M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 923

Title: Vedantashikhamani
Com. on Vedanta Paribhasha

923

923

Z

		Vedantāshikhamani	Title.
		(Com. on Vedantā Paribhasha.	Author.
		Ramakrishnadhvari Author	~~Editor.~~
			Year, Vols.
SK			Publisher.
Vedanta		Complete	Remark,

923

वे.सा.टी.
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ योगीन्द्राणां यदास्यं मनसः सर्वार्थानामुपक्रमीय न्नत्वा सन्ततकृत्याः स्फुरत्तत्त्वमभिगतानन्तं ॥१॥ नौमि द्वा
घभानुं किरणोद्भिच्चयापिक्र १ः सर्वो विभाति पदबोधनरागबपंचः । मायापृष्ठीचचनिमीलितपथवीथीतत्त्व द्रमनोमिमुख
मद्वयमात्मरूपं २ ॥ आसेतीरसुमेरोरपि भुवि विदितं तार्ह्यर्यराजाः स्वरौद्रान्वेदेह तत्त्वकलामणिजनन क्षीरधीसात् तयोर्यद्गन्धपत्का
रूपा नमपाभूर्विगतमविकद्रुगृहेस्थ मधीकेरधात् तनृणां स्वजातं शास्त्रजातं ज गतिमचकृतनरमहक्षपृह येन ॥३॥ वेदान्तपरि
भाषासव्यासिं हृन्तान्तविनिर्मिता व्यावरोमि संतिसर्वेमुत्संतामिप्रकाशिका ॥४॥ मत्कृतिं च प्रवेधंच नफनोस्तुपेदिताः तथापि बुद्धि
वैशद्यफलीपं सस्वपश्रमः ॥५॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं विषयप्रयोजने निर्दिशन्निर्विघ्नपरिसमाप्तये यं पात्समाचरितं शिष्यशिक्षायै
त्र पनोव प्राप्तिपदं विवेत्ति । तं परमात्मानं नौमीति संबन्धः । जीवाभिन्नब्रह्मज्ञाप्रमेयमिति सत्त्व पितुमानमनोऽद्वः । न चैवं त
स्यैवत मेव प्रतिज्ञत्वे विषयवशीभावान्नमस्कर्तुं नमस्कार्यत्वानुपपत्तिरिति स्यान्नमस्कर्त्रभिन्नभेदमादृत्याविद्याप्रतिबिम्बकर्तृत्वादि
विशिष्टमपकृष्टरूपं नमस्कर्तीत ध्यातध्या नन्तं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमुत्कृष्टरूपं नमस्कार्यमिति समभिप्रेत्याह परमेति । ननु ब्र
सूरिणा लक्षणप्रमाणाभावेन तस्यैवासिद्धेः कथं जीवब्रह्माभेदः शास्त्रार्थ इति चेन्न तावत्प्रमाणाभावः भूतभौतिकोत्पत्ते
त्ता । न पाहि विवादविषयीभूतानि भूतभौतिकानि भूतभौतिकानि कानिचिन्निरुपादानगोचरापरोक्षज्ञान
ते च प्रमाणत्वात्

राम
१

यत्प्रणीतत्वात् कार्यत्वात् घटवत् न च परिदृश्यमानत्वपि व्याद्यौप्रसङ्गः कार्यत्वसिद्धावपि अदृष्टे द्रव्येऽपर
मारावादौ भागासिद्धो हेतुरिति वाच्यं तत्रापि सावयवत्वादिना कार्यत्वकल्पनात् । न चाप्रयोजकत्वं लाघवानुगृहीतेन प्रसङ्गेन
घटादेः कार्यत्वेनैव कर्तृजन्यत्वावगमात् तत्रावनतानां किंचित्कर्तृसिद्धार्थान्तरमभिमतार्थासिद्धिरिति वाच्यं लाघवादेकस्यैव
कर्तृत्वेऽत्यग्रस्तत्वावगमात् तु सर्वज्ञस्य सकर्तृत्वानुमितेर्विषयत्वात् तत्तश्चानुमानेन जगन्निर्मातृसर्वेश्वरे प्रमाणे । न प्यायन्ते वा रम
भिभूतानिज्ञापं ते यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते इत्यादि श्रुतिश्चेश्वरे प्रमा
णान्तरापि सत्ताभावः तन्नामरूपसृष्टिकर्तृत्वस्य नामरूपात्मकप्रपंचाध्यासाधिष्ठानत्वस्य तदाकारेण परिणाममानमायाधि
ष्ठानत्वस्य वा ब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः । नहि तटस्थलक्षणं विद्याविद्याविलासेनेति । एवमपि विद्याया विद्यास्वरूपवस्तु स्वं वेधमात्रेऽस्य विषयी ति
संबंधसामान्येपि विशेषस्मरणात् तु न विशेषलाभसत्वापत्ते । अन्यथा निर्विशेषसामान्यव्यवहारानुपपत्तेः सच विवरणाचार्यम
ते आश्रयाश्रयीभावः । आचार्यवाचस्पतिमते विषयविषयीभावः । प्रत्यगात्मस्योपाधि कर्मशिष्य द्वौ तत्रापि तद्विधानात् शंकर
भगवत्पादैरपि ब्रह्मजिज्ञासेति जिज्ञासा इति कर्मणि षष्ठी समभिधानात् न हि सपत्न्यं बोभयमत्त साधारणं अविद्या नाम वि
द्यानिवर्त्या अनिर्वचनीया नादिभावरूपेति वचनान्तरं विलासस्वतन्त्रत्वानिति । हन्त विशेषः परमेश्वरस्य शरणासंकल्पप्र

पूर्णरूपः नरेद्रस्तत्सोकामयत जन्मनेकुरुत तन्मनोकुरुत तत्तदस्मान स्वपूर्णात्कुरुते सादि श्रुतिसिद्धत्वेन सहकारिणामनानि
पंचस्वरूपमाणि। अयं चीकृतानि विषयदृष्टीनि भौतिकानि चतुरुपादानानि॥ त्रियं चीकृतानि यदिदं स्वयमानयं घ्यादीनि तेषां स्व
योभवती सध्याहारः। अत्र च भूत भौतिकग्रहणं नामरूपमात्रोपलक्षणार्थं सप्तस्थितिग्रहणं चाक्षिपतिलयोपलक्षणार्थं अन्यथा
नाच्च प्रपंचस्यस्थितिलययोश्चाग्रहणो ब्रह्मलक्षणत्वानीप त्वासिद्धिप्रसंगः एचप्रमाणांतरस्य पलक्षणोचप्रदर्शयस्वस्त्पलक्ष
णमाह सत्यस्त्रिय चापि सत्यादि प्रत्येकं लक्षणत्व पापि प्रयोजनसत्वनार्थं आनंदग्रहणं न चैवं चिद्वदेव्यर्थं आनंदस्यपु
रुषार्थसिद्धयेत दुपादानात्स्नापमानानंदस्येवपुरुषार्थत्वात्। न चाहं जानामि सुखीत्यादि प्रसक्तविरोधात्त आनं
दं ब्रह्मणइति श्रुतिविरोधात्त्वन ज्ञानादिरूपं ब्रह्मेति वाच्यं संज्ञानमनंतं ब्रह्म आनंदोब्रह्मेत्यादि श्रुतेर्ब्रह्मणः सच्चि
दानंदत्वावगमेनराहोः शिर इत्यात्मनश्चैतन्यमिति च तस्मे श्रुतिप्रक्षेपरूपचारिभांनार्थत्वात्तस्य देवेप
स्य देवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः इति श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रगुरूनमस्का
रकर्तव्यत्वेनसमधिगतः तत्र परमगुरुस्तामस्त्कसत्तादिपयागस्तं नाचार्यान्प्रणमति श्रीमच्छंकरनाथाख्यानि

ति। चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य उपादेयतासिद्धये स्वकीर्त्यनुवृत्तयेच स्वस्य नानाविधग्रंथकर्तृत्वमाह येनेति मणाविनिस्तितत्त्वरत्नमत्त
क्षेनामप्रतोप्रकाशना इत्यर्थः न च मालारोपो विफलोर्थ स्यादितिवाच्यं तत्वचिंतास्तपरपामारोपिव्याख्यानेतोच्यायथा श्रुतोप्यर्थः सा
धुरितिवाच्यप्रसंगात् रूढ्या चिन्मणोऽर्थकथनापत्ते नत्वोपपत्तेः अतत्राचसर्वानवद्यकरणयामपिन्यायसुधारव्यापांत
चंवार्तिकटीकेतिव्यवहारः दर्शटीकेत्यप्युपपत्ति येनेदं वरुचिरंदत्नादिकृत प्रमाणाकप्रकाशप्रभृतीनि विनामणिरव्या
रव्यानानि दृष्टाप्रसिद्धानिते या वर्द्धाविद्धचित्तमभंजनादित्यर्थः। राघारस्योन्तरकृतन्यायसिद्धांतदीपस्यन्यायरत्नं ना
नटीका कृतेत्यर्थः। ननु मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानस्य शारीरकमीमांसा श्रवणसाध्यत्वेन तथैव प्रेक्षावतां प्रवृत्त्युपपत्तेः
नैतदुपायंमदरस्यारोध्वंमेधावि नामतिविततगहनगंभीरे षुसवचभाष्यादिषु आरादेव प्रवृत्तिसंभवे पिमंदधियोतत्र
प्रवृत्यानुपपत्तेस्तदनुग्रहाय मेतदुपारंभ इत्याह तेनेति बोधाय ब्रह्मबोधायासफल्कतदस्पतत्र आह वेदांतार्थावबो
धिनीति यद्यपि प्रमाणमालादौ वेदांतार्थनिरूपणान्ने नापिमंदानुग्रहस्तथापि न सर्वस्य वेदांतैकशास्त्री
यस्य प्रतिपादनं तत्र नेति ध्ये। स्वकीयग्रंथस्यानिः श्रेयसप्रयोजनन च शारीरकमीमांसयासंगतिं दर्शयितुकरिष्यमाणा
निरूपणस्य परंपराया निःश्रेयसोपयोगं दर्शयन्नाशास्त्रस्य प्रथमेनतत्साधनं साधयतीति हेत्वादिनासचैतन्नवे

दांतविचारसाध्यादित्यध्याहारः। तथा च वेदांतविचारसाध्यात् ब्रह्मज्ञानान्मोक्षो भवतीति प्रथमेन संबंधो मोक्षस्य वि
चारफलत्वे हेतुमाह पुरुषार्थ इति पुरुषेण वेदांतश्रवणाधिकारिणार्थ्यमान इत्यर्थः। तथा च काम्यमानानिषि
द्धाधिकारिविशेषणत्वान्मोक्षस्य ज्ञस्फलत्वेति भावः। तथा च काम्यमानानिषिद्धाधिकारिविशेषणत्वान्मोक्षस्य
जस्फलत्वेति भावः। न त्वैव कामनायां विनिगमकमाः परमेतिनिस्य इत्यर्थः। परमते विषयादेरपि सुखत्वात्तत्प्रसक्ते
चनीवाविद्यादेरनादित्वान्मोक्षस्य ध्वंसस्येव कारणात् व्यवदेश्यकानित्यकर्तृधर्मार्थकाममोक्षेष्वपि पुरुषे। ननु
मोक्षस्याविचारफलत्वं चानित्यत्वमपि संदिग्धमित्याशंक्य तत्तत्त्वस्य लोके प्रसिद्धत्वादित्याह इह खल्विति
न च तस्य सिद्धिरपि इहास्य प्रसिद्धिवत् त्रिमूलत्वात् प्रमाणं श्रुतिमेवत्वाचेत्याह न स पुनरेति मुक्तेऽपि पुनः
संसारी भवतीत्यर्थः। तथा च नित्यतया मोक्षस्य विरक्ताधिकारिकामनाविषयपरतेति भावः। ननु काम्यमानत्वं
धर्मादीनामप्यविशिष्टं न वा नित्यत्वात्तद्विरक्तिरेवास्येति चोद्यं तेषामपि पुरुषार्थत्वादिनानित्यत्वान्मो
नोमेस्यानीक्ष्यवद्यौ नोष्य पाठमानेव द्वाधिनविषयं तदित्याह इतरेषामिति। त्रयाणां प्रत्येकं येपर्यं कामपोः
प्रत्यक्षप्रमाणेनानित्यत्वावगमादित्यर्थः। अन्यथा धर्मस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र प्रत्यक्षप्रमाणानित्यत्वावगमादित्य

र्थः। अन्यथा धर्मस्यातीन्द्रियत्वेनुपपत्तेः। पदप्रत्यक्षादिसिद्धेन कार्यत्वादिलिंगेनेत्यर्थः। तथा च कार्यत्वलिंगकानित्यत्वा
नुमानं बाधितं तत्र येषां तेषामनित्यत्वानुमानमिति भावः। न चानुमानयोः समबलत्वादनित्यत्वावधेत्याशंक्य श्रुतिमूलत्वात्स्व
स्य मनित्यत्वानुमानं निस्सार इत्याह तद्यथेति इहास्मिन् लोके धर्माधर्मात्मककर्मनिर्मितो लोकः क्षीयत इत्युक्त्वा द्वितीयार्धं पासी
यतूतपालोकेतरे पुण्यनिर्मितो लोकः स्वर्गादिर्नश्यतीत्यर्थः। नित्यपाम सोमममृता अभूमेत्यत्र सर्वं हेय चानुमानस्य
याजिनः सुकृतं भवतीत्यादि अक्षयत्वश्रुतेरपि नित्यत्वमवगम्यत इति चेन्न आपातः केन केतन नित्यमिति सामान्यतोदृष्टा
नुमानानुगृहीतेन तद्यथेत्यादिश्रुतिविरोधेन अक्षय्यमित्यादिश्रुतेः स्वल्पफलपर्यन्तस्यैवाधिकफलाभिप्रायकत्वात्। न च
मुवेदान्तविचारस्य ब्रह्मज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुत्वं तथापि प्रमाणनिरूपणस्य तदुपयोगाभावान्नामनास्त्रसंगतिरि
त्याशंक्य पत्तः स्वाध्याय प्रतिपाद्यब्रह्मतत्त्वयोजनं च मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानं प्रमाणाधीनमतः परंपरया निःश्रेयसो
पयोगीति प्रमाणनिरूपणं नात्र संगतमित्यभिप्रायेण तन्निरूपणानि शिष्यावधानाय प्रतिजानीते इति बहवेति
तेहि तत्त्वज्ञानाधिकरणानि वत्तदुपयोगित्वात्ता नास्त्रसंगतं तस्यादिस्याशंक्य न तत्प्रमाणनिरूपणस्य प्रमाणसामान्य
लक्षणसापेक्षत्वात्तेनैवारम्भमपि न त्यज्यते करत्वात्तत्राज्ञसंगतमित्याह। सप्रपंचमिति न च सप्रपंचं तत्प्रमाणस्ये

च प्रमितिज्ञानत्वे विषयप्रमेयो जनयोरत्र त्र निरूपणमंसंगतस्यान्त्रयोरप्रतिज्ञातत्वादिति वाच्यं कृतस्य प्रमाणविरूप
णस्य ग्राविषयप्रयोजनीयपरमं दर्शीति तु प्रासंगिकत्वनिरूपणासंभवात् अत एव चित्ज्ञामसेप्रमाणत्वप्रतिज्ञा
यामभिमोस्मिन्मारिनिरूपणो पहासप्रयवत्वं त्रीनयविरोधराज्याचन्न ग दुपाद्रितत्व सविदातेदात्मक त्वजी
वाभिन्नत्वलक्षणापधि केपेतं ब्रह्मैततेहानं बवेदांतजन्यस्वप्रकाशक मर्भिपेक्षामीक्षमाधनत्वादिलक्ष
णप्रपंचोपलक्षितं तत्प्रमाणमपि प्रमाणांतरासाग्रहीतसिद्धव्रह्मविषमापरीक्ष्ज्ञानेजनकेवेदांतत्वादिरूप
परिष्कृरयेनतनिरूपतदर्सर्पः। पद्यायप्रपंचनाव्द्रो त्रिगुणत्वजीवाभेदस्वप्रकाशत्वसिद्धवोधि वेदांतत्वा
दीनामेवपरिष्कारत्वेननिर्दिशेसगुणत्वजीवभेदपरप्रकाश्यत्वचक्षुरनुमानादीनामप्रतिज्ञापर्त्रिः तथा
पि ज्ञापतेध्व स्वगम हतत्रेतिप्रमाणानि ने धर्मीभासचैसचंदनादिवाक्यराकत्र व्यक्तपापीरकत्वोपपत्तेरि
ति दृष्टव्यः। एवं प्रमाणविसर्गप्रति ने रूपणीपरस्यभ्यो असाधारणकारणत्वेमतिव्यापारवत्वे तेनलिंगप
राम्रमर्गोदेप्रसिद्धसाधारणकारणसव्यापारेचात्मनिनाक्तिप्रसंगः। ननु विषयेति व्याप्तिक्षते दृपसनिकर्ष
द्वारा प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वादितिचेन्नतावद्विषयःप्रत्यक्षप्रमाश्रेहेतुस्तदभावेपिध्वंमप्रत्यक्षोदयात्तेन च प्रमाग

मेकदासुखतरामुखतदामेंकारस्येपमुपममाता। नापि चोत्सप्रत्यक्षप्रमितौ सुखादिप्रत्यक्षस्यलेक्षतप्रत्यक्षप्रमासाम स्यैव
तदुपपत्तेः। प्रामाण्यं स्मरणाभाहतत्रेतिप्रमाकरणत्वाद्युगमायप्रमायानिरूपणी पापमित्यर्थाम कास्पलक्षणास्यस्मृताव
तिव्याप्तिरलस्यवादित्याह स्मृतीति। ननु स्मृतेरपि संस्कारप्रहृतिजनकत्वाचात्र व्याप्तेत्रप्रमात्प्रसंगाकथं न वास्पलक्षा
यनमधुत्वमिति चेत्तर्हिप्रवेसंगप्रामाण्यमिहनिरूप्यं व्याहतेव्यवहारान्यतरप्रयोजनायप्रमात्वस्यानाभिधानात्तस्मृतो
वतिव्याप्तिवारणाय्यानधिगतेत्विषयविशेषणमनिर्वचनीयविषयकभ्रमेतिव्याप्तिवारणार्थमुक्तमबाधितेतितज्ञानपदं
तुल्यरूपकथनार्थंरज्ज्वादौसर्पस्कारणोत्रनधिगतपदेनैवनिरासान्नयद्वावस्मरादीनामपिफलद्वारावरादिविषयकत्वा
भुपगमान्नत्रातिव्याप्तिवारणार्थमुक्तज्ञानेति। तृप्तिर्ज्ञानाभाववत्पसाधिवक्षितातो नतत्वेरणेतिव्याप्तिः स्मृता
चपिपत्तिप्रमाणत्वव्यवहारस्तत्तत्साधारणलक्षणमाह स्मृतीति। इच्छादाचतिव्याप्तिवारणाज्ञातत्वेमिथ्याज्ञानेष्वेक
स्मिन घटेप्रत्यक्षेणावरणनिरतत्वारितोज्ञातो नानुस्मेवमेतत्त्रर्हितीयदि ज्ञामेषुपूर्वपूर्वज्ञानविषयीकृतार्थेषुप्रत्यमल
स्मरणस्याव्याप्तिरितस्तत आह नीरूपस्येति। ननु नीरूपस्य कालस्य कथं चाक्षुषत्वं घटेद्रव्यवाक्षुषतायामहत्त्वसमानाधिकरणे
द्रूतरूपवत्वस्य तंत्रत्वादिति चेदुच्यते इदानीं घटवर्त्ततइति प्रतीतेर्नीरूपस्यापि तत्र चाक्षुषत्वात् अन्यथा च सुखगतेपि

वे॰ प॰
५

घटे वर्त्तमानत्वसंदेहापत्तेः। मध्ये तत्प्रयोजकाभावेन तत्प्रतीतिरेवास्मिद्धि ॥ तथा च यं च न स्मयाव्यासिद्धप्रतीतिविषयत्वेन तस्य कालव्या
तिरेकेणु व्यवास्तु घटत्वायां प्रयोजकत्वं कल्पनात्। अन्यथा प्रयोजकत्वानुसारिताप्रतीतिविषयनेनी एवस्य एवस्य अनवास्
घत्वापत्तिः न चैवमपि विरुद्धत्वं घटादेः प्रत्यक्षे व्याप्तिः स्वरूपस्यैव तस्य तत्र स्मरणात तत्र संदेहाभावः ज्ञानार्थे
माहित्वेपि घटे गोलत्वज्ञानादिति चेन्न दूषणापत्तेः अतएव शाब्दप्रमायां नपदार्थी रोपमात्रेण न द्वितीयादि ज्ञानस्य घटं
रोपामाराणाभावेप्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः स्मृतिवदबाधितविषयत्वेन तदुपपत्तेः। अतएवाहंसु रवीत्यादि धारावाहिक
तु हेनाव्याप्तिस्तस्याः पूर्वपूर्वज्ञानाविषयस्मरणाविरोधविषयत्वात् । न चैवमनुमितसादावपि स्मरणस्फुरणस्यानद
दीक्षीपर्वतो वह्निमानिदानीं गौरामयं तस्य सच्चदृदानीमदीयागोरेतत्सदृशीदृ दानीममुर्ध्वकत्वपाभिद्रत्तिसर्वत्रा
तेषु कालस्य अनुभूयमानात्वादिति चेत्किमनुमितौ यथा विशेषणतया कालभानं सामान्य विशेषणतया प्रत्यानः स
त्रिरूपपर्वतेजायमानानुमितेस्तदंशेऽप्रसतया तत्र तद्ज्ञानस्य ख्यात असत्रिकृष्टवर्तमानत्वप्रतीतेरवास्मिद्धेः
नोद्वितीयः अनुमितेः साध्योराव्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वेन तत्त्वकालप्रकारकत्वायोगात्तत्रैव अन्यथा
नुमितपनंतरं वह्नौ द्विहस्तत्रिहस्तत्वादिप्रकारकसंशयाभावप्रसंगात् तत्कालीनचाक्षुसिध्याप्रतिबंधकमकाल

राम
५

पपत्ता वच्छेदकत्वादिप्रयासानुपपत्तेश्च अतएव न शाब्दत्तोपि कालो हेलो एवं इत्यामस्त्वमसि तत्त्वमसि इत्यादिवत् सन्नि
कृष्टपदार्थी रोशाब्दजनस्यापि ज्ञानस्य तत्र प्रत्यक्षतया कालविषयत्वे तदनंतरं मदीयो गौरिदानीम द्वे हेवर्त्तते न वे
ति संदेहानुपपत्तेः। अतएव नार्थापत्तोपक्षराणस्फरणाकावकाराः तस्या अनुमितिसमानयोगक्षेमत्वेन कल्पनीय
रात्रिभोजनोरोड्प पारकेत्ताचेच्छेदकमात्रप्रकारात्तया कालविशेषणत्वायोगात् तदेतदाह कालस्येन्द्रियवेद्यत्वा
भ्युपगमादिति प्रसक्तप्रमाणाजन्यानुभवविषयत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। न चैवं शाब्दधारावाहिकद्वितीयादिज्ञा
नेष्वव्याप्तिस्तत्र स्मरणाविषयत्वानभ्युपगमादिति चेत्र इतरस्संसर्ग तया ज्ञानेतत्संसर्गानुभवाभावलक्षणा
पायोपत्ता जिज्ञासालक्षणायां इच्छाकालापात् शाब्दज्ञानकारणस्य पदार्थज्ञानस्य चाभावेन तत्र धारावाहि
कहेरेवासिद्धेः नव प्रथमशाब्दज्ञानकारणस्य पदार्थज्ञानस्याविनाशेपि शाब्दजनितवाक्यार्थज्ञानादेव पदार्थ
विषयान्न द्वितीयादिशाब्दज्ञानसंभवतीति वाच्यं तस्य पदार्थविषयत्वेपि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वाभावेनाकार
णत्वात पदजन्यपदार्थस्मरणोरेचासत्वात् अन्यथा पदविज्ञानुभयपदार्थस्यापन्नचयवेधापत्तेः। तथापि पदस्मर
णापदार्थस्मृतितास्वर्यज्ञानेवीक्वार्थज्ञानजनसमयेप्रथमवाक्यार्थज्ञानस्यविनष्टत्वेमत्तवाक्यार्थास्यत्वकालात अ

वेदा॰ टि॰
६

तएवन धारावाहिकद्वितीयाद्यनुमितावव्याप्तिः व्यनुमितस्य द्वितीयाद्यनुमितिसंभवे पानुमितीत्यसाधनतायाः प्रकृ
तस्यापि प्रत्यक्षसमुहालेवनः स्मृतिस्ततोनुमितिसातद्दुत्तरस्यानुमितिरित्यभ्युपगमे न तदानीं तस्या नवत्वेन तस्याः ज्ञाता
र्थविषयत्वाभावात् धारावाहिकप्रत्यक्षाभावात् न चेदानीं कालेघट इति प्रतीतिबलात्का + सूक्ष्मस्य व्याप्तिरे
चेत्तत्रह्यपाधिरहितस्य कालाविशेषस्याविषयतया नाधिगतार्थविषयत्वा + लनिरूपत्वेपि चाक्षुषत्वेसाम्प्रतिवाच्यं
तथासविशेषकारोवलाकादितिस्यात्तस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः न च प्रतीत्यनुसारेणामहत्त्वसमानाधिकरणे इन्द्रि
रूपवत्त्वस्य कालाकाराद्यतिरिक्तद्रव्यचाक्षुषतायामेव प्रयोजकत्वकल्पनात् तस्यापानुमतत्वेचाक्षुषत्वोमि
तिवाच्येत्थाकारस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगते तत्तत्र शब्दलिंगकानुमानप्रमाणानुसरणेनोपपत्तेः व्यप्रस
सेपि साकारेवास्यास्तत्समलिन्नताद्यध्यस्यंतीति भाव्यकाएवचनविरोधाच्च चक्षुरभिवदनमितिमपस क्षेपे
रभस्यैवाकारोवलाकादित्यादौ चाकाराणां ज्ञानां तारोपनीतस्यमानात्तद्दोषपरोक्षत्वेपीभ्युपगमात् अप
चाक्षुषत्वेतस्याप्रवृत्तिर्वा चांतर्हिदुदेवसर्वप्रत्यक्षेपि कालभानोपपत्तेर्नतस्यापि चाक्षुषत्वमित्यरूपरा
हाकैवेतिनतुधारावाहिकप्रत्यक्षस्य लेपिज्ञानभेदएवान्यथाजागराद्यघटादिज्ञानस्य भेदान्तर्घाटकादिय

राम
६

र्यंतमवस्थानेतरनेतरविनाशादस्य त्रनिपामकाभवेनसर्वकार्याविरोधिसुषुप्तिपर्यंताद्यस्यापित्वाभ्युपगमेप्रा
तरनुभवतद्यस्यानुभवनाशाजन्यसंस्काराभावेनमध्येस्मरणानुपपत्तिः प्रतिबंधकत्वेन घटाभावज्ञानात्तु पपत्तिश्चे
त्सोकेतेविविंत्रिकिवदादिगोधात्तत्रेरोपचारिकज्ञानास्यैकत्वंनिराक्रियते वा चेतन्यापादज्ञानस्य नत्रनाघटस्या
हिपार्यादितिपावत्कालमस्तिप्रकाशतेघटइति व्यवहारस्तावत्कालंतदाकार वृत्तिरेकैवघवादिति भावादि
तियावत्कालमस्तिप्रकाशतेघटइति व्यवहारस्तावत्कालंतदाकारवृत्तिरेकैवलाघवादितिभावः एवकारव्यवच्छे
द्यमाहनत्विति गौरवादिति भावः तर्हि तनोपत्तिलाघवात्सुषुप्तिपर्यंतवृत्तिरेकैवनवमध्ये दृष्टविरोधात्तत्रा
चास्तस्यसाधारणाकारणात्वानाचव्यत्रेः स्वविषयविरोधि घटाभावादेरुत्पत्तिनाशयत्वेस्यात्तरधटवृत्तेरपि तत्वात्र
पटवृत्तेरपितत्राशकत्वावोपिस्वोत्तरवृत्तेर्नाशकत्वघटादिवृत्तेरौदासीन्यसमयेनाशाभावप्रसंगादित्याशयेनाह
वृत्तेरितिसन्निपरप्रकृतमभिप्रायेतथावश्वेत्तेः स्वविरोध्युत्पत्तिपर्यंतःस्थायित्वाभ्युपगमादित्यर्थः तेनस्वोत्तर
वृत्त्यौदासीन्यादीनासेपहः फलवत्वेनसुखदुःखवृद्वौदासीन्यसमयस्यापि निवर्तकत्वात्तत्रअन्यथापत्तेतत्वप्रकार
वृत्तेः स्वोत्तरवृत्तरभावावचनाशप्रसंगः नतु स्वोत्तरवृत्त्यौदासीन्यसमयादीनांक यविरोधित्वमनुगतविरोधि

वे०प०टी०
८

तावच्छेदकाभावादिति चेन्न मरणादीनामतद्गतप्रतिबंधकतावच्छेदकाभावेऽपि पयरीत्वादिनादृष्टप्रतिबंधकता
स्वीकारात्तेसर्वत्रैव विरोधान्न तु गमस्यादोषत्वात् द्वितीयेनिरस्तमिति प्राचे तिमथ्या घटादेस्तदाकारवृत्तिरेकान
त्याचेतन्यरूपंमुख्यज्ञानमपिबाधेन घटस्फुरणमिति त्रैकालिकसंवर्थः। न मनिरुपाधिकचैतन्यस्यसंतमपि ज्ञेयपितस्य
घटज्ञानत्वाभावात्तच्चत्कारस्य सर्वपहितस्य चत्तद्भिन्नत्वेपितदुपाधिभेदेन भेदाच्च यथावीचकत्वं पुनरुक्तमित्याशे
क्षयावास्थितं तद्धय चक्षि चमपितानंतयोरेकदेशास्यत्वात्रिभिवत्तत्स्याहतस्थितिपक्षितेति। नन्वेवमपि
छिन्नभेदेनज्ञायमानस्यघटादितानुस्यानानीत्यत्रस्यवादिनातत्राधिगतविषयत्वेनत्नाव्याप्तिः न चानधिगत
त्वानधिगतमदेनस्वव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नस्यासमानाधिकरणप्रज्ञानाविषयावृपक्षयकत्वंविवक्षितम
त्तोनोक्तदोषइतिवाच्यंतथापिस्मृतावतिव्याप्तेः स्वाव्यवहितसमानविषयकज्ञानात्तन्यत्वमनधिग
तविषयपदेनविवक्षितमिति चेन्नस्वसमानविषयपदज्ञानातिरिक्तविषयत्वविवक्षायामुपनीतभानपक्षे राम
नुमितोसंसर्गांशे तद्भवाच्चमतांतरे रागानंदज्ञानेचाव्याप्तेः प्रमुषितत्ताकस्मृतावतिव्याप्तेश्च तानुपन्येन ८
विषयत्वंसर्वेश्वरज्ञानमात्रायत्तस्यरागस्यासंभवप्रसंगस्य चमत्तानंतरागानंदज्ञानेचाव्याप्तेः प्रमुषितत्ताक

स्मृतावतिव्याप्तिश्च नाप्यनन्यत्वविषयत्वं सर्वेश्वरज्ञानमात्रायत्तस्यरागस्यासंभवप्रसंगात्। अत्र्यानन्यतोनतिविक्तविषयत्वं तेनवि
वक्षितंतत्तत्त्वस्वसेनापायुतत्प्रत्यक्षात्तुमितिमात्रोद्ग्ज्ञानेपुनाव्याप्त्यूनत्वसिरीश्वरज्ञानमात्रापापिनासंभवः व्याप्तिज्ञानपदार्थस्म
रणाद्यौन्यूनविषयत्वादीश्वरज्ञानस्य चाधिकविषयत्वादिति चेत्तथापिप्रमुषितत्ताकस्मृतावतिव्याप्तिप्रादेवसमपात्। त
स्यमसीतिवाक्यजन्याभेदज्ञानस्य नत्वंपदलक्षितस्वरूपोपस्थितिजन्यत्वेन तत्राव्याप्तेश्च नचानधिगतोविषयपदेनसंस्का
रजन्यत्वंविवक्षितंस्मृतिश्च तज्जन्येतिनाव्याप्तिः लिंगकरणतावादिमतेसंस्काररहिताकामुषितोसिद्धातप्रत्यभिज्ञापामनुमि
तिमात्रेचाव्याप्तेः। अनधिगतपदेनैवभ्रमव्यावृत्तिप्रसंगानिरासेनाबाधितपदवैयर्थ्यापत्तेः। अस्मिन्मतेब्रह्मव्यतिरिक्तसकलप
दार्थज्ञानस्य भ्रमत्वात्पूर्वानुभवजनितसंस्कारजन्यत्वेन तत्रवान्यामेश्च न च संस्कारत्वेन तदजन्यत्वं भ्रमस्तु दोषत्वेनैव तज्ज
न्य इति नोक्तदोषइतिवाच्यं रजतादिभ्रमेकाचादिवत्तत्प्रत्यक्षव्यतिरिक्तघटादिप्रपंचज्ञाने मूलाविद्याख्यदोषत्वाभ्युपगमात्
तस्मादुक्तप्रमालक्षणानयुक्तमितिचेदत्रब्रूमः अनधिगताबाधितार्थविषयकज्ञानत्वं प्रमात्वं अनधिगतत्वं स्वाव्यवहि
तपूर्वक्षणावच्छिन्नधर्मीविषयत्वेननिपतत्त्वं तस्मात्तेसंस्काररहितसंस्कारविशिष्टत्वं चस्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नधर्मीविषयत्वेन
निपतत्वं तेसंस्कारसंस्कारविषयार्थविषयार्थविषयत्वात्तत्रनास्ति व्याप्तिः ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलप्रपंचज्ञानस्यसंस्कारजन्य

चेपितादृत्तासंस्कारविषयार्थविषयत्वात्तत्राव्याप्तिः। ननु तत्त्वमसीतिवाक्यजन्याखंडाकारज्ञानेतत्प्राप्यव्याप्तिः नत्रलाक्षणिकतत्त्वंप
दजन्याभेदोपस्थितेः स्वान्तहिनपूर्वस्मरणावर्तित्वादितिचेन्नासंप्रदायपिकसमतेस्पष्टप्रमाणलक्षणेतस्यैवस्पष्टभावेनेष्टापत्तेः नवाध
प्राप्तेतस्यभेदप्रतिभासविरोधित्वं नस्यादितिवाच्यं तस्याबाधितविरोध्यर्थविषयत्वपातत्रिवर्त्तकत्वोपपत्तेः ज्ञानस्यनिवर्त्तकताया
गोरहेशानधिगतविषयत्वस्यानेवत्वात् तदुक्तंमधवर्णिकेविवरणाचार्यैः तत्त्वमसीतिवाक्यस्यजीवब्रह्मपदार्थप्रतीतीसमयप्र
तिपत्रैक्यविषयतपोनुवादत्वाशंकापिभेदप्रतिभासविरोधित्वपाप्रामाण्यमितिति। ग्रंथकृन्मतेनतुतत्त्वमसीतिवाक्यजन्यमभेदज्ञानेन
प्रपमूलत्वतोपिसत्त्वमेवनचानधिगतत्वाभेदविषयत्वादव्याप्तिः तत्त्वापरोक्षाज्ञानाकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टजीवब्रह्मलोपस्थि
ताविपिविशिष्टयोरनुपपत्त्याविरोध्यपोरवैशिष्ट्याभेदविषयत्वादिति चतुर्थग्रंथकृता वक्ष्यमाणत्वेनपदार्थस्मृतिसमयपूर्वमभेदान्यायप्रमाप्रा
तिपत्रैः नतत्राव्याप्तिः प्रमायामुपनीतभानपक्षेसंस्कारापेक्षत्वात्स्यान्नुमितिस्थलेव्याप्तिः पदार्थयोस्तयोरव्याप्तिप्रमापत्रैकत्वस्मृतिस्थलेऽनधि
गतविषयत्वादितिवाच्यं तयोरज्ञातसाध्यवाक्यार्थगोचरप्रमात्वाभ्युपगमेनज्ञातार्थदोनदप्रमात्वस्यैवसत्त्व। निर्विषयत्वादितिवाच्यं तयो
रज्ञातसाध्यवाक्यार्थगोचरप्रमात्वाभ्युपगमेनज्ञातार्थादीनदप्रमात्वस्यैवसत्त्व। निर्विषयत्वादितिवाच्यं तयोरज्ञातसाध्यवाक्यार्थगोचर
प्रमात्वाभ्युपगमेनज्ञातार्थादीनदप्रमात्वस्यैवसत्त्वात्। यद्वानधिगतविषयपदेनस्वसमानविषयकसंस्कारजन्यभिन्नविवक्षितमितिस्वस

मानविषयत्वं चस्वान्यूनविषयत्वं तेनप्रमुषत्तनाकस्मृतौनातिव्याप्तिः ज्ञानस्यप्रमातुपदार्थस्मृतिजन्यापिनसंस्कारजन्यातज्जन्यानुमितिः
प्रत्यभिज्ञाचेत्यतन्नविषयतज्जन्येतिनाव्याप्तिः ब्रह्मव्यतिरिक्तघटादिसकलप्रमायाः संस्कारजन्यत्वेपितस्याभिन्नविषयत्वान्नाव्याप्तिः
न्नप्रत्यवाप्तानविषयात्तुभवाजन्यत्वान्यवृत्तिवसितेनघटत्वेनतज्जेनाप्तं अतः सर्वदोषनिरासे तत्तद्भूपत्नमितेःप्रमालक्षणामि
तिनदेकत्वसबमभिसंधायाहइतिनाव्याप्तिश्चोकायीति। दृष्टानीलक्षणाचपरस्याव्याप्तिमाशंक्यतेनन्वितिकपंप्रमाणमितितुतत्प्रमालक्ष
णाचव्याप्यवतीत्यर्थः। पश्चान्नतुपदिदं लक्षणोसर्वमतसाधारणं तदाधारावाहिकबुद्धावव्याप्तिःपश्चिमि तपवतदात्मज्ञानस्य
वाप्तिर्हितेप्रमाणान्तरमिष्यामत्तं घटादिज्ञानस्याप्रमात्वेनेटव्याप्तिविराकरणानुपपत्तिः अनधिगतरूपदृवेर्ष्यचेसानाध्यन्त्रौ
तेनान्वितिकपंप्रमाणमितिप्रमात्वेनतस्यप्रमभवनीत्यर्थः। पदादिज्ञानमपिसंस्कारेनन्याव्याप्तिर्दुर्वारातद्विषयस्यस्फुरणस्यच
तेनाबाधितत्वादित्याशंक्यनतदेसंसारदशायांघटादिरयंवस्थानबाधदर्शनहेत्वलेतिनन्नुनेहनानास्तीत्यादिश्रुत्याजगन्मिथ्यात्वेपिपि
चेत्तदेर्धीधावप्रचेकंप्रसंसारदशायांनबाधदर्शनात्तस्यनमपागसमार्थिकत्वाबाधित्वात्तस्यांतामायावगतेव्यधपारविरोधिनः सेषांदानवि
तत्त्वेषुसत्यवाधसमुक्तेदशायामिवावगमात्तद्विषयप्रत्यक्षविनतुसंसारदशायामिनिसोपायानान्निरहक्रिसभारमजायदत्यनुभवेगः प्रपंच
स्यसंसारदशायांबाधाभावेप्रमाणमाहयत्रहीतिः तच्चैवमस्यवाधितप्रदेनकालपायाध्यत्वेस्यार्थविरोधस्तत्वेनोनन्नत्वातनतत्वादितेच

वेदा०टि०
५

क्षर्याव्याप्तिस्तद्वत्त्वेस्यत आहतत्वा चेति संसारदशायामबाधितत्वेऽपि ब्रह्मसत्तीत्यर्थः संसारदशायामिति संसारकालीनसोपाधाननिवृत्य
प्रतियोगित्वलक्षणमेवाबाधितत्वं लक्षणे विवक्षितमित्यर्थः उक्तं घटादिज्ञानप्रामाण्यमित्युक्तत्वं वचनेन नापि दृष्टपत्तिरेव तेनमितिलौ
किकप्रमाणत्वात्मनि स्वरूपेणानुसन्धाय त्वाद्ज्ञानत्वाद्यपं वन्यनुपपत्तिरिष्यत आह वेलेति ब्रह्मेति स्वप्नसंसारदशायामपमीत्यत उ
क्तं सा स्नात्काणेति नत्वलौकिकशब्देनलौकिकप्रत्यक्षादिजन्यज्ञानमात्राभिधानेस्वर्गीयसाधनताद्युद्देशनस्यालौकिकस्यावैदिकविद्यादि
पद्जन्यस्यापामाण्यं प्रसर्वदा वा प्रामाण्यं स्यादित्याह। कथं तर्हि व्यतिरिक्तं वस्तु ज्ञानं संवर्णने यदि विवक्षितमित्याह घटादीति सामान्यल
क्षणाधीनो विभागः स्यतः प्रमाणलक्षणं पित्वा विभजते तेनानीतीति प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति चार्वाकाः प्रत्यक्षानुमाने इति काणादसुगत
मतानुमापिणः नाव्वे समह वीणि प्रमाणानीति सांख्याः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति नैयायिकाः अर्था
पत्त्या सह प्रमाणानि पञ्चेति प्राभाकराः एवं प्रमाणविभागमन्यथा व्याख्यानेनानुपपत्त्याह षडिति अनुमानादीनां चक्षुष्पक प्रामाण्य
त्वं त्वनिहृ परापावसरेव श्यामुनातत्वप्रसक्तस्यप्रत्यक्षत्वोत्प्रयमं तत्त्रिरूपयति तत्र चेति प्रमाणनामधेयः सपर्पः प्रमाकरणत्वमनुमा
नादावपीत्यत उक्तं प्रत्यक्षेतितावनिचोऽयमप्रत्यक्षकरणोति प्रसंगः स्यात उक्तं प्रमेति। तच्च युक्तमिदं प्रत्यक्षप्रमाणात्प्रत्यक्षप्र ॥ राम ५
त्यक्षप्रमायाः प्रत्यक्षप्रमाणजन्यनान्तरूपत्वेन परस्पराश्रयत्वाच्चेन्द्रियजन्यज्ञानत्वं न प्रमात्मिस्मृत्यनुमित्यादेर्मनोजन्यत्वेन प्र

त्यक्षत्वापत्तेः स्मरणज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वेनाव्यत्यक्षत्वापत्तेश्चक्षुनापीन्द्रियत्वेन तज्जन्यत्वं साक्षात्त्वं स्मृत्यनुमितिश्चमनस्त्वेन नज
न्येति नास्ति व्याप्तिरिति वाच्यं तथापि मिद्धे नेमनसोऽनिन्द्रियत्वपक्षेऽनुस्वादिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः नचाविषयजन्यत्वमनो विरोध्य
कोऽनुमित्यादिनानत्वप्रमाणत्वसुखादिप्रत्यक्षेऽव्यापकत्वाद्घटत्वं वनविषयत्वेनजन्यत्वं साक्षात्त्वं किंचेन विषयत्वं साक्षात्त्वमा
त्रकारणानां च चक्षुरादीनां विषयत्वस्यानुमेयसाधारणत्वात्प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य तद्येतत्वेनानवच्छेदकत्वे तु लाघवविषयत्व
स्यानुमेयसाधारणत्वात्प्रमानस्य तत्स्वरूपमाविजनकता नच छेदकत्वात् न तु ज्ञानविषयस्य च ज्ञानकालमात्रवर्तु च ज्ञान
कालमात्रवर्तुत्वं च ज्ञानकारणाजन्यज्ञानत्वं ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं ज्ञानाकारणत्वं वा साक्षात्त्वमात्मप्रत्यक्षलीगकरणत्वाति
रासेनानुमितत्वं वा तत्याप्ते द्वितीयस्य विशेषणस्य कारणत्वादिसत्ते विशिष्टज्ञानमतीतरप्रत्यक्षज्ञानमात्रस्य वेश्व
ज्ञानजनकतयात्राव्यापकत्वात् तृतीयलक्षणस्य पक्षीनुमतेः संस्कारोपक्षीणत्वेनस्मृत्यकारणत्वाज्ञातित्याप्तेः संस्कार
द्वारकरणत्वं च प्रत्यभिज्ञामात्रव्याप्तेः नच पदार्थानुभवस्य तज्ज्ञानस्मरणोपक्षीणत्वेन तज्ज्ञानहेतुत्वविशेषणाज्ज्ञानकारणत्वान
भ्युपगमेन तत्र ज्ञानस्मरणकल्पनेमानाभावात्त्व्यनुमितसादेश्च संनिहितं शेषसंख्याते नत्वत्राव्याप्तेः न च साक्षात्त्वं जातिसिं
द्धान्ते विशेषणानतत्त्वाभावानज्ञानस्वरूपस्यप्रत्यक्षत्वेनतस्यैकव्यक्तित्वेन जातित्वायोगात् निरूपत्वादिना साक्षात्प्रसं

वे०टी०
१०

गाच्च न च निःश्रेयसेन ज्ञानिनः वैपरीत्यापत्तेः मतत्वमं तद्विवक्षुमयस्यापि ज्ञातितयापत्तेः श्रुतश्च प्रत्यक्षप्रमाणं दुर्निरूप्यमित्याशंक्या
ह प्रत्यक्षेति अयमर्थः ज्ञानत्वमेव ज्ञानेष्वप्रत्यक्षस्य लक्षणं ज्ञाने च प्रत्यक्षत्वं च सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतेः तु दुःखं च लक्षणं ज्ञानस्य प्रत्य
क्षस्य व्यवहारप्रयोजकं तत्तद्विषयावच्छिन्नज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं चानुपदमेव स्फुटं चैतन्यस्वरूपस्यैव चैतन्यानन्दावाधितं घ
टादिविषयस्य चाक्षुषं घटादिप्रमेति व्यतिरेकविशिष्टचैतन्यं प्रतिकरणत्वाच्च स्फुरणादि भवति प्रत्यक्षप्रमाणमिति न्यायस्य
तः प्रत्यक्षत्वे प्रमाणमाह यत्तत्सात्वादिति वृत्तिरूपः प्रमाणस्य व्यापारद्वारा प्रत्यक्षत्वव्यावर्तपितृपुत्रमाणादिति विना
यस्य अपरोक्षमसाक्षात्तत्त्वस्योत्पत्तिद्वारा स्योरभावादित्यत आह अपरोक्षादित्यस्येति च सूत्रादेः प्रमाणरूपचैतन्यं प्रत्य
करणत्वादप्रामाण्यं किं न्यायवादिप्रमारूपं प्रतिनाथः श्वैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेन वस्त्वन्तरनिप्रभाव्या यातानये सतप्रा
तत्करणत्वाभावस्येष्टत्वादित्यानामे न परिहरति तच्च तत्तदितिह्वितापप्रत्याह चैतन्यस्येति चैतन्यस्य स्वरूपतोनादित्वे
तेन्द्रियाजन्यत्वेपि वृत्तिविशिष्टचैतन्यमिन्द्रियजन्यं तदेव घटादिप्रत्यक्षप्रमेत्युच्यते तत्र स्पन्यपः। यतश्चैतन्यमिन्द्रियजन्यत्वेनु
माहेतोरभिव्यंजकेति तद्व्यक्तिविवक्षाहि सर्वः॥ ननु तत्रोज्ञान व्यवहारदर्शनात् स्वस्वरूपरोद्भियजन्यत्वाच्चसिद्धप्रत्यक्षप्रमान

राम
१०

वृत्तिविशिष्टचैतन्यमित्यत्र शंक्यसत्पक्षातमित्यादिष्कत्पात्तस्यैवमुख्यज्ञानत्वावगमात्तद्वृत्तिप्रत्यक्षतः करणधर्मत्वेन न तु त्वात ज्ञा
नव्यवहारस्य वृत्तेः गोणत्वेनाप्युपपत्तेः नापि ज्ञानमित्याह वृत्ताविति उपचारे हेतुमाह ज्ञानेति नत्वायमपसिद्धान्त इत्याह त
दुक्तमिति नन्वात्मभित्रमेव ज्ञानं तत्त्वेन्द्रियजन्यत्वात्स्वत्वस्पृश्नातः करणवृत्तिविशिष्टचैतन्यं अन्तःकरणधर्मिणामित्यका
या हेतोरेवाउपपत्तेः तथाहि अन्तःकरणं न परिणामिनिरवयवत्वात् आकाशवत् निरवयवत्वं च सत्वाद्युपलब्धेः करणजन्या
इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्यत्वात्स्य स्पृष्टज्ञानत्वात्तद्घटवत्तत्तज्ञानवदिति धर्मिग्राहकानुमानान्यथा च वानुगृहीतानिरत्यासिति न
हेत्वसिद्धिरिति तत्तिने पार्थिवः तोककतेननुरतिकल्पमित्याक्षेपो अन्तःकरणपरिणामित्वे पक्षत्वान्न इदित्यनुमाने तेनवा
धादपरिणामित्वानुमाने नयुक्तमित्याहे रत्यंमितिनह धर्मिग्राहकानुमानान्नमानामित्रस्यावयवत्वसिद्धसिद्धिमानां क्याहनन्ता
चेदिति अयमाशयः न तावदनुमानात्सिद्धिः शरीरव्यापसंयोगद्वारान्तःकरणशरीरादिकमाद्यपाचीनरपरनापि द्वि
तीयोनुमानादिन्द्रियत्वेनन नासिद्धिः मनसइन्द्रियत्वस्यनिराकरिष्यमाणत्वादिति किंचनांतः करणानित्यत्वसादिरितिन तु तेवम
तेपनुमानस्यावमननसिप्रमाणत्वेनानुमरणीयतथातेन वेलायव्यादनादित्वेनेव सिद्धेर्विरोधशास्ति द्धोहेतुरित्यारोक्यनम

वे०दि
११

मत्तेमनः सिद्धो तस्मादित्वेच श्रुतिरेवंभगवती प्रमाणमिस्याहृत्सादित्वं चेति अवगम्यत इति शेषः ननु मातः करणस्य साच
यवत्वेन परिणामित्वमंस्या वयविनिघटेव्यभिचारस्तेन चत्वादिवत्वचिन्ते क्षितेस्य परिणामहेतुः अंतःकरणस्यो सावयवविभि
न्नत्वे प्रमाणाभावात्सादिद्रव्यत्वस्य घटादौ व्यभिचारेणात्तत्राप्रमाणत्वादित्यस्वारस्यादाह वृत्तिरूपज्ञानस्येति धीशब्दस्य
ज्ञानशब्दपर्यायत्वमज्ञानान्नप्रसाह धीशब्देनेति। ननु ज्ञानेनांतःकरणोपादानकमानसप्रत्यक्षत्वात्कामनादिव
न नप्रसाह धीशब्देनेति। ननु ज्ञानोनांतःकरणोपादानकं मानसप्रत्यक्षत्वात्कामनादिवत्तच श्रुतिविरोधः मनो
न्यत्वपरत्तपापित्तदुपपत्तेरित्यं नाक्यमनत्वचट इतिक्तसामानाधिकरण्यश्रुतिरूपासनपरैव अत एव चट्टद्यान्त साध्य
तिकलस्याहातएवेति दुःश्रुतेरेयेस्पर्थः ननु नत्तानेधारदेर्मनो धर्मत्वमहंज्ञानाम्यहमिच्छामीत्यात्मधर्मत्वेनावगा
हित्यत्पश्चानुभवविरोधान्तःकामादि श्रुतिश्चलोगात्मममनीनमिति चेत्तादुपचरितात्मिसा त्वाकर्ते न विति न चो राम
न्तः करणधर्मस्य ज्ञानादेरात्मन्यध्यासः अंतःकरणस्य नारैकाध्यासाभावात्कम्पध्यासस्य धर्माध्यासव्यापकत्वा ११
तेस्त्रहमिस्यतः करणमेदृश्यात्मन तथ्यस्ततई चेत्तनाचैतन्यादिविरुद्धधर्मवत्वेनभेदावगमात्तभेदाग्रहस्याध्या

सहेतुत्वात् किंच तानव्यात्मयोस्तयोर्भेदाग्रहः केवलभेदाग्रहेरगत्सुखमात्वध्यासादर्शनेनतस्या हेतुत्वात्तनाप्यवगत्तयोरात्मांतःकर
णयोर्भेदाग्रहादध्यासः अनुमानेनतन्मनोस्त्रजेतेत्यादिश्रुत्या चमनोचगमस्समयेतस्यात्मभिन्नत्वेनावगतेः नवस्फटिकविवेक
कग्रहेपिलोहितस्फटिकइतिलौहित्याध्यासदर्शनात्तंतःकरणेक्याध्यासाभावेपि अस्तु तद्धर्माध्यासइतिवाच्यंतत्रकुसुमछाया
ग्रहणात्तद्धर्माध्यासस्योपपत्तेः धर्मिधर्म्यतरप्रतिविवेक्याध्यासयोरन्यतरस्यैव धर्माध्यासव्यापकत्वात्तनचात्मनि मनः प्रतिविव
ग्राहीनीरूपत्वात्किंच नाहमित्यध्यासइदं रजतमितिवत्तद्रूपावभासाभावात् तस्मादध्यासव्यापकाभावादात्मांतःकरणयोर्नता
दात्म्याध्यासः ततश्चसुतरांनतद्धर्माध्यासइतिपरिहरति उच्यत इति अयं भावः ननावद्विवेकग्रहादध्यासाभावः आत्मांतःकर
णयोरागमानुडीयंचहिरितिद्रूपावभासाभावेपि अयोदहतीतिद्विरूपावभासवत् अपमात्माहमनइतिने मानादिनापरीक्षितविवेकग्र
हे यपरीक्षितविवेकमहाभावान्नापितद्रूपावभासाभावः अपःपि+ तादात्म्यानवभासेपहमुपलभेअहंदुःखीसुपलच्छत्वंदुःखित्वा
दिरूपेणात्मांतःकरणयोर्द्विरूपावभासदर्शनादितिनन्वेवमहंमनइत्यभेदव्यवहाराभावान्न तादात्म्याध्यासइत्यत्राह अहंदुःखीसु
खीत्यादिव्यवहारोप्ययोदहतीति चत्रादात्म्यव्यवहारस्तादात्म्याध्यासमंतरेणानुपपन्नतादात्म्यव्यवहारानुपपत्तेरित्याहायःपि

वे॰प॰टि॰
१२

दुःखेति। नन्वयं पिंडव्यतिरेकेण चाहं देहमिति प्रत्ययस्य त्ववमानत्वात्मव्यतिरेकेण दुःखाद्याश्रयत्वादर्शनाद्बाध्यमानत्वमिति चे
न्न श्रुतिस्मृतिन्यायैः श्रोत्रादिकरणयोर्भेदेन प्रसिद्धत्वात् न चाहिं आत्मज्ञानरूपः स्वप्रकाशः सर्वगतः अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्यो
तिरत्र कस्तावत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतिसिद्धः अहंकाराभिन्नश्च स स्वात्मवस्तात्सउपरिष्टादितिभूमात्वव्रवेतराः सर्वात्मत्वम
भिधाय अथातोऽहंकारादेश इति अहंकारस्यापि सामीप्यमुक्त्वा अथात आत्मादेश इत्यात्मनोऽहंकारादेर्भेदेन निर्देशाद्देहका
रस्य जडत्वविशेषोपादानत्वाद्दुःखप्रकाशरूपः स्वयमप्रमाणः। बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति श्रु
तेः तथा क्रियायोगे विघानिर्वर्तनश्च विज्ञानं यज्ञं तनुते स धीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमनुसंचरतीति पदार्थयोर्वहीयं तदात्मानोपि मनसा स
हानुविभक्तं गतोतः तत्परमात्मानमप्रत्नमिचतेऽहदुयग्रंथिभिन्नेत्यं तेसर्वसंशयाः इत्यादिवचनासिद्धेः तथाहंकारोऽहमिति
व्याहृतः आत्मा च स वित्ति सर्वविषयानुवृत्तस्तथा वात्माहंकारादिभ्यश्च ठहतत्वात्तयघट्ठचेतनत्त आत्मेवाद्रित्रेयथा
कस्मैभ्यः सत्वमिति तत्र स्वरूपतिन्यायसिद्धोपमात्माहंकारयोर्भेदः। नन्वेवमपि नाहंकारमिश्रस्यात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वं
तस्येंद्रियत्वेमानोऽद्रियत्वादिति चोद्यपतिनन्विन्द्रियं इंद्रियत्वेप्रमाणापि तिचेत्किं मनसः इंद्रियत्वे श्रुतिः प्रमाणमुतस्मृतिरनुमा राम
१२

नेवानाद्यस्तपाविधेश्रुतेरनुपलंभावादिसाहनतावदिति द्वितीयं य समुत्थापपतिषतः षष्ठानीतिउक्तस्मृतेर्मनसेंद्रियगत
षट्त्वसंख्यापरकत्वेप्रमाणाभावात् नसात्तिंद्रियत्वेपि प्रमाणमित्याहनेति। नचेंद्रियसंख्यापरणेन मनसोपीन्द्रियत्वमनुमीय
तइतितृतीयपक्षमाशंक्याप्रयोजकत्वादनुमानेनयुक्तमित्याह। नेंद्रियाणि किंच मनइंद्रियमिंद्रियमिंद्रियमतयदेत्वसंख्याप
रकत्वादिदमनुमानेनविरोधव्याप्तिमूलत्वेडनसामान्यव्याप्तिः नघः दृष्टत्वाभावादि सोहनहीतिननुपपद्यतेनसंख्यापरकेन
च ज्ञातीयेपयायेनेणप्रतिपन्नस्यातवकातदवृद्धिगदत्तपत्रवक्त्वचिगात्तसंख्यापरकः चेतिप्रसंख्यातावक्तृत्वि ज्ञातीयइतिसामान्यव्य
तिपक्षमानोक्यनिराकरोतियजमानेति अन्तत्विनापीति ननु यजमानस्यप्रस्तराणत्वेन अस्त्विवस्साजात्यमस्तिचेतिनव्यभिचा
रइतिचेन्नयघसदावगनपरूतसंख्यापरकेतन्नस्यदार्पताघद्वेदकेनरूपेणातज्ज्ञातीयमितिव्याप्तेर्विवक्षितत्वाद्गौणत्वाच्च
स्यचापदार्थतावच्छेदकत्वोनचचस्त्विकपराश्रवणावाहनाणपूराध्याहारिणाञ्च नचपलंभवातवासमातत्वपदर्पत्तावच्छेद
कमितिचाच्यावलोथांवत्वापकात्विनइतिकात्विकपदस्यप्रकृतत्वेनानस्वयानुवंगातवाञसमापदराध्याहारानिपमाभावाञ्चो
ननुअपीन्याहारवरिमतयजमानोनपवमारद्धोमस्यंतीत्यत्रयजमानेहेतोरेवाभावान्नव्यभिचारइत्याशंक्य असेधिगेधव्यभि

वारम्भहवेदान्तिनिन्नहिप्रियोरस्वेमेपुराणत्वेनप्रसिद्धेभारतेवेदत्वसंस्कार्यतीतिभावः। ननुमनइन्द्रियंतत्त्वेबाधकाभावान्नचक्षु
र्वदित्यनुमानमपिसाधकंह्यं चक्षुध्यानइवपतिरिन्द्रियेमपइतिपद्यपर्याभ्यपूपरमनइत्यपिचमनोव्यगतंतत्यापिचकृणा
दिइन्द्रियमेदसिद्धेः एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणिचेत्यादिश्रुतिरादिपदव्याख्याचकारोभिन्नक्रमःसचश्रुतस्यनेनसं
वध्यतेतथाचसमस्तसात्त्विकधीवमहंकारोमहत्तत्त्वादिआयतेइत्यादिःततःस्यविःश्रुराहारामहाश्रुनेइतिपुराणवचनेमन
सोनिन्द्रियत्वावगमादितिभावः। ननुसुखाद्युपलब्धिहिंइंपन्नत्याप्रसक्तत्वात्तपादिप्रत्यक्षवदित्यनुमानंमनसइन्द्रियत्वेप्रमा
णश्चत्यपासुखादिज्ञानस्यसाक्षात्वेनस्पादिसोनाकच्चनिराकरोतिनचैवमितिकिमिन्द्रियजन्यत्वेप्रत्यक्षत्वमाहे
तुरुतप्रत्यक्षज्ञानत्वंआद्येचेदाद्येव्यभिचारइत्यभिप्रेत्यद्वितीयहेतोरप्रयोजकत्वमाहनहीतिअनुमितावादीति
तवमततइतिशेषः। नेन्द्रियत्वेनतज्जन्यत्वमेवसाक्षात्वप्रयोजकंअनुमित्यादेरपिमनजत्वेनतज्जन्यत्वाच्चातिप्रस
गइत्यतआहईश्वरज्ञानस्येतिनस्यातिनत्वदुक्तेज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्तत्रप्रत्यक्षप्रमाणाजन्यत्वापयोगिवच्चेरदित्यत
नादप्रत्यक्षप्रमाकरणत्वाभावात्तदन्तिविशिष्टचैतन्यकारणत्वस्यप्रत्यक्षप्रमाणलक्षणत्वेव्याप्तिज्ञानादेरपि

नाधितंघटादिवृत्तिविशिष्टचैतन्यकारणत्वेनप्रत्यक्षप्रमाणत्वापत्तेः नचान्यतरज्ञानस्यतत्तद्विषयेतिप्रसक्त्यवचेत्तदप्रयो
जकमितिइन्द्रियजन्यत्वादिदंस्त्ववैवनिराकृतत्वात्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वस्यचप्रत्यक्षविषयवाप्यकत्वेमपत्तस्यव
मोचक्षेत्तगमकेचाभावोदिस्पोचायनात्मप्रतिबिम्बेनतइति। नतावतज्ञानगतंप्रत्यक्षत्वलक्षणंततविषयंव्याप्तत्वात्प्रत्य
क्षत्वस्यव्यवहारप्रयोजकत्वेसंवःसर्वमतेशुभयसाधारणस्यप्रत्यक्षत्वस्वरूपस्यवकुमनरोषच्चत्वेननतप्राचेत्रदोषत्वादेतआ
हप्राप्ताततेनविषयगतंचानुमितितद्विषयाद्यावृत्तिव्यामत्वातंनप्रत्यक्षलक्षणमितिप्रत्यक्षस्वरूपचेवमाश्रिपामितदादन
विषयगतयोःप्रत्यक्षत्वलक्षणयोरनतिप्रसक्तयोर्निरूप्यमानत्वात्पमाप्रयोजकइत्याहज्ञानगतस्येत्यादिनाआघइति
ज्ञानगतंतत्तद्विषयप्रत्यक्षत्वप्रयोजकस्यचप्रत्यक्षप्रमाणलक्षणोपयोगित्वेनप्राधान्यतात्तद्विषयप्रत्यक्षत्वस्यचाविष
यप्रत्यक्षत्वस्यव्यवहारस्यप्रयोजकत्वेरोपपत्तेस्तस्यालक्षणत्वनिरूपणहृदयस्वारस्याप्ययमित्रासापर्प्तत्वात्तपयमंतत्रिहृ
पगमितितिध्येयं। नचाद्वितीयचेतन्यस्यकुतःप्रमासाताकुतोवाप्रमाणस्यतस्यविषयचैतन्यात्रिराममराममरारामराम
मेदध्येयं। नचाद्वितीयचैतन्यस्यकुतःप्रमासाताकुतोवाप्रद्रष्टव्यश्चप्रथमद्वितीयेब्रह्मरूपोपाधिकेप्रमाणप्रमेयभा

वेदा०
१४

वस्तुतस्तोष्य चैतन्यस्य कर्तृत्वात्तः करणावच्छिन्नत्वेन प्रमातृत्वाद्वृत्तिलक्षणाक्रियायास्तत्कर्तृत्वोपपत्तेरवच्छि
न्नत्वात्तप्रमातृत्वेपभावदर्शयितुं प्रमातृचैतन्यस्वरूपमाहान्तःकरणेति पद्मपादकृतत्वानश्रयस्वरूप
रणोपयोगित्वात्तत्र प्रमाणचैतन्यस्वरूपमभिधाय वक्ष्यमाणविषयप्रत्यक्षत्वनिरुक्तं प्रमातृचै
तन्यं लक्षयति अन्तःकरणेति नन्वन्तःकरणमतिनिहितपत्तपात्रसंस्यंतथाप्यन्तःकरणस्य बहिर्निर्गमना
भावे च कथं परिणामात्मिका वृत्तिः न चादित्यादिप यीरामेष्यः तदीर्घप्रभाकारेण परिणामदर्शनात्र वृत्तिरू
पपत्तेति वाच्यं अन्तःकरणस्याचाक्षुषत्वात्तेजसालोकस्येव नायनरश्मिसमूहस्य दीर्घप्रभाकारेण प्र
तिभासितत्किं चान्तःकरणस्यापाणस्येव तस्य प्राणान्तकिंपाश्च घस्यहरतन्त्रिंधु वादिपर्यन्तगमने तदवच्छि व
नीयस्यापि गानत्वेन देहस्य निर्जीवस्यापत्तिः विभुत्वेनतिच्छिपचापत्तिः मध्यमपरिमाणत्वे च देह
नुरूपपरिमाणस्य तस्य देहवन्नोदरगामित्वेन कतिचित्पप्रतिभासानुपपत्तिः किं च चक्षुरादिरूपरू
स्य घटादेश्चैतन्यप्रकाशनेन चक्षुरुणोपपत्तौ वन्तःकरणवृत्तिवैफल्यं तन्नत्वान्तःकरणावत्तवच्छिन्नत्वेक

राम
१४

यं प्रमाणचैतन्यमिति उच्यते मनो मध्यमपरिमाणमेव न सर्वगतं अनित्यत्वात् प्राणादिवत् तथाप्यपसर्पणमेवी
त्यकोत्तिमसादिश्ववणाद्य ननचापत्तु देहव्यापित्वाच्चक्षुपलब्ध नवातरस्यतस्य बहिर्निर्गमनाभावात्कथं सुपारानत्वं
त्वतोऽनिर्गमनाभावेपि चक्षुरादिद्वारा क्रवादिविषयदेशागमनोपपत्तेः न चस्वलोगामं रीविस्यतस्य हायाये सोतिसात्र
तेन तराकोरकस्य तुल्याहाराकेरप्रवेशादर्शनात्तन चास्य मध्यमपरिमाणत्वहानिरिति ध्रुव्यादिप्रतिभासानुपपत्तिः अत्र
स्यच्छविरलतेन सद्रव्यत्वेन सवित्तरकिरणावच्छीघ्रप्रसरोपपत्तेः तद्वद्विषयविषयपरिमाणानदाकारकेवतुल्यकोणाकेदारा
नुरूपपरिमाणस्य जनबोधपः पिदपादपाणस्य दर्शनेनान्तःकरणस्य विषयानुरूपपरिमाणवृत्तिजनकत्वाविरोधाद
तरचसाङ्ख्ययुग्नगुणाः परिमाणवत्त्वात् न चान्तःकरणस्य निःसरणात्पूर्वं दर्शनीदेभकत्वं द्वारेमकतापांसाच पञ्चत्वत्य स्येवप्र
योजनकत्वात् न चान्तःकरणनिर्गमने देहस्य निर्जीवत्वं चक्षुरादेरिवान्तःकरणस्य ध्रुवादिपर्यन्तगमनेपि देहसंबंधा
विरोधात्तथा च सप्रयोग दीपप्रदीपवत्पर्वतादावन्तःकरणनिर्गमने तद्वृत्तेर्विषयसंबन्धितया तदवच्छिन्नचैतन्यस्य
विषयचैतन्याभेदान्तःकरणस्य नज्ञाति व्याप्तिस्मृत्यादिनानुमितपादिस्थलइति असक्रमकृत्र पर्वतादावित्यसर्पः तन्न

वच्छिन्नत्वपदेनोपलक्षितो क्रोडीकृतं तस्य लक्षणस्येति व्याप्तिः विशिष्टाभिधानेन त्रिविषयपयोर्भेदेन तद्विशिष्टयोरपि चैतन्ययोर्भेदा
दुक्तलक्षणस्य घटादिष्वसत्त्वे व्याप्तिरस्य शक्यतदुपहितस्य तेन विवक्षितत्वात्तत्र दोष इत्याह तथा चेति। घटादिस्वत्रिव
र्थस्य सेमनानिगमनेऽपि हेतुसत्तीसर्थः। तदुभयावच्छिन्नविषयत्वस्योपहितमुपाधिविशेषणतायोऽन्य भेदप्रत्यये च प्रसक्त इति भा
वः। नन्वपाधिविशेषणयोरैक्ये दर्पितयोः समानयोगक्षेमत्वेन तदुपहितयोरपि भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्। हि विशेषणयोरपि
बोपाध्योः स्वरूपेणाभेदकत्वे किन्तु भिन्नदेशस्थत्वेनैवाहविभातवक्त्रयोरपीति भिन्नदेशस्थत्वेनोपधेयभेदप्रयोजकत्वोपर
पीत्यर्थः। नन्वपाध्योरपि स्वरूपेणाभेदकत्वे लाघवादित्यत आह नन्वेवेति तथा च प्रामाणिकत्वात् गौरवं न दोषायेति
भावः। तथा चेति एकदेशस्थत्वेनोपाध्योरभेदकत्वेऽपि देशतात्पर्यः नु सुखादिप्रत्यक्षस्य लेच स्वरादिसन्निकार्यस्यानः
करणादित्रिहेतोरभावे न सुखादेरनुदयात् कथं चैतन्यस्य तदुदेशोऽप्रसक्तत्वमित्याशंक्य तस्यावास्तवविषयत्वेनावश्यवदुपा राम
पेक्षा सुखादिविशिष्टस्य तत्र एवं सोऽहं सुखी इति प्रत्यक्षत्वमिति सुखावच्छिन्नत्वेनेति शेषः। ननूपाध्योः स्वरूपेणाभेदकत्वे १५
उक्तमन्वयानतदा हं सुखात्वादिकमवतावति व्याप्तिरिति वो दयतिनचेतिति ननूपाध्योरेककालीनत्वेनोपधेयाभेदप्रयोजकत्वा

भिन्नकालीनयोरेकदेशस्थयोर्घटपटयोर्भेदकत्वप्रसंगात् न चोपधेयाभेदप्रयोजकत्वे समकालत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् उपधेया
भेदप्रसिद्ध्यर्थे एककालीनोपाधिद्वयाभावे देशस्य द्वयोपधेयाभेदप्रसिद्धिपरम्परामप्रसिद्धत्वात् लाघवेनैकदेशस्थत्वस्यैवाभे
दप्रयोजकत्वात् उत्सर्गस्य व्यापकत्वात् इत्याह यदि चेति। तथा च स्मर्यमाणसुखादेः वर्तमानत्वस्य च च्छिन्नचैतन्यस्य
वर्तमानविषयोपाधिस्थित्याभिन्नत्वरूपभक्षणाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। परोक्षविषये वर्तमानत्वाभिधानेन तत्को
पलक्षणात्वेन कथं निरासार्थमाह यदीति तल्लक्षणाभिप्रायं अत्र वर्तमानस्यानुपाधित्वेन विषयोपहितैस्येनैव कोक्ति
व्याप्तिनिराकरणात् अत एव वस्तुतस्तु उपाधिस्तु कार्यानन्वयी व्यावर्तकीच वर्तमानत्वमित्यर्थः। नमु सुखादिसत्त्वावर्तित्वा
स्यमवेद्यविधर्मिकोऽभावो इति धार्मिकं करणस्थ्यामिसुखादिव्याख्या जन्यस्य सांच्छिन्नत्वेन न्यग्भाव्ने धर्मीधर्मयोर्वर्तमा
नत्वेनोपाधित्वात् तस्य तदुपहितचैतन्याभिन्नत्वेन नातिव्याप्तिः अहमरइस्य त्वेन मौगवत्वादिस्यनुमादितन्यद
त्वानेत्यातिव्याप्तिरिति रोकेन न च चमिति पुनरेकमपि मिसादौ धर्मादेर्वर्तमानत्वेऽपि भिन्नदेशस्थत्वेनानुपाधि
त्वमिस्यत उक्तं स्वकीयेति योग्यविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं प्रमाणचैतन्यस्य विषयापरोक्षत्वप्रत्यक्षयोग्य

त्वस्यैव जनकमिह विवक्षितं त्वमसीति द्वितीयं नेत्याह योग्यविषयत्वात्त्वमसीत्याह न योग्यत्वस्य तत्प्रत्यक्षयोग्यत्वस्यैतत्पर्यायः । किंचि
दपि स्वभावानाभ्यामयोग्यो बाधकमाह अन्यथेति ननु योग्यत्वं दोषणादानेपि सुखवर्त्तमानतासमये त्वं सुखी स्यादि वाक्यज
न्यज्ञानस्य तादृशी चेतन्याभिन्नत्वात्तत्रातिव्याप्तिः न च पदंतानपदार्थस्मरणादिना सुखस्य चिरंवत्पात्पक्षाकृतानसमये
नत्रिवर्त्तत इति वाच्यं वेदनादिविषयजन्यसुखस्य यावद्विषयमनुवर्त्तमानत्वाभ्युपगमादित्याशंक्य तस्यापि प्रत्यक्षज्ञान
तावन्न न त्वेन लक्षणत्वाभ्युपगमात् देशमदृष्टाह न चैवमिति ननु त्वं सुखी स्यादि वाक्यान्वयमपरोक्षज्ञानं वाकमस्य ज्योति
ष्टोमादि वाक्यवत्स्वरूपसज्ज्ञानजनकत्वात् । अन्यथा कलमवीजादावपि चांकुरोत्पत्त्यापत्तेरित्यत आह दशमस्त्वम
सीति अयमाशयः न तावत्त्वं सुखीत्यादि वाक्यं न स्वविषयापरोक्षज्ञानजनकं वाक्यत्वाज्ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदित्यनु
मानात्तस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वं अयोग्यविषयत्वस्य तत्रोपाधित्वात् दशमस्त्वमसीति त्वमसीत्यादिवाक्ये व्यभिचारात् । च
न च तज्ज्ञान्यमपि दशमत्वादिज्ञानमिंद्रियाद्यजन्यत्वात्प्रत्यक्षमित्यनयभिचार इति वाच्यं इंद्रियजन्यत्वस्याविषयजन्यत्व
स्य च प्रत्यक्षलक्षणास्पदूषितत्वात् । न चैवमपि दशमस्त्वमसीत्यत्र इंद्रियमेवापरोक्षज्ञानमुत्पादयति निमीलितास्यस्यापि त्व

मिंद्रियव्यापारसंभवात्तत्त्वमसीत्यत्र वाक्यातः करणमेव श्रवणादिना निरस्तासंभावनाशंकं ब्रह्मापरोक्षज्ञानं जनयतीति सं
प्रमिंद्रियाद्दशमत्वज्ञानेतत्स्वव्यश्रवणयोगापि तत्रत्वसंगात् ॥ न च शब्दसहकृतमिंद्रियं तत्र करणमिति वाच्यं इं
द्रियस्य घटादिप्रत्यक्षे तदनपेक्षत्वात् तत्प्रत्यक्षस्य विशेषे चेतदपेक्षत्वे मानाभावात् न च तत्रापरोक्षज्ञानमेव नाद्वैदुस्त्य
चातं इत्युक्तं अपरोक्षभ्रमाज्ञानयोरविरविप्रसंगात् अत एव तत्त्वमसीत्यत्र न परोक्षज्ञानशंकावकाशः अविद्यातन्मू
लसंसारानिवृत्तिप्रसंगात् नाद्वज्ञानस्यैव ज्ञानं स्यात् त्वमसीत्यादिवाक्यानामित्यादिना दृष्टिपवचनेन तेन निवर्त्तकत्वाव
गमादिति । ननु तत्त्वमसीत्यत्र सुखी स्यादि वाक्यजन्यज्ञानस्यैंद्रियातन्यस्यापि योग्यवर्त्तमानविषयत्वमविशा
प्रत्यक्षत्वमभ्युपगमे पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्याशंक्य किंचिद्विशेषपदं तेनापमा
नानुमितेः प्रत्यक्षत्वमाबाधते इति निरस्यते वा अत्रापि किं पर्वती इति न दापादनं वह्नेरावाभावाद् इष्टत्वादित्याह तत्र
चेति विषयचैतन्याभिन्नज्ञानस्य योग्यवर्त्तमानविषयस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् देवेत्यर्थः पर्वतो वह्निमानित्यादि
ज्ञानमपि त्वं सुखीत्यादि सान्निध्यमात्रं कथं पर्वतेनापरोक्षत्वेनेष्टमित्युक्तं तत्र हेतुमाह यचनाद्यवच्छिन्नेति त्र य

वैश॰ टि॰
१८

दिज्ञानमपि त्वंसुखी त्यादिज्ञानवत्त्वमपि रूपपर्वतं नोऽप्रत्यक्षत्वेनेष्टमिमुक्तं तत्र हि तन्माहपर्वतो घवाद्धिवेति
श्रीस्मादितीयं द्वपत्तिकस्सं नाधतिनवैवं तज्ज्ञानस्य च रेचं नोऽप्रत्यक्षत्वाभावेन तत्र रूढाप्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिः
योग्यवर्त्तमानविषयत्वेपि विषयचैतन्याभेदादित्वातवन्त्वं शोचितिन चनुमित्यादिसाधारणंप्रत्यक्षल
भूतोपरिकस्य पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमितिभावस्य लक्षणेन प्रत्यक्षत्ववर्णनयुक्तं
तं वनमरपादैः सिद्धान्तमात्रे हि कर्तृपुत्त्रे परीक्षकैः न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्त्तनमित्याशं
कयसाप्रसिद्धिर्व्यवहारो न पर्वतोऽरोहस्याह तथा चैतिय याप वर्त्तो यद्धिमानितितानस्यानिरूपप्रयोजकं तत्र भा
वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः प्रमाणंतथापर्वतं पश्यामि वह्निमनुमिनोमीत्यनुभवोपि स्पष्टः । न केवलं तज्ज्ञा
नस्य साधकसत्त्वात्तर्वनोऽप्रत्यक्षत्वं चांशेपि नु चाधकाभावादपीत्याहन्यापमत इति पद्मान्तथानुभवस्त
स्यकारकानुमावः पत्साधितज्ञानस्य परोक्षत्वेन परोक्षत्वं चारामे हेनस चपर्वतं पश्यामि वह्निमनुमिनोमीति स्पष्टः

राम
१८

त्रयमपि तदासंगच्छते परास्याभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वे अन्यथा सर्वशोपि अनुमितिरितिवदतो नैयायिकस्य मते
पर्वतानमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिरिति स्पष्टः द्वितीयं दूषयति असन्निकृष्टेति असन्निकृष्टपक्षकानुमितिस्य
लेवहेतावरवतादित्तत्रसर्वानोपि तज्ज्ञानपरोक्षमिति स्पष्टः। ननु वमपि सुरभि चन्दनमिति ज्ञानस्य चंदनांशावच्छेदेना
नोऽप्रत्यक्षत्वाभावेन तत्र योग्यत्वघटितलक्षणातिव्याप्तिर्दुर्वारेति चेत्सत्यं तन्नानं चंदनांशे नाप्रत्यक्षं सौरभांशे
परोक्षमिति तथापि तत्रापीन्द्रिययोग्यत्वघटितस्य विवक्षितस्य लक्षणस्य तत्राभावाद्दोषः इत्याह सुरभीतिप
रोक्षमिति अप्रवृत्तस्य विवक्षितस्य लक्षणस्य तत्राभावाच्चरीषरस्याह सुरभीतिपरोक्षमिति आघ्रातपर्वत
स्येन तत्र्वात्तस्मात्तिरनाभावेन तु चेदमावंडंत्वादि विगकानुमितिरिति स्पष्टः। ननु पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्य त्रि
कृष्टपपर्वतोशेपि न प्रत्यक्षत्वं बाधकसत्वादसन्निकृष्टविषयानुमितिवत्तन्नयत्सिद्धिः परोक्षज्ञानेपि तदभ्युपग
मे जातिसांकर्यप्रसंगान्न प्रसिद्धजातिभावस्य जातित्वानुपपत्तेरेव बाधकत्वात्तन्नयवोपि तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेप
र्वतं पश्यामीत्यनुभवानुपपत्तिः तस्य पर्वतगोचरस्य लिंगपरामर्शादिप्रत्यक्षविषयत्वात्तत्तत्क्षत्तव्यानेप्रत्यक्ष

वै॰ दि
१८

णात्तिव्याप्तिप्रसिद्धानां पक्षे क्वचिन्निराकरोति न चैवमिति एवं शार्पमेवाहत्य कर्तृत्वनिसाध्या त्वादिर्जातित्वासुप्रस
मेहित्वहेतुपपत्तिविधिकास्यात तद्वनास्ति जात्युपाधुदासीनस्य धर्ममात्रस्यैव तस्मावगमादित्याहद्रष्टत्वा
दिनि। ननु घटत्वादिवत्सयोरपि न्वयोरपि जातित्वप्रसिद्धेरवश्वनड व्ययभित्सा चाक्व घटत्वादिविपिलोकेन
तत्प्रसिद्धिः शास्त्रे चेत्तत्प्रसिद्धिः शब्दगहद्यादिसंशावत्तपरिमात्वत्वान्यस्मोपि प्रमाणं न चैवापपाहपनी
पादिप्रसिद्धिवयमाणमूलायेनपरिमाणपित्वापिसाधपदिस्याहजातित्वेतिनननीलघटत्वादेरुपाधित्व
प्रसिद्धिवत्त घटत्वादेर्जातित्वप्रसिद्धिः स्वार्थप्रमाणमित्याशक्य सापि निर्मूलन्वाद्प्रमाणमित्याहउपाधि
त्वेतिन तु घटत्वनीलघटत्वादेर्जातित्वोपाधित्वयोः। प्रमाणासिद्धत्वात्तत्प्रसिद्धेः प्रमाणमूलत्वाभावो राम
सिद्ध इत्यत आह सकलीति घटत्वे नीलघटत्वादेर्जातित्वोपाधित्वयोरविनिगमः। अत एव घटत्वादिजा १८
तित्वे प्रमाणमाशक्य तिरस्यति घटोपमितिति घटत्वादेर्जातित्वे किं प्रत्यक्षमानमनुमानं वा तत्राद्यं निर

स्यद्धिजीयं निरस्यति जातित्वेति घटत्वादिकं जातिः उपाधिभिन्नसामान्यत्वात्सत्तावदित्यनुमापि नेमित्ये
कानेकसमवेतत्वलक्षणजातित्वाप्रसिद्ध्यात्तं निरूपित्तव्याप्त्यादिज्ञानाभावेन तत्साधकानुमानायोगादित्य
र्थः। ननु नित्यत्वादिघटितजातित्वाप्रसिद्धावपि तद्घटक नित्यत्वे कत्वानेकसमवेतत्वानामात्मोकाश
परादिषु प्रसिद्धत्वात्त घटत्वादौ नित्यत्वसंशयानंतरं तद्विशिष्टत्वैकत्वसंशयस्तु नास्तु उभयविशिष्टाने
कसमवेतत्वसंशयपरत्तिसंशयपरसाध्यप्रसिद्धेः पर्वपूर्वस्य नरोन्नतानुमानेपक्षतावच्छेदकत्वेन निष्ठ
परूपविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिहिनीसंभवात्तत्साधकानुमानसंभवतीति चेन्न नित्यत्वैकत्वप्रसिद्धावपिसम
वायस्याप्रामाणिकत्वेन तत्घटितसाध्याप्रसिद्धेः न च दपी घट इति ज्ञाने संबंधविषयकं विशिष्टज्ञानं त्वा
दंडीपुरुष इति ज्ञानवन्न इस्सनुमानेसमवायमानमितिपाविं घषयकं विशिष्टज्ञानस्य दंडीपुरुष इतिज्ञा
नवत् इस्समनुमानेसमवायमानमितिचायं घटाभाववद्भूतलमिति वृत्तस्वरूपसंबंधमादायान्तदुपपत्तेः इहतं
तुपुपरसमवाय इति प्रत्यक्षं चेत्तं तु घटपरसंबंधे प्रमाणं न तु नित्यसंबंधत्वलक्षणसमवायपविषत्वमिच्यानिरविस

वेप॰टि॰
१९

प्रपंचस्यानित्यत्वावगमेन तादृशानित्यसमवंधासिद्धेरिति। ननु संयोगाभिन्नसाक्षात्संबंधत्वं समवायत्वं तत्र च नित्य
त्वाप्रवेशो न तत्र तु स्वरूपसमवायाभ्युपगमेपि न प्रपंचानित्यत्वश्रुतिविरोध इति चेन्न क्वानेकसमवेतत्वघटितसा
ध्यप्रसिद्धिरपि तु संपादेति पिदृष्टांततदाभ्युपेतस्यान्यत्र समवायसिद्धावपि प्रकृते तत्र भावेन तद्वदेरतसाध्यस्य वाधि
तत्वात्त्वोन्नातुमानावकाशः साहसमवायासिद्धेरिति रूह तन्तुषु पटः समवायः इति प्रत्यक्षेणान्यत्र समवायसिद्धौ चापि
रूह घटत्वमित्यादिप्रतीतेः सत्त्वे सत्त्वमिति च तत्स्वरूपसंबंधेनाप्युपपत्तेर्न घटत्वादौ समवायसिद्धिरिति भावः। ब्रह्म
भिन्नेति सषि वाक्यावगतकार्यत्वस्यानित्यत्वसंप्रपंचस्य सकर्तृकत्वानुमाने न तत्र धर्म्यप्रसिद्धिः श्रुत्या चानित्यकार्यस्यत्वा
वगमादिति भाव असिद्धेरिति वाधादित्यर्थः। उक्तहेतूनामुपाधित्वे प्रत्युदाहरणमिति नीलघटत्वादेरुपाधित्वप्रमा
णाभावादित्यर्थः। ननु परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्जीवनित्याभावेपि रूपयोः कल्पमेकचक्षाने ह्रिविधत्यावच्छिन्नतोतया
वैस्यतदुपपत्तिश्चेतन्येवाज्ञापनहानाद्यपहतयोर्भेदावविरोधदर्शनस्य भिन्नस्वाहितीयस्य योगते दृश्यताभावनवदृश्यत्वेत्थकं परे
नचैतन्येपहतस्याभ्युपगमात्तद्विरोधरत्साहेपर्वतत्र इति। ननु घटाकारान्तःकरणाहृत्तस्वव्यच्छिन्नचैतन्यस्य तद्गुत्तदपरोक्षमाणोवच्छे

राम
१९

चैतन्याभिव्यंजकत्वस्य तत्रापि सत्त्वापत्तेः। न च स्वाकारांतःकरणवृत्त्युपहितस्यापि विषयविरोधित्वाच्चातिप्रसंग इति
वाच्यं। शुक्तिरूप्यादावविद्यावृत्त्युपहितस्यांतःकरणविरोधित्वाद्वृत्त्युपहितत्वाभावेन भ्रमस्य साक्षाव्याप्तेः सर्वेश्वर
ह्रीनस्य मायावृत्तिरूपत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रपंचाकारांतःकरणवृत्त्युपहितविषयचैतन्याभिन्नत्वाभावेन तत्र
व्याप्तेश्च न च तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितत्वं विषयाविरोधित्वं सा च कथं मायावृत्तिः स्वाव्यवहितांतःकरणवृत्तिरिति परमेश्वरस्ती
नादेहेतो व्याप्तिवृत्तिवोध्यौ अस्मदादेर्घटज्ञानसमायपरिमाणादेः सर्वगतपरमेश्वरीयमायावृत्तिगोचरत्वेन तद्देशान्तःप्रसं
गतादवस्थ्यात्। किंच सुरभि चंदनमिति ज्ञानस्य सौरभांशे प्रत्यक्षत्वापत्तेः स्वाकारवृत्त्युपहितयोग्यविषयचैतन्या
भिन्नत्वात् न च तत्र रूपादिवृत्त्युपयोग्यत्वे योग्यपदेन विवक्षितेन तत्पात्तिः शुक्तिरूप्यस्वप्नगजादिभ्रमेष्वव्याप्तेः अंतःकरण
तद्धर्माणामिंद्रियायोग्यत्वेन तत्र ज्ञाने पक्षव्याप्तेश्च न तु तत्रातिरिक्तं यत्साक्ष्यन्यतरयोग्यत्वमिह विषयाविरोधिना वि
वक्षितं अंतःकरणतद्धर्मादीनां साक्षियोग्यत्वान्न दोष इति चेत् तद्धर्मादेरपि प्रमाणव्यावर्तनाय साक्षिवेद्यत्वेन ज्ञाततति
व्याप्तेः केवलसाक्षियोग्यत्वविवक्षायां चेत् साक्षिपदेनांतःकरणोपहितचैतन्याभिधाने जीवसाक्ष्ययोग्यधर्मो धर्म

र्मादिगोचरेष्वेवाप्रत्यक्षेत्तथात्वव्याप्तेः केचित्तु साक्षियोग्यत्वमत्र विवक्षितं तच्चोभयसाक्षियोग्यसाधारणमिति
परमेश्वरज्ञानेनाव्याप्तिरिति चेन्न जीवेश्वरसाक्षिसाधारणस्य साक्षित्वस्यानिर्वचनान्न निर्वचत्ते वक्ष्यमी
हावीश्वरसाक्षियो विहप्रयोजकं विवक्षितं जीवप्रत्यक्षस्यैव लक्ष्यत्वात्तन्नेश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिर्दोष इति वा
च्यं एतदन्यस्य प्रत्यक्षस्य सामान्यलक्षणस्याभावात्तस्मादुक्तप्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरिति ३ च्यते तत्तदिन्द्रिय
तत्तत्त्वे केवलसाक्ष्यन्यतरयोग्यत्वं तत्साक्षिजन्यतत्तदाकारवृत्त्युपहितं विषयावच्छिन्नं चैतन्याभिन्नत्वे तत्तत्सा
क्षिजन्यतत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तत्तद्विषयाधिष्ठानप्रत्यक्षत्वे साक्षी च ज्ञानोपादानोपहितं चैतन्यं तद्विष
ये ज्ञानोपादानं च मायातः करणमिति तदुपहितयोर्जीवेश्वरसाक्षिणोर्न लक्षणाव्याप्तिः तथा च घटादिज्ञानस्य त
स्यानन्तद्वृत्तघटिमानसप्रत्यक्षत्वं तस्य तदाकारेश्वरीयसाक्षिजन्यवृत्तिगोचरत्वेऽपि तद्देवदत्तस्य घटादिसाक्ष्यजन्यत्वेन
तत्साक्षिजन्यस्वाकारवृत्त्युपहितविषयचैतन्याभिन्नत्वाभावात्तत्रापि धर्मादिज्ञाने नातिव्याप्तिः तस्यापि घटादिसाक्षि
योग्यत्वाभावात्तेनैतदेतत्त्वं मेभिप्रायेण तत्पाचेतिलक्षणप्रविष्टविशेषणानां प्रयोजनान्यपि ऊह्यानि तस्यार्थः तन्न तत्र

त्यक्षलक्षणस्य घटादावव्याप्तिरित्याशंक्य तदाह तत्तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैवात्र लक्ष्यत्वात्तथा चातिव्याप्तिर्न दोष इत्याह तत्तदाका
रेतिविषयस्य प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकोऽन्तःकरणनिरूपणात्सोऽपि केवलस्यैवेत्याशंक्य तत्त्रान्यत्र योग्यत्वमस्तीत्याह घटादेरिति तु नाद्वे
लप्रत्यक्षत्वं तर्हि व्याप्तस्यार्थः इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं स्वज्ञानजनकेन्द्रियसंनिकर्षाश्रयत्वमन्यस्य विषयप्रत्यक्षलक्षणमसंभ
वतीत्यर्थः नापत्तेः अनुमितेर्मनइन्द्रियजन्यत्वेन तद्विषयपरमाणावदोषः उक्तलक्षणस्यातिव्यापकत्वात्तस्मात् करणात्तद्धर्मादि
ष्वव्याप्तत्वाच्च तिभावः प्रमात्रभिन्नत्वे इति यद्यपि प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वं ज्ञाने च प्रत्यक्षत्वेऽपवीनितो विषयचै
तन्याभिन्नत्वं विवक्षितमिति स्वाराप्रत्यक्षानुमित्यादिज्ञानमात्रस्यानुमेयादेर्नातिप्रसंगः तद्विषयत्वे च ताद्रूप्यहेत्ववच्छिन्न
चैतन्यस्योपहितविषयाद्यैरप्रत्यक्षत्वे तत्त्वमिति नसोऽरभावेन तत्स्वप्रसंग इष्ट इत्योग्यत्वे सति विषयचैतन्याभिन्नप्रमाणचैतन्यविष
यत्वं घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तत्पापिययपस्यापरोक्षता सविशेषे इति विचारणीतत्रान्तरं चसोऽप्रदर्शिवकेः प्रमात्रभेदस्यैव वि
षयप्रत्यक्षलक्षणत्वेनाभिधानादेवमुक्तेन चेविज्ञानवादापत्तिः परिच्छिन्नसाम्यस्य सर्वत्र सिद्धान्ते पितुः स्यात्वान्न विषयस्यापि संविद
भेदं पविज्ञाने ऽस्मिताक नवविषयाणामज्ञातत्वादेरनभ्युपगमेन सर्वसाम्याभावात्। ननु प्रमात्रभेदात्तः करणाविच्छिन्नचैतन्याभेदः

वे॰ टि॰
२१

सचनविषयप्रत्यक्षव्यवहारप्रयोजकःतत्तस्यघटादेस्तदभेदायोगात्नचप्रमात्रभेदज्ञानविषयत्वंविषयस्यप्रत्यक्षत्वेतत्रे
तःकरणस्येंद्रियद्वाराघटादिदेशनिर्गमनेनतदवच्छिन्नचैतन्यस्यप्रमातुर्विषयचैतन्यस्याभिन्नत्वेनतयाघटःसन्निकृष्टविषयचैत
न्याभेदप्रत्ययस्यतदभेदविषयत्वात्अनुमित्यादिस्थलेचप्रमातुर्विषयचैतन्याद्भिन्नतयावह्न्यादौतदभेदप्रत्ययस्यप्र
मात्रभेदविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिवाच्यंविषयचैतन्यस्यतदाप्रमात्रभेदेऽपिअहंमनुष्यइतिवदहंघटइति
प्रतीत्यापत्त्याहमिमंपश्यामीतिप्रमात्रभेदप्रत्यक्षाविरोधिनचघटःसन्निकृष्टादिप्रतीतेस्तदभेदविषयत्वाभावान्नेत
श्चनपुनःकमिदंलक्षणमितिचोदयन्तिनन्वितिसिद्धांतवादीतुप्रमात्रभिन्नत्वेनापन्नतावदेकचैतन्यतापदभेदभ्रमविष
यत्वंकिंतुअन्यदेवतद्विवक्षितमित्याहइत्यतइतिननुप्रमातृप्रमेयप्रतिष्ठसत्ताजातेरेकत्वेनतन्निष्ठसत्तातिरिक्तस
त्तायाअप्रसिद्धेःप्रसिद्धौवावन्ध्यादेरप्रमेयस्यापिप्रमातृनिष्ठसत्तावत्त्वेनातिव्याप्तिःप्रमातृरूपत्वविवक्षायांघटः
सन्निकृष्टादिप्रतीतिसिद्धायाघटादिसत्तायाःप्रमातृलक्षणसत्ताभिन्नत्वेनतत्रलक्षणाव्याप्तिरित्यतआहतथाचे
तिप्रमातृलक्षणसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावलक्षणेविवक्षितेसतिघटादेरपरोक्षत्वसिद्धिमितिसंबंधःकिंघटादे

राम
२१

तिरिक्तसत्ताजातिमत्त्वात्तत्राबाधितत्वलक्षणसत्ताधर्मवत्त्वाद्वाप्रमातृव्यतिरिक्तविषयचैतन्यलक्षणास
त्ताधर्मवत्त्वाद्वातत्राद्यमतिरिक्तसत्ताजातेरनभ्युपगमान्निराकृत्यद्वितीयंनिरस्यतिघटादेरितिननुघटादेरपिघटःसन्निकृष्टा
दिप्रतीत्यबाधस्यातिरिक्तंसत्वेनचासौधर्मःतथाप्यनिर्वचनीयसत्वधर्मस्याभावादित्यतआहाधिष्ठानेतितत्प्रतीतेरधि
ष्ठानसत्ताविषयत्वेविषयत्वेतिननुचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वमात्रमपरोक्षलक्षणमस्तुतस्यघटादावपिसत्वाद्व्या
प्त्याव्याप्तेरसंभवःप्रमातृविशेषणव्यावर्त्यमाहानुमित्यादीतिननुधर्मादितत्त्वंघटितलक्षणस्यवत्त्वा
दिवतिव्याप्त्यभावेऽपिस्वर्गादिधर्मादावतिव्याप्तिर्दुर्वारेत्याशंक्यतेनन्वेवमपीतियोग्यस्येतितत्रादि
पत्तत्त्वंवस्तुनःस्वन्यत्तरयोग्यत्वस्यस्पर्थःनन्वेवंवर्तमानत्वंव्याप्तिस्तस्याःस्वयोग्यत्वेमानाभावादत्यंत
रूपगमेनवस्थानाद्वैतत्रस्वाकारोहसुपहितत्वघटितलक्षणाभावान्नाव्याप्तिःस्वविषयाज्ञानस्याव
च्छिन्नस्वस्यनित्यज्ञानवादित्वनुमानेनप्रमाणमितिवाच्यदृष्टान्तोज्ञानत्वाभावेनहेतोःस्वरूपासिद्धत्वात्तद
निलक्षणज्ञानत्वविवक्षायांदृष्टान्तेसाधनवैकल्यात्उभयसाधारणस्यचज्ञानत्वस्याभावात्तेज्ञानपे

वेरा॰ टि॰
२२

द्रव्यत्वमुभयसाधारणमिति चेन्न चक्षुरादेरपि करणाव्यवस्थानात् तद्द्रव्यत्वेन व्यभिचारात् तस्मात् ज्ञानत्व
रूपस्य गुणस्य तेन तत्र तत्र द्रव्यत्वाभावादात्मत्वस्योपाधित्वात् वह्निर्न स्वविषयानन्तरत्वात् घटादिवदित्यनुमा
नेन प्रतिरोधाच्च किं च वृत्तेः स्वविषयत्वेन आत्मवत् स्वप्रकाशत्वोपपत्तेः न चैषां वृत्तिर्नात्मैव स्वप्रकाश इति सिद्धा
न्तभङ्गापत्तेः न च वृत्तिरपि स्वप्रकाशा स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारात् आत्मवदिति वाच्यं सुखादौ व्यभिचारा
त् न च तत्रापीष्टः स्वप्रकाशत्वं तत्तदाकारवृत्त्यभ्युपगमात् तस्य प्रकाशानुमानसंबंधेऽपि तेषामन्योऽन्यप्रकाशोपपत्ता
वनेकस्वप्रकाशकल्पने गौरवादात्मैवास्य ज्योतिः श्रुतिविरोधाच्च तस्मात् वृत्तेः स्वविषयत्वेन तत्त्वे ह
न्तत्र सत्त्वमात्मैवमिति चेन्न तेन च व्याप्तिस्त्वाकारस्वस्योपहितत्वस्य प्रमातृविशेषणत्वस्य स्पर्शः परिहरति
नानवस्थेति इममत्रावधेयम् तत्र अस्ति तावद् वह्निगोचरानुभवः घटमहं जानामीति स च न स्वस्य ततोऽन्यत्रापि सेत्स्य
न्नराभ्युपगन्तव्यः नस्य यातीति तेन च येन तन्मात्रे वर्त्तनभवः तथा सति च व्यवहितपदार्थस्यापि तेन मानप्र
संगात् संनिहितप्रकाशकत्वे च चक्षुरादीनां समयेन हन्त परिमाणादेरपि तत्संसंगात् स्वसत्तायां स्वप्रकाशत्व राम
२२

व्यभिचारात् आवरणाभङ्गार्थिपरिमाणादेरभ्युपगमस्तु स्यैव तर्हि सुखादेर्वृत्तिं विनापि चैतन्येन प्रकाशात् ।।०
व्यसंगात् स्वसत्तायां स्वप्रकाशाव्यभिचारादावरणाभङ्गार्थपरिमाणाद्यभ्युपगमादिति चेन्न तर्हि सुखादेर्वृत्तिं वि
नापि चैतन्येन प्रकाशप्रसंगात् । पृष्ठं च प्रत्येकस्य स्वविषये चैतन्यलक्षणानुभवस्य विनाशिनः संस्कारस्योद्बोधे त्वी
भावे मस्मरणानुपपत्तेः सुखादौ तदाकारवृत्त्यभ्युपगम इति तदपि फलतेऽपि नृत्यम एवं वृत्तिः स्वविषयात्रान्या
प्रकाश्यत्वे सति प्रकाशमानत्वादात्मवदित्यनुमानं वृत्तेः स्वविषयत्वे प्रमाणं न घात्रात्मत्वमुपाधिः स वेलाभिमानं
गुणा इत्यनुमितेः स्यायमनापि स्वविषयत्वाभ्युपगमेनेन तत्र व्यभिचारितोपधेः साध्यव्यापकत्वात् श्रुतमेवनेस्व
विषयत्वाभावसाधनेन न गुरुत्वेनास्य प्रतिरोधः उक्तानुमितौ व्यभिचारात् न च वृत्तेः स्वविषयत्वस्वप्रका
शत्वापत्तिः जडत्वेन तस्याः स्वावच्छिन्नचैतन्यप्रकाश्यत्वाभ्युपगमादिति एवं च तत्र व्याप्तिं निराकृत्य प्राति
भासिकरजतादावनन्यथासिद्धे धर्मधर्मिबोधकप्रमाणाभावात् पुनर्व्याप्तिः स्यादिह एवं चेति उक्तन्यायेनान्तःकरणादावपि
स्वाकारवृत्तिविषयत्वे सिद्धे इत्यर्थः तर्हि किमर्थमन्तःकरणादेः केवलसाक्षिवेद्यत्वप्रवादस्तत्राह प्रमाणव्या
पारानपेक्षसाक्षिविषयत्वं केवलसाक्षिवेद्यत्वं अतो न विरोध इत्याशयवानाह केवलेति रममानायमनेन

वे: टि
१३

स्वापसिद्धांतशंकांनिरस्यतिनचेतिस्वाश्रयमुद्धारेपत्तिनहीतिनचापमपरा ह्रो तद्दृत्याहा तत्तारवेति अहंत्वस्य वछि
न्नमेवांतःकरणचैतन्यस्याविषयभावमापद्यतइत्यहंकारयेकाविवरणउत्यर्थः अव्याप्तिनिराकरणमुपसंह
रतितथाचेति आदिपदात् शुक्तिरूप्यादिपरिग्रहः ननुब्रह्मणोज्ञानरूपत्वेनाज्ञातत्वेतस्य तपा ततत्रातिव्याप्तिः तस्य
प्रमातृसत्तापत्वेमतत्राव्याप्तिः अन्यथात्वे संसारकालीनबाधाभावलक्षणव्यावहारिकसत्तातभ्युपगमे
घटादिनानेयर्वोत्तप्रमातृः लक्षणस्याव्याप्तिःप्रसंगनचांतःकरणविशिष्टचैतन्यस्यप्रमातृचैतन्यत्वाद्दार्ष्टांत
पात्तत्रिघसत्तायाव्यावहारिकसत्तारूपत्वात् लक्षणश्चतत्व्यतिरिक्तपारमार्थिकसत्ताकत्वेनतत्रप्रमातिव्याप्तिः
अतएवघटादौनाव्याप्तिः तस्यप्रमातृनिष्ठव्यावहारिकसत्ताभ्रपत्वादिति वरव्यातपापि व्यावहारिकसत्तायाःस
र्वत्रैकत्वेनवत्स्वस्वावृत्तिव्याप्तेः शुक्तिरूप्यादेस्तुस्वाविद्याकार्यत्वात्पसत्ततद्वत्तिरिक्तप्रातिभासिकसत्तीरूपत्वे राम
नतत्राव्याप्तिरश्चकिंचनेदंविषयस्यप्रत्यक्षसामान्यलक्षणंयोग्यत्वस्यैवार्त्तीद्रियधर्मादिव्यावृत्तस्यसामान्यल २३
क्षणत्वोपपत्तौविरोधगावेषर्थ्यात्तननुप्रमातृचैतन्याध्यस्तत्वमेवप्रमात्रभिन्नत्वमिहविवक्षितंतेनपारा

मार्थिकेत्वलक्षणेनातिव्याप्तिः घटादेश्चज्ञानसमयेप्रमातृचैतन्याध्यस्ततयानाव्याप्तिः नातिव्याप्तिः घटादेश्चज्ञानसम
येप्रमातृचैतन्याध्यस्ततपानाव्याप्तिः वह्न्याद्यधिष्ठानचैतन्यस्यानुमितिदशायांप्रमातृव्यतिरिक्ततयात्तहिवमवह्न्यादौ
नातिव्याप्तिरितिचेन्नप्रमातृशरीरेनांतःकरणोपलक्षितचैतन्याभिधानेवृत्त्यारोपितदुपलक्षितचैतन्याध्यासत्वेनतत्राति
व्याप्तितादवस्थ्यात्तद्विनिगमकाभावात् नेवघटादिज्ञानसमयेतादृशविषयाणांचैतन्यस्यांतःकरणोपहितचैतन्याभेदेऽपिवि
शिष्टप्रत्यक्षभेदाभावेनतत्राव्याप्तिः प्रातिभासिकरजतस्यशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याध्यस्तस्यस्वप्रोपलब्धगजादेश्चमाया
परिणामत्वपक्षेतदवच्छिन्नचैतन्याध्यस्तस्यप्रमातृचैतन्याध्यस्तत्वाभावेनतत्राव्याप्तेश्चकिंचस्वमतेंतःकरणविषययोर
प्रत्यक्षत्वापत्तिःतयोर्विशिष्टचैतन्याध्यस्तत्वाभावात्तात्वेतःकरणविशिष्टचैतन्यंतःकरणमध्यस्यतेपिचास्मिन्पक्षेस्वाका
रवृत्त्युपहितेतिविशेषणस्यवैयर्थ्यापत्तिः घटज्ञानसमयेपपरिमाणादेरंतःकरणविशिष्टचैतन्याध्यस्तत्वाभावेनप्रमातृपदे
नैवतत्रातिव्याप्त्यभावात्तस्माद्घटंचघटादेःप्रत्यक्षत्वमितितुच्यातेप्रमात्रभिन्नत्वेसतियोग्यत्वंविषयस्यप्रत्यक्षत्वेप्रमातृत्वं
चांतःकरणोपहितचैतन्याभेदस्तानेविषयत्वमिहविवक्षितंतेनघटादौघटमहंजानामीत्यंतःकरणविशिष्टभेदानुभवेपि

वे॰ प॰
२४

घटः सन्निहितस्तदुपहितचैतन्याभेदस्यानविरोधाभावेन तत्र नाव्याप्तिः परिमाणादेस्तद्वतोऽभेदेऽज्ञानाविषयत्वान्नातिव्याप्तिः अ
नुमित्यादिस्थले तु वह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्यान्तःकरणानुपहितत्वेन वह्न्यादेस्तदभेदेन ज्ञानविषयत्वाभावान्न प्रत्यक्षत्वेऽत्र तप
व शुक्तिरूपस्यापरागजादेः साक्ष्यभेदज्ञानविषयत्वात्सुत प्रत्यक्षत्वमेवाविद्यान्तःकरणयोरपि प्रत्यक्षत्वमुपपादनीयमिदं च स
र्वेषामपि विषयस्य तत्तत्स्वामित्वव्यवहारप्रयोजकमिति न विरोधश्च वैषयिकसामान्यलक्षणानुयोग्यत्वमेव तदिन्द्रियसाक्ष्य
न्यतरयोग्यत्वान्नैवं तथैवं तत्तु फलबलकल्प्यमिति न धर्मादावतिप्रसङ्गः घटाभावादेश्चानुपलब्धिगम्यस्यापीन्द्रियकेवलसाक्ष्य
न्यतरायोग्यत्वान्न प्रत्यक्षत्वं यथा चेन्द्रियायोग्यत्वं तथाग्रे वक्ष्यते विशेषलक्षणे च योग्यत्वे तन्निदिन्द्रियतन्त्रत्वे केवलसाक्ष्यन्य
तरयोग्यत्वेऽपि विवक्षितमिति न सोरभावाद्व्याप्तिः अत एव राहुप्रतिपाचवलाणानन्त प्रसंगः स्वप्रकाशस्य तस्यान्यविवक्षितत्वयो
ग्यत्वाभावात्तत्र द्वयोग्यत्वे सति स्वाकारवृत्त्युपहितसाक्षिचैतन्याध्यस्तत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वे तथा च घटादेः शुद्धचैतन्या
ध्यस्तत्वापि स्वज्ञानसमये बाधितत्वान्न चैतन्यस्य साक्ष्यभेदेन साक्षिण्यध्यस्तेन पाप्सिद्धमपरोक्षत्वं प्रातिभासिकरजतस्य च राम २४
साक्षिणाध्यासान्नाव्याप्तिः एवं सति तद्विषयचैतन्येऽध्यस्तमपि रजतं साक्षिण्यध्यस्तमिति अत एव स्वप्नोपलब्धगजादेश्च प्रस

स्वत्वतदिन्द्रियोपरमेऽपि अन्तःकरणाङ्गीकरणात्तस्य चाविशिष्टाध्यासाभावेऽपि स्वोपहितचैतन्याध्यस्तत्वात् अविद्यापास्तु चि
न्मात्राश्रितत्वेऽपि स्वज्ञानसमये साक्षिण्यध्यासात् प्रत्यक्षत्वं परिमाणादेश्च घटाकारवृत्तिरूपापसाक्षिण्यध्यस्तत्वेऽपि तस्य स्वा
कारवृत्त्युपहितत्वाभावान्नातिव्याप्तिः एतेन तत्सर्वं मनसि निधायाह तत्र प्रत्यक्षत्वमिति तत्तभ प्रत्यक्षत्वव्यव
हारप्रयोजकमित्यर्थः सोऽयं चानितिकास्तत्संवेदनगतो विषयाकारप्रतिविम्बः तथा विषयसंनिधानपुरःसरः प्रतिविम्बत्वाद्
र्पणादिगतमुखादिप्रतिविम्बवदिति निरस्तानुमेयाविषयाः इत्याहुः तत्र विषयस्य प्रत्यक्षस्य लक्षणाकथनं च युक्तमिति चेन्न घटम
हं पश्यामीति विषयापरोक्षत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्तदुक्तलिङ्गाप्रतिसंधानेऽपि घटाद्यनुभवदर्शनाच्च भक्ति च घटादेर्नेनित्यानुमेय
त्वेन यासतित्वेन चाय व्यतिरेकाय गतज्ञानहेतुभावयोरिन्द्रियतन्मनिकृष्टयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गः त्वं मतेऽपि घटादिज्ञानस्यानुमितिरूपत्वेन
तत्रानुपयोगात्तस्मात्सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वं नन्विन्द्रियतत्सन्निकर्षयोर्वैयर्थ्यसिद्धान्तेऽपि तुल्यं चैतन्यरूपघटादिज्ञानस्योदयसंनिक
र्षाजन्यत्वादिति चेन्न च तयोर्वृत्तिजननेऽप्युपयोगान्न वैयर्थ्यमित्याह तत्रेति घटादेः प्रत्यक्षत्वे सिद्धे संयोगसंयुक्ततादात्म्यसंयु
क्ताभिन्नतादात्म्यानामिन्द्रियसंनिकर्षाणामिन्द्रियस्य च घटत्वहेतुत्वेऽपि तद्धर्मरूपत्वावच्छिन्नचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिजननेन विति

वेदाः टि०
२५

योगाद्यर्थः। नन्वेवमपि चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात् तत्सन्निकर्षस्य तत्रानुपयोगस्तत्स्वरूपस्य तत्र शंक्यमपाकरणमयं ततः कारणं चतुर्विध
त्वस्यावच्छिन्नं चतुर्विधमित्युच्यते एवमजन्यमपि चैतन्यमिन्द्रियसन्निकर्षजन्यवृत्त्यवच्छिन्नं तज्जन्यमित्याशयेनाह साक्षाच्चेतिप
घयितसन्निविशिष्टचैतन्यमादिमदित्सत्रवच्छिन्नचैतन्यस्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वमनुक्रमेव तत्प्राविप्रसक्ता चेतः कारणाच्चातुर्वि
ध्यनिरूपणामसंगतं स्यादिति दुष्टव्युदक्कार्थे समतिमाह तदुक्तमिति। एवं विषयप्रत्यक्षत्वेप्रयोजकीभूतं निरूपणानन्त्वा
स ज्ञानमपि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं निर्दुष्टमित्युक्तं हादानीं तद्विभजते तच्चेति सविचारादिसमतत्वेन सकलव्यवहारहेतुत्वे
न वस्तुतस्यमोदित्वसविकल्पकं प्रथमं निरूपपत्तितत्रेतितत्पाभिध्याह तस्यार्थः। वैशिष्ट्यावगाहीति न तु विशेषणज्ञानजन्यत्वमि
त्यर्थः। तुजन्यत्वेस्य प्रमाणाभावेनानभ्युपगमात् वैशिष्ट्यावगाहित्वमिच्छादावपीत्यत उक्तं ज्ञानमिति। ज्ञानत्वं चानिर्विकल्पे राम
ल्पकेपीति वैशिष्ट्यावगाही सा कस्मरणानुवगाहीति न तत्सविकल्पस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वमभ्युपगतं नेवावच्छि
न देवसविकल्पकत्वलक्षणामस्तु नन्वेत्कृतो निर्विकल्पकसिद्धिः न खलु तदनभ्युपगमे जागराद्यसविकल्पकज्ञानं २५
समानाधिकरणविशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञानत्वादित्यनुमानेन मानेनासंभवतीनचपर्वं नाविवेचितमित्यनुभवो निर्विक

ल्पके प्रमाणं। अत्यन्त विशेषणाविषयत्वेनापि तदुपपत्तेस्तस्मादुदाहरणाभावात्प्रश्ने निर्विकल्पकलक्षणमित्याशंक्य सो
ऽयं देवदत्तः इत्यादौ प्रत्यक्षमपि हेतुः इत्याह ययेति यद्यपि ज्ञानत्वं चिषयमप्यभेदावगाहित्वे प्रमाणत्वं प्रस्थप्रत्संसर्गानवगाहि
त्वासिद्धिरितिभावः। ननु सोऽयं देवदत्त इति ऐक्यप्रत्यभिज्ञायोपेव वाक्यप्रयोगादेशकालोपलक्षितं देवदत्तलक्ष
णाभेदविषयमिन्द्रियजन्यमनुमत्तिप्रत्यक्षमिति कथं शाब्दमेवोदाहतमितिचेत्स्यमभेदविषयज्ञानमि
न्द्रियजन्यमिति तत्रापि तत्र निर्विकल्पकसन्निकर्षवशादुपलक्षणादेशकालादेरपि तत्र भानसंभवात्तच्छा
ब्देतु ज्ञानेतात्पर्यविषयस्यैव भानं नियमादभेदमात्रविषयत्वमित्यतो निर्विकल्पकमिति भावः। प्रकृष्ट
काशश्चन्द्रः सत्संज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्यजन्यज्ञानपादिपदप्राप्तं। ननु सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्य
जन्यज्ञानं न प्रत्यक्षमिन्द्रियाजन्यत्वात् ज्योतिष्टोमादिवाक्यजनज्ञानवदिति चोदयति ननु तत्राऽदमिति इन्द्रि
यजन्यत्वस्यानुमित्यादिसाधारणत्वेन सुखादिप्रत्यक्षव्यापकत्वेन च प्रत्यक्षत्वेप्रयोजकत्वस्य निराकृत
त्वान्नेदं तत्प्रयोजकमित्याह नहीति तत्पाव सुखादिप्रत्यक्षव्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्चेतादृशमानानावेनो इति

वे॰शि॰
२६

भावः ननु प्रयोजकान्तराऽनिरूपणाद्विषयत्वेन तज्ज्ञानत्वमेव प्रयोजकमित्याशंक्य तत्किंचित्प्रयोजकान्तरमु
क्तं स्मारयति योग्येति विषयपदं चैतन्यप्रत्युपलक्षणत्वं तदा सुखादिस्मरणप्रत्यक्षवारणाय वर्तमानत्वद
मित्तिध्येयं डुक्केमित्युक्तं प्रापयन्तीत्यर्थः। नन्वस्त्वेतदिदं प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकं तथापि नेदं प्रत्यक्षं व्यवहितदेशका
लादिविशिष्टदेवदत्ताकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याविषयचैतन्याभिन्नत्वादित्याशंक्य नहि देशकालादिसंसर्ग
विषयमित्याह तत्राचेति निरुक्तस्य प्रयोजकत्वे सिद्ध इत्यर्थः। ननु चैवमपि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानं कथं
व्यवहितं सर्वज्ञत्वादिसंसर्गविषयमित्याह तत्र विशिष्टविषयप्रत्यक्षसंकल्पे वा तज्ज्ञानं तत्पदार्थाभेदविषयं
नाहमीश्वर इत्यादिभेदप्रत्यक्षविरोधादित्याशंक्य नहि तत्तज्ज्ञानं कर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टाभेदविषयं येन
तद्विरोधः स्यात् किन्तु तत्त्वंपदार्थस्य स्वरूपविषयं तच्च संनिहितमेवेति तद्विषयमपि ज्ञानं प्रत्यक्षमित्याह एवं चाति
त्ति। नन्वेवमपि सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य न निर्विकल्पकत्वं गामानयेत्यादिवाक्यजन्यज्ञानवत्ता
संसर्गाहित्वादित्याक्षिपति नन्विति गामानय दंडेनेत्यत्र मुख्यार्थानामन्वययोग्यत्वात्तज्जन्यज्ञानस्य गोकर्मकदंडक

राम
२६

रणकानयनक्रियाकसंसर्गविषयत्वेऽपि तत्त्वमसीत्यादौ मुख्यार्थानामन्वयानुपपत्तेर्लक्षितस्य च पदार्थस्यैकत्वेन द
त्तरेतरसंसर्गाभावात्तज्जन्यज्ञाने संसर्गविगाहित्वानुमानं बाधितमित्याह उच्यत इति। ननु तत्त्वमसीत्यादौ न लक्षणा तत्त्वंपदा
र्थयोरीश्वरजीवयोः स्वाभिन्नत्वाभावादिनैवान्वयोपपत्तेः लक्षणाबीजाभावाज्जेतश्च तत्कार्यज्ञानं संसर्गविषयमे
वेत्याशंक्य किं स्वाभिन्नत्वाभावादेः पदार्थः संसर्गित्वाहो वाक्यगम्यसंसर्गितया विषयत्वमाह नाद्यः भोजनप्रकरणे सै
न्धवमानयेत्यत्र नाभिमतस्याश्वादिसंसर्गस्य पदार्थप्रवेशापत्तेः न द्वितीयः संसर्गस्यैव वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वापत्तेरि
त्याह वाक्येति न द्वितीयः अद्वितीयब्रह्मण एव तात्पर्यविषयत्वादित्याह प्रकृते चेति। अयं भावः अद्वितीयं ब्रह्मैव
वाक्यार्थः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तस्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति तेनैव ब्रह्मोपसंहृतत्वात्तस्यापि इदं सर्वं नासीत्यस्य आत्मा तत्त्वमसीति नव कृत्वोऽभ्यस्तस्य ब्रह्मापोजरा
न च प्रतस्यैव नाप्रतेस्फलभवतीत्यादिवाक्यात्सरूचितत्स्य फलवीह तस्य परत्वग्रहणाद्ध्यानेऽहितोपत्ते मोपपादि
तस्य ब्रह्मणो ज्ञानादाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये इत्यादिनापि फलदर्शनात् त्रिविधलिंगसिद्धिना
विरक्तिन्यायाने द्वलक्षणामोक्षफलस्यावगतेस्तस्यैव तात्पर्यविषयत्वात् उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वतापफलार्थवा

वेसाटि॰
२७

दोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये इत्युपक्रमोपसंहारस्तात्पर्यग्राहकत्वाभ्युपगमात्तस्यापि भेदपरत्वाभावादिस्तु न चाकार्यपरः तत्रोपक्र
माद्यभावेन तस्यापि विधेयत्वान् किं च तत्त्वावादि द्वावाक्ये राजपुरुष इत्यादिवदीश्वरजीवयोः स्वामिभृत्यभावे प्रतिपादय
तितत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यवाक्यात्तु प्रतीतेर्नापि मृज्जघट इतिवत्तादात्म्यं जीवेश्वरयोरनादित्वात्तादात्म्यप्रयोज
ककार्यकारणभावेन तदयोगात् केचित्तु पदानामर्थवत्वाय लक्षणापरिहाराय वर्णलक्षणापरिहारार्थं च भिन्नाभिन्नत्वं ब्र
ह्म वाक्यार्थ इत्याहुः। तन्न मिथ्याभेदस्य जगत्त्वावेदकश्रुतिप्रतिपाद्यत्वायोगात् किं च वाक्यस्य भिन्नाभिन्नपरत्वे त
दुपस्य प्रमयासिद्ध च तन्मुक्तिदशायामपि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वापत्तौ संसारादविशेषप्रसंग । ननु ब्रह्मणि वेद्यत्वे वृत्ती
त्यादिना स्वाज्ञ रेतद्ज्ञानाद्धि इति वृत्तिप्रवणान्मुक्तत्वत्वं तामभिन्नं ब्रह्मैवेति च तत्रावद्धैतनाद्दृष्टीनं तदभ्यासोपा
श्रुतब्रह्मणः स्तत्त्वभावनाभ्यापि पापपूर्वसंसारोपलब्धेः नापि साक्षात्कारस्तस्य भिन्नाभिन्नब्रह्मविषयकस्य राम
स्वविषयभिन्नदनिवर्तकत्वायोगात् स्वविषयाभावतया भेदनिवर्तकत्वे ब्रह्मविषयकस्य स्वविषयभिन्नदनिवर्त २७
कत्वायोगात् स्वविषयाभावतया भेदनिवर्तकत्वे भेदस्यापि निवृत्तिप्रसंगात् अत्यंताभेदविषयकस्य साक्षा
त्कार इति चेत्तर्हि भेदनिवृत्तेः पूर्वमत्यंताभेदाभावेन तद्विषयापरोक्षज्ञानविषयत्वासिद्धेः भावे वा तस्यापि तत्पूर्वेणाप

त्वमसीतिवाक्यार्थेन एवं सत्यादिवाक्यजन्यज्ञानेऽपि संसर्गगोचरत्वमुपपादनीयं तत्र सत्यादिवाक्यस्य सत्त्वादिविशिष्टा
र्थबोधकत्वात् कथं तज्जन्यज्ञानस्य संसर्गगोचरत्वं किं चैनेदं संसर्गी नवगाहि अस्य लक्षणावाक्यत्वे न तस्यैव लक्षणाबोधि
ष्टबोधकत्वात् किं चैतज्जन्यज्ञानप्रातिपदिकार्थमात्रावगाहि सर्वत्र लक्षणास्य व्याहृत्तिव्यवहारान्ततः प्रयोजनत
यास सत्यादिवाक्यस्यापि तत्पदवीव्यत्वेनातद्व्यावृत्तत्वेन च ब्रह्मबोधकत्वे न प्रातिपदिकार्थमात्रावगाहित्वायोगात् किं चा
स्य प्रातिपदिकार्थमात्रबोधकत्वमपि न लक्षणया चोनाचः वाक्यनानैरनभ्युपगमात् सत्यादिपदानां च बाधायोग्यत्वा
दिविशिष्टतत्तत्पदार्थशक्तानपायप्रिप्राणिनं द्रव्यवस्तुनिसामर्थ्यभावादत एव न वितीयः वाः क्यस्य कैचिदम्पनानैके
नेराक्यसेचंघबलक्षणालक्षणायोगात्तपदानां च विनिगमनाविरहेणाप्रसेकं लक्षकत्वयोगात्तमुख्यार्थानामन्व
ययोगपत्वेनान्वयानुपपत्त्यभावाद्बनहित्तमाधिनालक्षणासंभवत्तिनष्याल्वे चापरांतरवेपर्थ्यप्रसंगात् अपि च
सत्यादिपदानां नेकार्थमात्रपरत्वेन यासतिहस्तः करइत्यादिवत्पर्यायतापत्तेः एवं चेच प्रयोगः सत्यादिवाक्यं सखं
र्थबोधकस्योपस्थापितपदार्थान्योन्यसंसर्गबोधकं वाक्यत्वात् ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् न च नरः हचादिवाक्ये व्यभि
चारः तस्याकांक्षादिमत्त्वाभावेन वाक्याभासत्वात् आकांक्षासन्निधियोग्यतावंति पदानि वाक्यमिति हि वाक्यविदः न च वि

वै०भू०टि
१८

पक्षे बाधकतर्काभावः संसर्गबोधकत्वे वाक्यत्वाभावप्रसंगस्यैव बाधकत्वात् तस्मात् त्रसस्यादिवाक्यजन्यज्ञानं निर्विक
ल्पकमिति ३ चेत् तेस्स्यादिवाक्यं संसर्गगोचरज्ञानजनकं स्वरूपलक्षणवाक्यत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वात् प्रक
प्रकाराश्चद्र इतिवाक्यवत् न च दृष्टान्ते साधनवैकल्यं अत्रापि ज्योतिर्मण्डले कश्चद्र इति प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वात् प्रकृ
ष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्ययं प्रश्नदर्शनेन प्रतिवचनस्यापि तत्प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वात् अन्यथा प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वाप
त्तिः न च प्रश्ने चन्द्रसाधारणधर्मस्य प्रकृष्टप्रकाशत्वस्य वा विषयत्वात् तस्यापि नैतन्मात्रपर इति वाच्यं असाधा
रणधर्मस्य प्रकारविशेषस्य चन्द्रप्रश्नविषयत्वेनागतत्वात् एवं नातिव्याप्तिः पुरः प्रश्नः चन्द्रो ज्योतिरिति व्यावृत्त इति भिन्न
त्वात् नापि चन्द्रपदवाच्यत्वं तद्विषयः चन्द्रपदवाच्य इति ज्ञानसत्वात् तर्हि किं प्रश्ने रापद इति चेत् चन्द्रत्वस्य तत्रापि प्रसस्य
वा चन्द्रपदवाच्यत्वज्ञानेपि तत्त्वकृष्टप्रकाशस्य तत्र स्वरूपसंभवात् तत्र एव लोके कुत्र भवच्चन्द्रश्चन्द्रपदवाच्य
इति जानामि तत्स्वरूपं तु न जानामि तद्वद् किं मितिय स्यामीति न चैवमपि लक्षणवाक्यात् तद्व्यावृत्तिविषयि
स्यप्रतीतेर्विशिष्टार्थपरत्वात् अदृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकयोः साधनवैकल्यं साध्यबाधश्चेति पुरः चेत् तद्व्यावृत्तिर्वाच्ये
कपदाभावेन समासात् बोधकस्य लक्षणवाक्यस्यार्थतत्त्वबोधकत्वेपि तत्परत्वाभावात् न हि गामानयेति वाक्य

राम
१८

मर्थादश्वानयनवद्यानन्तरं विबोधकमपि तत्परं भवति तथा चाहुः शाबरस्वामिनः यच्छब्दार्थादर्थान् स बोद्धव्यार्थ इति ब्रू
वता आश्वानतद्व्यावृत्तिस्वरूपत्वेन तत्र तद्विशेष्याभावात् चन्द्रत्वं तद्व्यावृत्तिस्वरूपत्वेपि तस्य तत्प्रातिपदिकार्थत्वेन वा
क्यस्य प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वस्यानपायात् न च लक्षणानुपपत्तिः अर्थवादवाक्येपि लक्षणाङ्गीकारात् सोऽयं वे
नेता यस्य वेधस्यैव लक्षणत्वात् अपचायकपदस्य वा लक्षणा न चानिपातकाभावः विशेष्यवाचकपदस्य निपातम
कत्वात् न च परेणतरच्छेपर्यन्तसमभिव्याहारवशाद्रवतस्य तत्परत्वावगमादेतावतैव वाक्ये तत्परमिति युक्तं तेत्र
तस्य गम्भीरापो न घोषः प्रवसति चित्रगुमानय स्वनदीपदगोपदयोस्तीरान्यपदार्थलक्षणायामपि न पदांत
रवैयर्थ्यप्रसंगः पदैरेव लक्षणायाश्चानानेदापात्मकवस्तुप्रतिपत्तिः न त्वेकैकपदात् स्वरूपलक्षणास्य सवि
शेष्यतत्त्वकस्यैकेनाभावात् तत्र प्रातिपदे लक्षणाभ्युपगमेपि न पदांतरवैयर्थ्यं ननु प्रकृष्टप्रकाशादिपदेषु स
र्वादिपदेषु च न हि स्वलक्षणाया चन्द्रायन्यप्रतीत्यापत्तिरन्यथा स्वलक्षणायां विशिष्टार्थप्रतिपत्तिर्द्वयोरिति चेत् अत्र
इत्ता स्वलक्षणायां चन्द्रादेरेव वाच्यत्वेनास्यापि स्थितिरिति सोपदापिकाः गौरनित्ये स्यादित्यादि विशेषणीकृत्यप
दरस्य वाच्यैकदेशाविनोत्यपत्वेपि न लक्षणा तद्वैवतस्य स्यात् अयोग्योपस्थितत्वात् तत्त्व नत्रोपस्थिततयेहिमात्र

४६
५४

४७

शेषः टि तस्यैव गोचरसिसंसर्गोत्यस्य सत्वात्तं अयोग्योपस्थितत्वस्य स्वरूपयोग्यतासमस्थितत्वयोग्याः पुरुषं चैतत्तदनवस्थापारोक्षाभावात्
२९ तस्य स्मरणापत्तेः हि प्रमाणानां तत्राऽनवगतस्य स्वलक्षणा॰ वाक्यार्थस्य रूपेण लक्षणायाः नोपस्थितिः न तूपस्थितिश्च पद
तरेणास्यनवस्थानवात्रपर्यायवत्तारोकापिविशिष्टवाक्यार्थगमातन्नवैवलक्षणानन्वयपगमेनाऽन्तरुपस्थि
वेदंप॰ भा॰ व्याप्तानोहतिविशेषवाधायोग्यत्वोपाधिरिति केवलसर्वत्वमेवविशिष्टपदार्थानां भेदनपाशस्य
राज्यपयोधापनिरितिवाक्यं तात्पर्यविषयाभेदस्य विशिष्टपदार्थस्य संभवेन प्रकारान्तरविरोधोपलक्षित
वेद्रूप्यतानां नेदाघात्मकस्य चैतद्भेदलक्षणास्य अलक्षणा॰ तात्पर्यतातद्विषयत्वादत एव सोपदेवदत्त
स्तत्त्वमस्यसिवरात्ततात्वविशिष्टपदार्थोपस्थितता वपियोग्यतावच्छेदिनोव्यस्वरूपमेवाभेदान्वययोग्यवे
धविषयपदति चतुर्थे वस्यतेनतत्त्वसिद्धं संसर्गादिवाक्यजन्यतानस्यापि निर्विकल्पकत्वमितिएवतत्स राम
मस्यहं प्रत्यक्षमिअपमानमाधिकेत्याद्युमहावाक्यस्य संसर्गाविचान्तरवाक्यस्यचप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वा २९
त्तन्माकोभवगाहिज्ञानजनकत्वमितिसूक्तेर्द्दृष्ट्वाङ्गीमं रखण्डार्थत्वप्रसिद्धिरपि निर्विकल्पकहेतुत्वेप्रमाणमिति
तद्द्युमेवेतिपदार्थसंसर्गानवगाहिपदार्थमात्रजनकत्वमितिदेवैवतत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वं ननु

प्रिमर्द्ववस्तुपरत्वं तस्यमेदाभावविशिष्टवस्तुपरत्वस्य निर्घृत्तंभत्तत्त्वमस्यादिवाक्यसाधारणात्प्रक्रमेतत्तदभावाभ्युन्चा
न्यदखण्डार्थत्वं तस्यानिर्वचनादिति भावः राजपुरुषइत्यादेः संसर्गपरे चाक्ये तिव्याप्तिवारणाय ननु संसर्गानवगाहीति
तत्रैवाभेदतात्पर्यभ्रमात्तपदार्थसंसर्गानवगाहितद्भेदज्ञानजनकत्वसंगवारणाय पदार्थेति अत्र चरम वीप्सा
र्थ निरूपितसंसर्गगोचरत्वस्योपस्थापितपदार्थसंसर्गगोचरत्वं वा संसर्गानवगाहित्वं न विवक्षितं तेनाप्रामाणयोः
घातिसमयोगः नित्यसंबंधः समवायपरत्वादौ लक्षणावाक्येनाव्याप्तिः विशेष्यस्य चैतस्योदयवानातिव्याप्तिः लक्षणायात
द्वितस्यापितत्त्राशुग्रहभोजनादौकर्तृव्यत्ताभावसंसर्गानवगाहिज्ञानजनकत्वात् इदं चोपलक्षणं प्रातिपदिका
र्थमात्रपरत्वमखण्डार्थत्वमित्यपिद्रष्टव्यमतएवोभयत्रचिन्तस्त्वाचार्यसंमतिः प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमखण्डार्थत्वमि
त्यपिद्रष्टव्यमतएवोभयत्रचिन्तसुमानहेतन्द्वम्भितिपासंसर्गिसंगी सम्बन्धी हेतुत्वाइपमार्थत्वमखण्डार्थनोक्ते इतिसंबंधः तस्य
निर्दिश्यातिशिष्टिशब्दार्थकारणाभावरहितत्वअव्यविषपसमानाधिकरणाप्रयोगानानामित्यर्थीत्यपरानुयोगे
चसंसर्गपरेपिवाक्यप्रा॰ ननुतत्त्वान्तिपदेकार्थेतत्त्वस्य चतुर्थपादस्यसाकांक्षत्वादानर्थकामखण्डाप्या + ति

वे॰टि॰
३०

परिकार्यप्रातिपदिकत्वसत्त्वादिति चाप्तमिति साक्षिशंक्याह प्रातिपदिकार्थेति यस्य वाक्यस्य यत्प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेन
स्यात्तत्राखंडार्थत्वमतीतान्यत्र तत्संसर्गादिति तत्स्वरूपादि लक्षणमपि यत्तदहं हणो इति द्विधा ख्यं एवं सविकल्पकनिर्विक
ल्पकभेदात्तद्वैविध्येन निरूपितस्य प्रत्यक्षत्वात्तस्य प्रकारांतरेण द्वैविध्यमाह तच्चेति द्वैविध्यप्रकारमेवाह जीवे
ति साक्षिपदं तज्जन्यपरं तथा च जीवसाक्षिजन्यमीश्वरसाक्षिजन्यमिति द्विविधमित्यर्थः अत एव साक्षिद्वै
विध्येन प्रत्यक्षत्वान्तद्वैविध्ये इत्युत्तरग्रंथोपि संगच्छते अन्यथा साक्षिद्वैविध्यप्रतिपादनपरत्वे प्रत्यक्षत्वान
द्वैविध्यं निरूपितमुत्तरग्रंथो विरुध्येत न च साक्षिद्वैविध्याद्वेतार्थसिद्धिः स्यात्तान्तद्वैविध्यस्योत्तरत्रानुवादेनवि
रुध्यत इति युक्तं न पापि सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन प्रत्यक्षत्वान निरूपणानंतरं साक्षिद्वैविध्यनिरूपणस्या
संगतत्वाप्रत्रैः प्रत्यक्षत्वानद्वैविध्यसाक्षिद्वैविध्यनिरूपणाधीनमिति तन्निरूपतितत्रे सादिना। जीवो ना राम
मेति। यद्यपि जीवः सप्रस्फेनावि रूपयिष्यते इति नेह तन्निरूपणं युक्तं तथापि जीवतत्साक्षिणोर्भेदं दर्शयितुं जी ३०
वस्वरूपकथनमिसेधत्यंतः करणस्येति नन्वविशेषणोपाध्योर्वर्तमानव्यावर्तकत्वेन भेदाभावादंतःकर

णावच्छिन्नं तदुपहितं चैतन्यमुभयोर्जीवत्तं साक्षित्वं यमेदस्त्याह विशेषणंचेति कार्यान्वयीति अवच्छेदकं पदव्यपि त
दन्वयीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि कार्यपदं व्याख्येयं तथा च काकार्यान्वयित्वेसति व्यावर्तकत्वं विशेषणत्वं पर्यवस्यतीति तद्भदुपरोपस्य
तिरेव स्तत्रदस्य त्रयघटपरयोव्यकरणी नक्रिया चयित्रं व्यावर्तकत्वात्परस्परविशेषणत्वापत्तिरिति भावः। तत्तु कर्णशलिनोपाधिः
यारे चायकत्वात्तपोचोपाधिलक्षणत्वात्त्याप्तिस्तचेतश्शंक्याह यमेवेति न चैयतमपि चैतन्यस्य जीवत्वोन्वयेतत्राह अंतःकरणविशेष
णत्वं साक्षित्वं शंक्याह यमेवेति न चैवमपि चैतन्यस्य जीवत्वान्वयेतत्राह अंतःकरणविशिष्टं इत्यत्र क्रिं विनिगमकमित्यतो वाक्यतस्यक
र्तृत्वादि लक्षणं जीवत्वान्वयित्वादिविशेषणत्वं चैव यथा भासकत्वे रूपसाक्षित्वान्वयत्वादुपाधिता चामित्यभिप्रेत्याह प्रकृते चेति न न्व
युक्तं जीवसाक्षिलक्षणे प्रमातृप्रमाणतत्फलव्यतिरेकेण तत्त्वे वासिद्धेः न हि साक्षिणो वतत्सिद्धिः सिद्धस्यैव लभ्यत्वात्तत्राय नात्तनच
प्रत्यक्षमतत्कमते काश्चिद्विवादाभावप्रसंगात्तनच विषय [illegible] भासकाभावे जगदांध्यप्रसंगान्तभासकतया तत्सिद्धिरिति वाच्यं
प्रमाणचैतन्यस्य विषयावभासकत्वाच्चसुखादेस्तत्कारणत्वोत्तप्रमानुभवतदा प्रत्यक्षत्वादिति तस्य विषयभासकस्याभावादनपेक्षितत्वा
त्तत्स्मात्प्रमातप्रयोजनयोरसंभवात्प्रमात्रतिरिक्तसाक्षि दुर्निरूपस्याशंक्याहायं चेति अयमर्थः जीवसाक्षिता चरंगीकर्तव्यः अन्य
थाविषयानुसंधानानुपपत्तेः न चान्यथोपपत्तिः वस्तुतादिकरणतत्त्वोन्यत्वानानात्वेनानुगततयासर्वविषयानुसंधातृत्वायोगात
प्रमातृमात्रस्यानुगतत्वेपि स्वानुसंधानार्थमपेक्षत्वात्साक्षिणस्तु प्रत्याभेदेनस्वप्रकाशत्वात्तया निरपेक्षस्यैव स्वपरविषयानुसंधानोपपत्तेः

ननु जीवसाक्षिणो ब्रह्माभेदेन स्वप्रकाशत्वे तद्वदेव सर्वविषयानुसंधातृत्वापत्तौ चैत्रावगतेर्मैत्रस्यापि अनुसंधानप्रसंग इति चेत् कि
मैत्रसाक्षिणो मैत्रावगतविषयानुसंधातृत्वं स्वप्रकाशचैतन्याभेदादापाद्यते सर्वचैतन्यविशिष्टचैतन्याभेदाद्वा मैत्रोपहितचै
तन्याभेदाद्वा न तावदाद्यः तस्य निर्विकारत्वेन तदभेदस्य सर्वविषयानुसंधानानापादकत्वात् न द्वितीयः अन्तःकरणोपहितस्य जी
वसाक्षिणः परमेश्वरेण मायाविशिष्टेन तदुपहितेन वा स्वेन तदभेदाभ्युपगमात् न तृतीयः चैत्रमैत्रान्तःकरणयोर्भेदेऽन्यस्य त्वेन तदुपहि
तेन वा स्वस्य तदभेदाभ्युपगमात् न तृतीयः चैत्रमैत्रान्तःकरणयोर्भि   त्वे ऽन्यस्यत्वेन तदुपहितचैतन्ययोरभेदानोकानवकाशात् अननुसं
धानानुपपत्तिः साक्षिणि प्रमाणं तु यथा साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यागमोऽपि प्रमातृव्यतिरिक्तसाक्षिणि प्रमाणं न चायमीश्वर
विषयः मायाविशिष्टे तस्मिन् केवलो निर्गुण इति विशेषणानुपपत्तेस्तस्मात् तद्व्यतिरिक्तो जीवसाक्षी स च प्रत्यगात्मना नेत्यनव
र्णनं न च स्तुतिर्जीवस्य प्रमात्रादिमावातिरेकेणान्तःकरणोपहितत्वेन रूपेण साक्षित्वं तत्रापि नेश्वरसाक्षित्वसिद्धिः धर्मिग्राहकमाने
न लाघवानुगृहीतेन नित्यज्ञानाश्रयत्वे वक्तस्मिन्द्वेः मायाविशिष्टस्य जडत्वपातानत्वामायोऽर्च्चनत्वप्रत्यक्षज्ञानेजीवत्वा
क्षिजन्यतदज्ञानं चेत्स्येववि भानेनायुक्त इत्यानोक्यन हि मायाविशिष्टचैतन्यमीश्वरसाक्षि किं तु मायोपहितं न चैवं धर्मिग्रा राम
हकमानविरोधात् बाधितमस्य साक्षित्वं अनुमिते व्यापकता ॥ श्रीरामरामरामराम रामरामरामरामरामरामरामरामरामराम ३१

वच्छेदकमात्रप्रकारकत्वे लाघवोपनीतयोरपि कर्तृकत्वज्ञाननित्यत्वयोरनुमानाविषयत्वादित्यभिप्रेत्याह ईश्वरसाक्षीति नन्वीश्वर
साक्ष्यपि नानासाक्षित्वाज्जीवसाक्षित्वाज्जीवसाक्षिवत् ततश्च तद्वदेव सकलविषयाननुसंधानापत्तौ सोऽपि किंचिज्ज्ञः स्यादित्याशं
क्याह ईश्वरसाक्षिणः स्वरूपेण नानात्वमुत उपहितत्वेन नाद्यः एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतौ चेतनस्वरूपस्यैकत्वावगमात्
न द्वितीयः इत्याह तच्चेति ननु किं मायायास्तदुपहितचैतन्यमीश्वरसाक्षी स्यात् अनन्ता च किं व्याख्यानं तत्संस्कारकर्माणि तेषां सा
दित्वेनानादीश्वरोपाधित्वाभावात् अपि ज्ञानप्रागभावः तस्यानादित्वेऽपि नानात्वेन तदुपाधित्वायोगात् अन्यथा ईश्वरतत्साक्षि
णोरपि अनेकत्वापत्तेः अनादिभावरूपाज्ञानमायेति चेत् अलक्षणप्रमाणाभावेन तस्य दुर्निरूपत्वात् तथाहि किं तल्लक्षणं
ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अनादित्वे सति तत्त्वं वा अनादिभावत्वविशिष्टमेतदेव वा नाद्यः प्रथमधारावाहिकबुद्धौ ध्वंसितज्ञानेऽव्या
तिव्याप्तिः न द्वितीयः ज्ञानप्रागभावेऽपि तत्सत्त्वात् न तृतीयः अविद्यासंबंधादावतिव्याप्तेः अन्यास्तं तस्मान्निर्वचनात् न च निखिलका
र्योपादानत्वं तल्लक्षणं आत्मनोऽपि मायावच्छिन्नस्य तत्त्वमते प्रपंचोपादानत्वेन तत्र तत्र तत्त्वसंगात् नाप्येवंविधाज्ञाने प्रमाणं यथा

३२

मः नचैनं जानामीत्यनुभवः तस्य मतद्रूपस्य मत ज्ञानाभावविषयत्वेनैवोपपत्तेः नच ब्रह्मसाक्षात्कारः अज्ञाननिवर्तकः तत्त्वसाक्षात्का
रत्वात् शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारवदित्यनुमानं मूलाज्ञाने मानमिति वाच्यं विवेकाग्रहस्य मिथ्याज्ञानस्य वा शुक्तित्वतत्त्वापरोक्षज्ञाननि
वर्तत्वेन दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः प्रागभावनिवृत्त्यर्थान्तरत्वाच्च तस्मात्स्वप्रसरणमसारणापारसंभवात् नास्त्यतिरिक्तमज्ञानमिति चेत् अना
द्यज्ञानत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं न वा संभवः प्रागभावस्यावस्थाप्य ज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे बाधकाभावान्नाप्रतिव्याप्तिः आत्म
नोनाद्युपादानत्वेपि ज्ञानानिवर्त्यत्वात्तन्निवर्त्यस्य चाविद्यासंबंधादेरनुपादानत्वात् घटाद्युपादानस्य मतिं दुरादेः नरित्वाभावात्
अथवा अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं अज्ञानत्वं सुरारानवाविद्यासंबंधाहावनिव्याप्तिः अज्ञानस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वात् तत्संबंधादे
स्तन्निवृत्त्यैव निवृत्त्युपपत्तेः नापि मिथ्याज्ञाने तत्प्रसंगः उत्तरभ्रमनिवृत्तेस्तत्त्वं विनापि भावात् सादित्वाच्च नचैवमप्रामाण्यभावः ने
त्याजानामीत्यनुभवस्य सत्त्वात् न चायमविषयः मिथ्याज्ञानस्य ज्ञानत्वाधिकरणत्वात् ज्ञानासंताभावस्य चात्मनि असंभवात् संस्का राम:
रातिरेकेण ज्ञानध्वंसाभावात् तस्य चातीन्द्रियत्वात् नापि निवृत्ति ज्ञानस्य ज्ञानत्वाधिकरणत्वात् ज्ञानासंतांशागमावात् तद्विषयः ३२

प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां तज्ज्ञानायोगात् प्रतिक्षेपेकदापि ज्ञानं न भविष्यतीति तत्रापि न त्वाजानामीत्यनुभवाच्चेतदेवं न गाताजानामीत्यनुभवः त
त्याविद्यात्तनिरूपमाणां अनुमानमपि संशयविपर्यासान्तरविषयविषयकं प्रमाज्ञानं स्वविषयावरणपूर्वकं स्वनिवर्त्यपूर्वकं वा अप्रका
शितार्थप्रकाशकत्वात् अंधकारे घटादिसंशयनिवर्तकप्रदीपप्रभावत् धर्मादिगोचरशाब्दज्ञानस्य सुखादिसाक्षात्कारस्य च पक्षबहिर्भा
वात् नाशतो वा बाधासिद्धी न वृत्तिज्ञानप्रागभावेनार्थान्तरं तस्य ज्ञाननिवृत्तिस्वरूपत्वात् अभावत्वेन नानात्वे न च गौरवात् अनुमानविष
यत्वायोगात् अत एव समवात् नाशतो बाधासिद्धी न वृत्तिज्ञानप्रागभावेनार्थान्तरं तस्य ज्ञाननिवृत्तिस्वरूपत्वात् अभावत्वे न नानात्वे न
च गौरवात् अनुमानविषयत्वायोगात् अत एव समवायसाधकमीश्वरसाधकं चानुमानं लाघवादिकमेव समवायमीश्वरं साधयतीति
परसिद्धान्तः अत एव विषयगतज्ञाततया व्याप्यगतादृष्टेन भ्रान्ति ज्ञानेन न तत्संस्कारेण वानार्थान्तरं लाघवसहकृतानुमानेन [illegible]कस्य भा
वरूपस्य तस्य सिद्धेः अत एव नाधिकारेणार्थान्तरं तस्य घटाद्यावारकत्वेपि विषयचेतनमात्रकत्वायोगाच्च न चाद्वितीयसाध्ये रघ्याप्रागा
भावेनार्थान्तरतात् तत्र ज्ञानस्य प्रकाशत्वेनानिवर्तकत्वात् तत्त्वेन तन्निवर्त्यस्यैव रह साध्यस्य विवक्षितत्वात् संशयविपर्यासान्तरविषयवि

वेपञ्
33

२

विषयविषयकत्वेसतितदन्यतरनिष्ठत्वेनिरपेक्षहेतुत्वं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वेनविवक्षितंतच्चमरीपप्रमायामपिव्यंजकाभावप्रयुक्तं
संशयाद्यन्तरप्रसंगजनिकायामस्तीतिनसाधनवैकल्यंनचस्मृतिप्रमास्मृतज्ञानसापेक्षेतितत्रहेतुकल्पनातादृशस्मृतेः संशयादिनिवर्तको
ज्ञानप्रकाशसापेक्षत्वेपिस। जातीयव्यवहाराप्रकाशकतापेक्षत्वात्‌निरपेक्षपदेनसजातीयप्रकाशनिरपेक्षत्वस्यैवविवक्षितत्वात्तन्नैवं
घटादिप्रत्यक्षज्ञानस्यसंशयादिनिवृत्तौमानाभावान्निष्प्रयोजनसापेक्षत्वात्स्वरूपासिद्धोहेतुरितिवाच्यंसिद्धान्तेस्वाश्रयज्ञानस्यप्रमात्वनिश्च
यरूपत्वात्‌नाप्यनैकान्तिकोहेतुःविपर्ययादेस्तदन्यतरविषयविषयकत्वेपितन्निष्ठत्वेसजातीयबाधज्ञानसापेक्षत्वात्तत्त्वादिमासात्का
रस्यचनिरपेक्षस्यसंशयादिनिवर्तकत्वेपितदन्यतरविषयत्वाभावात्‌नचधारावाहिकद्वितीयादिवृद्धोव्यभिचारःतेनैकज्ञानत्वाभ्युपग
मात्‌। अतएवद्वितीयादिप्रभादौव्यभिचारइतिनाप्येतन्नापेनस्वविरोधिप्रभापर्यन्तस्यापित्वाभ्युपगमात्मंदामंदप्रभयोश्चैवंलक्षणेपि
मंदप्रभानंतरभाविमंदप्रभायाः स्वविषयकेतरत्वादिसूक्ष्मपदार्थावरणभंजकत्वात्‌। अतिमौढप्रभानंतरभाविमामंदप्रभाया
स्वविषयावरणभंजकत्वाभावेपितन्निष्ठत्वस्वरूपयोग्यत्वात्स्यमतमवस्तुसंशयादिनिवर्तकत्वाभावाच्चनव्यभिचारः। नचाप्रयोजकत्वं

राम०
33

प्रदीपप्रभादौलाघवेनप्रकाशत्वेनैवस्वविषयावरणनिवर्तकत्वस्यग्रहात्‌अतएवस्वरानुमानेघटादौलाघवेनकार्यत्वेनैककर्तृ
जन्यत्वग्रहात्तन्नाप्रयोजकत्वमितिपरस्यापिसिद्धान्तः तदेवंलाघवसहकृतानुमानेनप्रमाधर्मिताबुल्पारनाधिकभावरूपाज्ञानलक्षणा
वरणेप्रमाणान्तरव्याप्यार्थतद्ज्ञानत्वस्यासाध्यसाधनप्रवृत्तिरपितत्रप्रमाणान्तरस्याहि। अस्तितावच्छुक्तौरजतज्ञानारजतार्थिप्रवृत्तिः
सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेतिसर्वजनसिद्धं तत्रज्ञानंतुतदपवादेननेदंरजतमितिबाधकज्ञानोदयान्मिथ्यातन्मिथ्यात्वंचस्वरू
पतोवाधाभावान्मिथ्यार्थविषयत्वेनैवमिथ्यात्वपर्यवसानमितिप्रभ्रमोपाधोपारमार्थिकत्वावच्छिन्नतदभावानुभवादिसंप्रेस्फु
टंनेचैवमपिमिथ्यार्थतदवभासयोरस्तितत्वज्ञानाभावाभ्यामेवोपादाननिमित्तकारणाभ्यामुपपत्तेस्तत्कारणतयाज्ञानासि
द्धिरितिवाच्यं। दोषप्रवृत्तिभ्रान्तिज्ञानपुष्कलकारणसतिआत्मतत्त्वाज्ञानाभावविलंबात्तद्दूलंवाभावेनतत्सकारणत्वाधी
गात्‌। आत्मनश्चापरिणामित्वेनानुपादानत्वात्‌। असत्याध्याससस्यापिसत्त्वापत्तेः तस्मान्मिथ्यार्थतदवभासानुपपत्ति

नरस्यं०
३८

लदुपादानमिथ्यात्वाभिप्रायं सांतत्त्वेन तन्नाश्रयावच्छिन्नचैतन्यावरणतत्त्वहतविक्षेपहेतुत्वात्ततदवच्छिन्नचैतन्यविषयं न भुतत्त्वमाद्वि
विभ्रमपर्यावसानाद्वैतत्स्याहेतुतस्त्वहस्य सिद्धौ तदावरणाभावात्तदेवं प्रमस्यानुमानाद्यपन्नब्रह्मसाक्षात्कारः अनादिभावनिवर्तक
त्वेयोपादाननिवर्तकोवा तत्साक्षात्कारत्वाद्युक्तपरोक्षज्ञानवदिति। नन्वनुमानादिप्रमाणेन मलाज्ञानावगमेपि न मा
याप्तिसिद्धिः मायाविद्ययोर्लोकेप्रसिद्धभेदत्वात्तदहिमिथ्यारजतोपादानविपर्ययेपंचेन्द्रियादिनायायामपहस्तम्भरघ्यादिनि
मीतरीवमायाविशब्दप्रयुंजतेनवमायाविनिर्मितानिर्वचनीयरथ्यादिदृष्टांतेनप्रमाणांतरेणोपजगतमायोपादानवत्तदुपादानत्वे
साध्यतइतिवाच्यं। लोकसिद्धाते। यादानस्यमायोपादानत्वापयोगात्मायायाएवतदुपादानत्वेलोकसिद्धमायावत्स्यात्प्रपिस्या
त्प्रयामोहकत्वतत्वज्ञाननिवर्त्यताप्रत्तौमायाप्रयुक्तोवंधः तत्वज्ञानान्निवृत्तिरितिसिद्धांतव्याकोपप्रसंगात्ततःप्रमा एमाः
णभावान्नमूलमायासिद्धिरितिमेवंलोकेपिमायाप्रविद्ययोर्भेदासिद्धेः तथाहिनतावन्नस्वरूपतोलोकेमायाविद्ययोर्भेदः अ ३८

तोद्युनिर्वचनीयत्वस्यविपर्ययोपादानत्वस्यवलक्षणस्यमायाविद्ययोरविशेषात्। ननुमंत्रौषधादिसमुत्थिवमायानानिर्वचनी
येनिवेन्नतत्रापिश्रुतिरूपाद्यध्यासोपादानवदनाद्यनुगतस्यानिर्वचनीयाज्ञानस्यैवलाघवेनोपादानत्वकल्पनात्। अस्मदुपामंत्रा
द्युपादानत्वेममायाविनिर्मितहरत्वादेरपिसत्त्वापत्तेः मंत्राद्यनुविधानस्यकाकताध्यनुविधान। वाभिन्निमित्तकारणविषयतयाप्युपपत्तेः
नापियवहारभेदान्नेदः आवरणविक्षेपोभयशक्तिविशिष्टायामेकस्यामेवावरणशक्तिप्राधान्यविवक्षयाअविद्याविक्षेपशक्ति
प्राधान्यविवक्षयामायेतिव्यवहारभेदोपपत्तेः। तदुक्तंविवरणाचार्यैः एकस्मिन्नपिवस्तुनिविशेषणशक्तिप्राधान्येनमायाआच्छादनशक्ति
प्राधान्येनाविद्येतिव्यवहारभेदइति। केचित्तुमायापरमेश्वरनिष्ठाविपर्यादिप्रपंचहेतुः अविद्याजीवनिष्ठास्वप्नरूप्यादिभ्रमहेतुः अतएव
मोक्षाजीवः परमेश्वरस्तुमायावीतिव्यपदिश्यतेतन्नेवपरमेश्वरब्रह्मसाक्षात्कारेणवजीवगताज्ञानंनिवर्ततेविभेदजमनकेज्ञानेरजतादि
कल्पनातेनमायामामेवंप्रपंचवृत्तेमायामेत्तांतरेतितेइतिमायापाः सेतुवन्नैतव्यत्वमात्रप्रतिपादनात् अतएवैकमुक्तावपिअमेषांप्र
पंचोपलंभः विषयादिप्रपंचोपादानमायाया अनिवृत्तेः नचैवंमुक्तस्यापिप्रपंचोपलंभापत्तिः। प्रपंचदर्शनहेतुविद्यापाविच्छेदातान

वेपयु०
34

हित्र स्वप्नतारूपं गृहीतं तस्यैव धीनापिन दृष्टान्तितेतस्मादस्ति मायायाविद्ययोर्भेद इति तन्न मायायाः सत्त्वे अद्वैतहानात् । मिथ्यात्वे च
त्मानिवर्त्त्यत्वेनात्मात्त्वात् । मायामेतां तरंति ते इत्यादौ तरणं विनाशएव । अमत्याभवस्यंति विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतिविरो
धेन लाघवानुग्रहीतस्याप्यनुमानस्य मायैकत्वप्रकारान्तरेयोगाद्विद्याशंकमायागत्वयाति भेदविषयत्वात्पाचा बहुवचनोपप
त्तेन विरोधइत्याह । देहइति शक्तिविशेषेति । एकत्वेपि बहूद्देहभ्यकायानादिशक्तिभेदवन्मायैकत्वेपि प्रपंचवैविध्यदर्शनेन तदनु
कूलत्वनानाशक्त्यभ्युपगमादिति भावः । ननु मायाभिरिति बहुवचनस्यासत्यपि मुख्यार्थत्यागकारणे गुणशक्तिभेदविषयत्वा
भिमायाभिरिति बहुवचनस्यासत्यपि मुख्यार्थत्यागकारणे गुणशक्तिभेदविषयत्वाभिधानमयुक्तमित्याशंक्य मायैकत्वश्रुति सम
तीनामनेकत्वे निषेध्य प्रतरतं तेन । अत्र मायाभेदस्व नत हिरोधादेकाव हुवचुभ श्रुतिरेवासय राकुल्त तरसाह मायाप्रत्वि सादि नार
कत्वं निषेध्य प्रतरसंतेन । अत्र मायाभेदं वदन्वादी प्रष्टव्यः किं मायाभिरिति बहुवचनान्माया भेदोभिप्रेतः मायाविद्याभेदोवानाद्य रामः
इत्याह मायाभिरिति न हि तीपइत्याहतरती तिनिवृत्तिरेवात्र तरणं तरतिब्रह्महत्याभिमादोनि हत्तो तच्छ्रदप्रयोगात्तत्र घार्दे रिवलंघ 34

नस्वाभावात्तथाचमायानविघातरतीति मामान्याधिकरणेन तानिवर्त्त्यत्वनिर्देशात् न मायाअविद्याघातोभिघत इति भावः ननु मायाणाभा
वात् एकवचनस्यगृहसंमार्ज्जनवदुपपत्या भिरिति बहुवचनश्रुतिर्मायाभेदविषयैव न तु तत्र गुणाभेदाभिप्रायात्तत्र प्रमाणाभावात्एक
वचनस्य गृहसंमार्जनवदुपपत्तेरित्यत आह अजामिति । नासदासीन्नो सदासीत्तमआसीत् अविद्यायामंतरे वर्त्तमानाः नानवेयोवे
दपंतरसादिश्रुतयः आदिपदग्राह्याः ननुश्रुतिबहुत्वमात्रात्र मायैकत्वसिद्धिः एकेनापि बलवता बहूनां बाधदर्शनादित्याशंक्य लाघवा
नुग्रहादेकत्वश्रुतीनामेव प्राबल्यमित्याह लाघवेति । प्रकृतमीश्वरस्यैकत्वमुपसंहरतितत्श्चेति उपाधिभूतमायायाएकत्वादित्यर्थः
न केवलमेकमीश्वरस्यास्ति किंत्वनादिचैतन्याहतच्चेति ईश्वरस्यास्तिगणः परमेश्वरएतेदंदर्शयितुं तत्स्वरूपमाह मायेति मायाविशिष्टं चैतन्यं
परमेश्वर इत्यर्थः । ननु मायायाएकत्वे नतद्विशिष्टस्य परमेश्वरस्याप्येकत्वात् त्वान्द्विदेनब्रह्मविष्णुमहेश्वरव्यपदेशानुपपत्तिरित्याशं
क्य किं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वानां स्वरूपतानुपपत्तिः परमार्थितो वानांतर इष्टत्वात्तथा घइत्याह सचेतिईश्वरश्चेत्सन्मेवान्यत्सत्वगुणमा
यावच्छिन्नोपालयिता विष्णुरितिव्यपदिश्यते तद्देवाविर्भूत रजोगुणमायाक्रांतस्तु ब्रह्मेति गीयते अतिरोहितत मोगुणमायावर

५

३८ छिन्नसंहर्तृचैतन्यं महेश्वरशब्दवाच्यतां भजते अत्र यो ह वै खलु वावास्य राजसोंऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा अथ यो ह खलु वावास्य तामसोंऽशोऽसौ
स योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वावास्य सात्विकोंऽशोऽसौ स योऽयं विष्णुरिति मैत्रेय्युपनिषदि तथैवावगतेः तथा च ब्रह्मादीनां मायावच्छिन्नत्व
लक्षणपरमेश्वरत्वं नाभेदेपि तत्तद्गुणविशिष्टमायया भिन्नत्वाद्ब्रह्मत्वादीनां परस्परं भेदोपपत्तिरिति भावः ईश्वरसाक्षिणो ना
नादित्वे बाधकमाशंकते नन्विति साक्षिणः स्वरूपेणानादित्वेपि सादिमायायाहि विशिष्टतया सादित्वमुपपद्यत इत्याह उच्यत इति।
एवं साक्षिद्वैविध्यं निरूप्य जीवेश्वरसाक्षिजन्मभेदेन प्रत्यक्षज्ञानस्य द्वैविध्यं सिद्धमित्याह एवमिति। नन्वेवमपि शुक्तिरूप्यादिभ्र
मे प्रत्यक्षलक्षणस्याव्याप्तिरिति चेन्न तावद्विषयप्रत्यक्षलक्षणस्य तद्विषयेऽतिव्याप्तिः तस्य केवलसाक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमात् ना
पि तत्सिप्रत्यक्षप्रमालक्षणस्य तत्रातिप्रसंगः भ्रमस्यापि स्वांशे प्रत्यक्षप्रमाणत्वप्रसामान्यतत्क्षणेऽलक्ष्यत्वात् ततो विशेषलक्षणा
सैव साधाव्यासाधिनं संभवतीति वृत्तानुवादपुरःसरमाह प्रत्यक्षत्वं चेति किं न तद्विषयांशे भ्रमस्य सत्वमप्रयोजकस्य शुक्तिरूप्यादिभ्रमे॥ राम
तिव्याप्तिरभिप्रेता उत तत्तद्विषयांशे प्रत्यक्षप्रमात्वप्रयोजकस्य तत्राद्यं निराकरोति तत्सच्चेतीति द्वितीयं निरस्यति। यदा त्विति। प्रत्यक्ष ३८

प्रमाणनिरूपणप्रस्तावे स्वलक्ष्यत्वादिति भावः। ननु पारमार्थिकत्वस्य घटादावप्यभावेन तद्घटितलक्षणस्य तत्प्रमा
पामव्याप्तिः सत्वलक्षणाया बाधितत्वस्य तात्त्विकेपि सत्वे नातिव्याप्तिः तादवस्थ्यमित्याशंक्य संसारकालीनबाधविषयत्वस्या
बाधितपदेन विवक्षितत्वात् तस्य च तत्राभावान्नातिव्याप्तिरित्याह शुक्तिरूप्यादिभ्रमस्येति भ्रान्तिज्ञानस्यानिर्वचनीयरजतादिविषयत्व
मुपपादयत उत्तरग्रन्थमसहमानो मध्याख्यातिवादिनैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते नन्विति। ननु भ्रान्तिज्ञानमेवासिद्धं सर्वज्ञानानामपि याथार्थ्यात् तथा
हि विप्रतिपन्नाः सर्वेपि ज्ञानयाथार्थ्याः प्रत्ययत्वात् घटादिप्रत्ययवत् न चायाथार्थ्यज्ञानानभ्युपगमे विसंवादिप्रवृत्त्यनुपपत्तिः इष्टभे
दाग्रहादेव तदुपपत्तेः ननु नेदं रजतमिति बाधकप्रवृत्तिः चेतनव्यवहारस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् अत्र व्याख्यास्यमानाद्विपरीतोपपत्तेः नाप्युप
स्थितेषु पुरोवर्तिनिरपेक्षानुपस्थितत्वादपि तत्प्रसंगात् न चोपस्थितत्वमुभयविशेषणं पुरोवर्तीष्टज्ञानयोर्भेदाग्रहेऽपि तन्न तदग्रसत्वा
त् तस्मादभेदज्ञानमेव प्रवर्तकमित्यकामेनाप्यभ्युपेयमिति चेन्न उपस्थितपुरोवर्तिनि उपस्थितेष्टभेदाग्रहस्य ज्ञानभेदाग्रहस
हितस्य प्रवर्तकत्वात् न च भेदाग्रहाभावेपि सपाल्लार्थविनभावसंभवभिन्नग्रहस्य प्रवर्तकत्वमिति युक्तं भ्रमत्वादेः स्वरूपेणाभावसंभव

यातरेणाभावत्वाभ्युपगमेनातिरिक्ताभावासिद्धेः यथाहुः।भावांतरमभावोहि कयाचित्तुव्यपेक्षयेति।अस्तुवा अतिरिक्ताभावस्त
39 थापिनलाघवंतत्रस्थलएवतद्धेतोरेकेतिस्तापिन अत्राचम्पकभेदाग्रहस्येवप्रवृत्तिहेतुत्वेनकॢप्तत्वात्प्रसुप्तस्मरणस्यसर्वत्रसत्त्वस्य
लेपि अतिरिक्तविशिष्टज्ञानंकल्पनीयमितिभेदाग्रहहेतुतायामेवगौरवंपूर्वोक्तस्वरूपतोविषयतश्चागृहीतभेदंग्रहणस्मरणात्म
कंज्ञानद्वयमेवप्रवर्त्तकंनचग्रहणस्मरणात्मकंज्ञानद्वयमेवप्रवर्त्तकंनचग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयाभ्युपगतौरजतंसा
क्षात्करोमिरजतंस्मरामीतिस्वार्थविवेकानुव्यवसायापत्तिःशुक्तित्वाग्रहवद्भेदाग्रहेणतस्यमतिविरोधात्।अतएवनततोन्येत्रवःशे
षेरोवत्ततापाःसंमुष्टत्वात्नचपीतःशंखइतिज्ञानेगुडतिक्तादावनुभूयमानारोपस्थलेरजतानिष्टस्मरणाभावात्कथमनुवृत्तिनि
वृत्तीइतिवाच्यंतत्रापिपीतत्वतिक्तत्वादीनांस्मरणस्यैवकल्पनात्तदुक्तंमाधवराशिस्यमस्तविविधविषयेमापार्थिवदृष्टिमेषि
नीलिमस्मारितमाक्षिकेहिग्रहादननुभूयमानारोपोसिद्धस्येवेति।अपिवा अगृहीतभेदज्ञानद्वयप्रवर्त्तकंरजतंचानुभूयमानारो रामः
पस्थलेरपपुरोवर्त्तिनोग्रहणाभ्युपगमेअस्तीतिनवृत्ताद्यनुपपत्तिःपद्माअगृहीतभेदपुरोवर्त्तिविषयमगृहीतभेदं 39

नेप्रवर्त्तकं।अपंचभेदाग्रहःक्वचिद्दृश्यमानेपिभेदेदोषवशेननतदग्रहात्तत्क्वचित्तदभावात्।तथाचसर्वस्थलेज्ञानद्वयाभावेपिप्र
वृत्त्यनुपपत्तिः।ननुविवादाध्यासितंपुरोवर्त्तिज्ञानंरजतत्वप्रकारकंतत्प्रकारकप्रवृत्तिजनकत्वात्उभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञा
नवदित्यनुमानात्पुरोवर्त्तिनिरजतत्वसिद्धौतस्यचबाधदर्शनेतन्मिथ्यात्वावगमात्तज्ज्ञानविषयंप्रत्यक्षत्वानुमानंबाधितमिति
चेन्न।अनुकूलतर्काभावाद्विपक्षेबाधकाभावाच्च।नहप्रवृत्त्यनुपपत्तिर्बाधिका।अन्यथैवतस्याउपपादितत्वात्किंचरजतत्त
त्त्वानेनशुक्तिविषयमिमाकारज्ञानस्यासमविषयत्वेअनुभवविरोधात्।ननुरजतज्ञानंशुक्तिविषयमेवतत्राचरव्यवहारजनक
त्वाच्छुक्तिज्ञानवत्।नचानुभवविरोधः इदंरजतत्वेनजानामीतिरजतज्ञानविषयत्वस्यैवानुभवादितिचेन्न।आरोप्यानिरूपणेनत
द्भेदविषयपुरोवर्त्तिज्ञानस्यैवासिद्धेः।तथाहिशुक्तौविषयेइदमात्मनावभासमानेरजतंकिमसद्वातत्सत्तन्नाद्यः अपरोक्षावभासा
नुपपत्तेः।नस्वसदिन्द्रियसंनिकर्षसंविदभिन्नत्वान्ननुविषयस्यसमस्तसामग्रीविरहेपिदृष्टविज्ञानसामग्र्यादुपजातविज्ञानमेवासतःप्र
काशः तत्रैवस्वभावः।पदसतःप्रकाशप्रतीतिअतएवाहुः असतःप्रकाशनशक्तिरेवाविद्येतिअतएवचानुभवः असदेवे

३२

[illegible] दिहत्तिपि विभ्रममिरीचत्तिसंसर्गस्य प्रसक्तपानवभासापत्तेः। तस्मादसंदेवाध्य [illegible]
[illegible] रेदास्याः शङ्कामितिचेत्। किमेतत्कार्यं उत ज्ञाप्यं न तावत्कार्यं अभमतत्वादनुपपत्तेः। द्वितीयं [illegible]
[illegible] ज्ञापयति उत विज्ञानमेव तत्प्रकाशः। नाद्यः ज्ञानांतरानुपलब्धेरनवस्थापाताच्च। न द्वितीयः सदसतो [illegible]
[illegible] विज्ञानातिशतमपि प्रकाशयतीति असदधीननिरूपणत्वं सतो विज्ञानस्यासता विषयेण संबद्धस्य [illegible]
[illegible] योगात् नापि स्वभावः संबंधः सत्मात्रविशिष्टस्य कार्यकारणभावस्याविनाभावस्य वा स्वभावस्य सदसतोरयोगा
[illegible] पक्षेपि तत्वद्रततं किमांतरं उत वा ह्यं। नाद्यः तस्य ज्ञानाभिन्नत्वे प्रमाणाभावात्। मुख्यादिवन्नेके [illegible]
[illegible] चांतरत्वस्य विज्ञानवादिभिर्योगाचारैरनभ्युपगमात्। ननु रजतादिकं ज्ञानाभिन्नं देहद्विपसंप्रयोगमंतरेणापरोक्षत्वात् सं रामः
[illegible] दिद्विरा सह संप्रयोगस्याभावात्। ज्ञानस्य च प्रत्यक्षतरेणाभ्युपगमादितिचेन्न। तस्य ज्ञानाभिन्नत्वे रजतं ज्ञा
[illegible] अनुभवविरोधात्। प्रतिपत्तुः प्रसपादनतिरेकेणाहं रजतमितिप्रतिभासापत्तेश्च। अनभवविरोधात्। प्रतिपत्तुः प्रसपादवति ३२

रेकेणाहं रजतमितिप्रतिभासापत्तेश्च। अनभवः प्रमाणमितिचेत्। किमिदं रजतमितिप्रतिभासापत्तेश्च। अनभवविरोधात्। चेत्। किमिदं रज
तमितिप्रसपोभततस्यांतरत्वे प्रमाणं बाधकं प्रसपो वा अर्थापत्तिर्वा न तावदाद्यः। तस्यांतरत्वे अप्रमाणत्वात्। इदं रजतमिति रजत
त्वसामानाधिकरण्यविषयत्वेन तदैव प्रमाणत्वाच्च अतएव भट्टितीयो न द्वितीयः बाधकज्ञानं रजततस्य ज्ञानाकारतामेव ग्राहयेत् किंतु पुरोवर्ति
द्रव्ये रजतभेदं [illegible] प्रसपस्य रजतभेदं तदभासतामात्रविषयत्वे अर्थापत्तिर्वा कथं स्यात्। इदं तत्प्रतिषेधे हि [illegible] रजतमो
तरस्य ज्ञाने प्रवृत्तिश्चतरस्यर्थापत्तिः स्यात् इदं रजतत्वे नमति [illegible] रजतसंदेहांतरसत्वेनाप्युपपत्तेश्च। किंच ज्ञानस्य रजताकारत्वेस्य [illegible]
कं देहत्वेतराधीनत्वा नाद्यः [illegible] ज्ञानान्नरजताकारत्वसंगात्। न द्वितीयः विज्ञानमात्रवादानां किंच न तावद्रजतमांतरं वा सोपि [illegible]
सगात्। न द्वितीयः विज्ञानमात्रवादानां [illegible] रजतमांतरं वा [illegible] श्रुति [illegible] व्यपदेशे विज्ञाने [illegible] केते
तत्राध्यासेपि गात् [illegible] रजतं बहिः [illegible] अतएव बाधोपि तत्राविषयः त्वाधवात् ननु रजतविषयः तथा सति रजतस्य तद्भूमि
[illegible] पादाव इति गौरवप्रसंगात् [illegible] रजतस्यापि बाधितत्वे नतत्तत्र बहिः [illegible] स्याथो गात्। वाध्यस्य चेनेदं रजतमितिविशि

वराती

ष्टरजतविषयस्यानुभवसिद्धत्वेन नतत्कल्पनाभावात्। अत एव नेदं रजतं किंतु शुक्तिरिति वाक्याधिष्ठानावधिको बाधः। अस्य चार्थः रजतमिदं नहि
त्वांतरमिति स्यात्तस्मादंगतदंरजतमध्यासविषयस्य युक्तं। बाधपक्षेपि तद्रजतं किं पुरोदेशवर्त्तिदेशांतरवर्त्ति वा। आद्येपि रजतं पुरोवर्त्ति
रस्य परिणामो विद्याया वा। नाद्यः शुक्त्यवयवीमन्नस्य रजतस्य शुक्तिवत्पारमार्थिकत्वेन बाधानुपपत्तेः॥ ननु दोषसापेक्षतदवयवो
त्पन्नस्य रूप्यस्य दोषापगमान्नाशेन बाधोपपत्तेरिति चेद्दोषस्य निमित्तकारणमात्रत्वेन तदपगमस्य रजताविनाशकत्वात् न हि दंडा
पगमे घटनाशो दृष्टः॥ ततश्च रजतं न पुरोवर्त्तिद्रव्यपरिणामः॥ अविद्यापरिणामपक्षेपि न केवलाविद्यापरिणामः दोषरहितस्या
नुवृत्तरजतादिसंस्कारस्यापि पुरुषस्य तत्संगात्। नापि दोषादिसहकृताविद्यापरिणामः॥ रजतावयवानां त्वरूतरजतासारकाना
मभावेन दोषादिसहकारिमात्रेणाविद्यायास्तदुत्पादकत्वायोगात् किंतु रजतं नाविद्यापरिणामः॥ सर्वज्ञानानामप्याप्तत्वेन भ्रमानुप
पत्तेः॥ तत्प्रमाणस्य भ्रमोपादानत्वस्य तत्स्थसत्तायासंभवेनाविद्याया एव दुर्निरूपत्वात्। तस्माद्भ्रमपुरोदेशवर्त्ति रजतं न अध्यासविष
पः॥ देशांतरवर्त्तित्वपक्षेपि ननावद्दुर्निरूपत्वात्। तस्मान्न पुरोदेशवर्त्ति रजतमध्यासविषयः॥ देशांतरवर्त्तित्वपक्षेपि न तावत्केवला 35

सुवर्त्तिद्रव्यतानजन्मतस्यासन्निकर्षात्। इंद्रियाणां संबंधीनत्वानजननसामर्थ्यान्निमित्तमात्रेणापि दोषसहकृतात्तदोषस्य समक्षत्तका
र्यापजननसामर्थ्यविद्यात्मोत्तेहेतुत्वात्। अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद्वटांकुरोत्पत्तिप्रसंगात्। ततश्च न देशांतरवर्त्ति रजतारोपः। नन्वस्त्या
तिवादिमते शुक्तिकादिपुरोवर्त्तिद्रव्यदर्शनानंतरं ज्ञायमानरजतज्ञानस्यामारोपत्वसिद्धिस्तद्विषयबाधप्रसिद्धिश्चाप्रमाणत्वामामभावात् वा
ध्यविषयाभावाच्च नस्यादिति चेन्न। रजतव्यवहारसंवतेन बाधात् ज्ञानाभावात् न वाध्यविषयाभावाच्च नस्यादिति चेन्नारजतव्यवहारसं
वतेन बाधात्तत्वानस्यचेतादृशाविसंवादिव्यवहारहेतुत्वेनाप्रामाण्यव्यपदेशोपपत्तेः॥ नस्याद्वाध्यर्थ एव सर्वेपि मतपाद्रुतिश्च व्यतेः
अस्ति तावत्पुरोवर्त्तिनीदं रजतमिति सामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतार्थिप्रवृत्तिश्चेति सार्वजनीनं तत्र तेन भेदाग्रहमात्रेणाद्वितुमर्ह
ति सुषुप्तौ तत्प्रसंगात् नाप्युपस्थितेष्टभेदाग्रहात्तस्याभावत्तया गुरुत्वेन अभेदज्ञानस्यैव समस्यल्पेहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् न च तद्
तोरिति मापेन भेदाग्रहस्यवहेतुत्वक्लृप्तरस्तु तु मिति वाच्यं। कारणत्वसमावत्त्वव्याप्यतया अभावमात्रस्य नाहेतुत्वात् तमरापादि समव
धानि तो हानुसारस्यव द्विगातशक्तानाभिभवप्रयुक्तत्वेनप्रतिबंधकाभावस्य कारणत्वेन प्रमाणाभावात्। नाप्यगृहीतभेदपुरोवर्त्ति

ज्ञानं सर्वत्रैकउपस्थितेष्टभेदाग्रहवत्तच्चाग्रहीतभेदपरोवर्त्तिविषयत्वविशिष्टाग्रहीतेष्टज्ञानापेक्षया पुरोवर्त्तिविशेष्यकेष्टतावच्छेदकप्र
कारज्ञानत्वस्य लघुत्वेनाभेदाग्रहस्यापि तैवस्तत्प्रत्युपलेपहत्तिकारतामहात् न यातिरिक्तं विशिष्टज्ञानकल्पने दोषः कारणताग्रहदशायांत
त्कल्पनयानुपस्थितत्वात्। उपस्थितस्य तत्र किंजगौरवस्य सकलप्रमाणप्रवृत्तप्रतिबंधकत्वेनापरिपंथित्वात् फलामुखस्थ्यवोपज्ञी।
व्यकारणतामतिवंधित्वशंकानवकाशात् न च विषयानिरूपणात्मिथ्याज्ञानाभावः सत्यरजतस्य देशांतरवर्त्तिनः पुरोवर्त्तिज्ञाने वि
षत्वात् नापि रततज्ञानसामग्रीविरहः यथार्थप्रत्यक्षसमानस्य समानसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनासन्निकृष्टस्यापि रजतस्य दोषवशात् ज्ञानोपपत्तेः
यत्तु दोषस्य प्रकृतकार्यप्रतिबंधकमात्रहेतुत्वेन विघटितकार्याहेतुत्वात्तस्य हेतुत्वाच्च सुखेन मिथ्याज्ञानं संभवदिति तत्तावदभिवेत्रवी।
जाद्दोकदली। कोऽज्ञारंभकत्वस्य भकत्वस्य भस्मद्दुष्टैर्वोदयेतेजस्विवह्न्यानपवनस्यचदर्शनात् प्रयोक्तं विप्रयत्नाः सर्वे यिप्रसयाः
यथार्थाः प्रसयत्वात्संप्रतिपन्नवदितिनैतत्सारं उक्तमायेन पुरोवर्त्तिनिप्रतिपन्नस्य नेदं रजतमिति तत्रैवाभावप्रतियोगित्वावगमेना
नानुमानस्य प्रत्यक्षबाधापत्तेः तद्विषयत्वात्तदेतत्सिद्धं विवादाध्यासितं रजतज्ञानं पुरोवर्त्तिविशेष्यकं तद्विशेष्यकं तद्विशेष्यकंपथोभ

यसिद्धं समीचीनत्वानंतयाचदत्तस्मात्प्रेति न चाप्रयोजकत्वं विशिष्टज्ञानकारणतायां लाघवसहकृतत्वात् प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च विपक्षे बाधक
त्वाद्युतस्मादूविसंवादिप्रतिजनकं सर्वं ज्ञानमयथार्थमिति सिद्धं तदेतदाह विसंवादि प्रवृत्त्या भ्रांतिज्ञानं सिद्धमिति ननु इदं रजतमिति ज्ञ
नुभवस्यैतत्कालीनत्वरजतप्रमाणां। अमयथार्थमिति सिद्धं तद्विप्रत्ययस्य निर्विषयत्वापत्तेः श्रोतरस्यासतश्च रजतस्य निराकरणात्
व्यावहितविषयस्य च प्रत्यक्षाविषयत्वादित्याशंक्यनहीदं रजतमिति प्रत्यक्षस्य प्रातिभासिकत्वे प्रमाणांतरेण तस्याविषयीकरणादि
त्याशंक्येनाह। तस्येति। ननु विषयांतरानुपपत्त्यात्स्यप्रातिभासिकरजतं विषयत्वेन कल्पनरस्तत्राह देशांतरीयरजतस्येति तस्य वि
षयत्वे विनिगामकमाह। तु सत्येवेति। तथा च रजतं व्यवहितमपि दोषवशादेव भ्रमे भासत इति भावः। एवं भ्रांतिज्ञानं सर्वमयथा
ख्यातिविरसाशंकितंसिद्धांतीदूषयति। नेति किंदेशांतरवर्त्तिरजतमसन्निकृष्टमपि भ्रमे भासत इत्यभिमतं संनिकृष्टं वा नाद्यः संनि
कर्षाभावेत तद्वितम सस्सामग्रीविरहात् विशेष्यसंनिकर्षवद्विशेषणसंनिकर्षस्यापि प्रत्यक्षहेतुत्वात्। अमयथाव्यवहितदंशे पुंसि
दंशीतिविशिष्टप्रत्यक्षापत्तेः नचैतावतानतो ज्ञमयथार्थप्रत्यक्षस्य रावविशेषणसंनिकर्षो हेतुरस्त्विति वाच्यं लाघवेन जन्यप्रत्यक्ष

१०

येराटीः ४१

त्वावच्छिन्नस्यैवतस्यहेतुत्वात् अन्यथासुरभिचंदनमित्यादौविशेषणांशे भ्रान्तसौरभांशेज्ञानप्रत्यासत्तिकल्पनंनंतुहि संनिकर्षाभावेन सं
निकृनिकृष्टेऽपिपर्वतेतद्विशिष्टमनस्याभाववर्णा नंवतत्वसत्ते विरुद्धत्वेतद्वितीयेऽपि किमिन्द्रियस्यरजतेनसाकंलौकिकः सन्निकर्षः अ
लौकिकोवानाद्यः इन्द्रियस्यतेनसंयोगसंयुक्तसमवायादेरभावादित्याह। तस्येति। अलौकिकं किंसामान्यप्रत्यासत्तिः। उतज्ञानंप्रत्या
पिनतावत्समेपत्तिबर। ज्ञतग्रहः तस्यतत्प्रकारकत्वापत्तेः नापिरजतत्वेनेन्द्रियसंयुक्तेपुरोवर्त्तिभितस्याभावेनासंनिकृष्टत्वात् त
त्संनिकृष्टसामान्यस्यैवप्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमात् किंचनतावत्सामान्यप्रत्यासत्तिः प्रमाणाभावात् व्याप्तिग्रहस्यसिद्धान्ते सन्निकृ
ष्टधूमादिव्यक्तिमात्रविषयकत्वेनसर्वधूमाविषयत्वापातस्यसामान्यप्रत्यासत्तिकल्पकत्वायोगात् धूमोवह्निव्यभिचारीनवेतिसंशयस्य
चतत्तद्धूमत्वेनवह्निसामानाधिकरण्यनिश्चयेऽपिप्रसिद्धधूमएवसंभवेनाप्रसिद्धधूमाविषयत्वात्समानप्रकारकनिश्चयेऽस्यैवसं
शयविरोधित्वात् अतएवघटत्वेनेतरभेदनिश्चयेऽपिपृथिवीत्वेनघटेतरत्वसंशयइतितद्वापिराद्धान्तः। तस्मान्नसामान्यप्रत्यासत्तिरिति रामः
संक्षेपः द्वितीयंपक्षंदूषयतिनचेति अयंभावः नज्ञानंप्रत्यासत्तिः प्रमाणाभावात्। तच्चघटमहंजानामीत्यनुव्यवसायोसप्रमास ४१

त्तिःप्रमाणंतस्यस्वप्रकाशतयामनोजन्यज्ञानांतराविषयत्वात् अतएवनवास्वविषयज्ञानेऽपितन्नियमः ममभिज्ञानाच्चसंस्कारादिसह
कारित्वादसंनिकृष्टविषयत्वासुपपत्तौनोपपत्तेः नवतत्रापिविषयत्वात्संनिकर्षजसंस्कारकल्प्यतइतियुक्तंचस्मृतेस्समापिकस्य
द्विशास्त्रीस्तत्वेवासुंधकाभावात् प्रमात्वप्रमात्वयोः विपरीतत्वापरीतत्वयोरेकज्ञानधर्मत्वोपपत्तेः अतएवान्नज्ञानंप्रत्यासत्ति
रितिदिक्। ननुलौकिकसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्याबलवत्वात् हृत्वादेकंप्रत्यक्षत्वाभितिवेन्नसमानविषयेप्रत्यक्षसामग्र्याबलवत्वेने
बलाबलविवेचनात् अनुमितिसामग्र्यापवर्दुर्बलत्वात्। अन्यथासंशयोत्तरप्रत्यक्षस्यानुमानानुपपत्तेः नतुरजतावयवस्यतद्वयाद्रा
नस्यप्रसिद्धस्यचतन्निक्षिप्तस्याभावेकथंशुक्तौरजतंजायतेतेनचशुक्तस्यचपञ्चास्तदुपादानंनिरस्तत्वात् तस्मान्नस्वशुक्तित्वापत्ते
अन्यत्रसर्वतएवनतथानपदेनवप्रकारणस्यविषयेन्द्रियसंनिकर्षादेरभावाद्धिसासिपतीति। नन्विति। अस्तिशुक्ताविदंरजतमितिज्ञानं
तत्रत्वाससत्तोनवभासमानांशतरस्यचरजतस्यनिराकृतत्वात्बाधस्यचपरीक्षयास्थितस्यापारमार्थिकस्यबाधानुपपत्तेरेशां
तरीयस्यव्यवस्थानेनविषयत्वायोगात्। अतःप्रसिद्धात्मार्थतिभासिकंतत्कालोत्पन्नमेवरजतंविषयः इत्यभिप्रेत्याहउ

वे०टी० व्यत इति किंत्वेकस्मिन्नुरजतसामग्रीविरहात्प्रातिभासिकरजतानुत्पादः सामग्रीमात्रविरहानाद्यः लौकिकपरमार्थस्यैव रजतस्य र
४२ जतावयवाद्युभेरिस्थितत्वेन प्रातिभासिकस्य तदनपेक्षत्वात् अत एव न्यूनसहेतमंतरेणापि स्वप्नस्यादेरुत्पत्तिरित्याशयेनाहन्नहीति द्विती
यमनुवदति किंत्विति दोषसंस्कारादिसहकृता विद्यैव प्रातिभासिकरजतमादिके माह विल्लक्षणेति न अरजततज्ज्ञानयोर्न
तावदविद्योपादानं प्रमाणाभावात्तदुपादानत्वे च विषयादिवत्ससत्वापत्तेः। न चात्मा तदुपादानं अपरिणामित्वात् नापि
दोषगुणासादृश्यात्मनस्तस्य द्रव्योपादानतायोगात्। अत एव नाविद्यानिमित्तकारणं नापि संस्कारः भ्रमस्य तज्ज्ञानत्वे
स्मृतित्वापत्तेः भावनासंस्कारस्यार्थाहेतुत्वाच्च न च भेदाग्रहः तस्यार्थहेतुत्वे प्रमाणाभावात् तदन्वयव्यतिरेकयोश्च ज्ञान
मात्रायोगस्यैव तत्संदिग्धसंप्रयोगोपपत्तेः किंच रजतस्य प्रातिभासिकत्वे कथं मनसस्तत्वं न तावच्चाक्षुषत्वं प्रतिभासादेव तत्संद्रियसंप्र
योगाभावात् नापि मानसत्वं इंद्रियसंप्रयोगं विना मनसो बहिरस्वातंत्र्यात् ततश्च प्रातिभासिकं रजतं तज्ज्ञानं चानुपपन्नमित्य एमा०
तत्राह। तथाहीति। अविद्या रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमत इति संबंधः विषयरूपोपादानाविद्यैकैव ४२

शंपदर्शीयितु विषयचैतन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिकेति विशिष्यरागाद्यपस्मादिमत्ता विषया निर्विकल्पकज्ञाननिवर्त्या च रूपं तु शुक्त्यव
च्छिन्नचैतन्याश्रिता रजतभेदशुक्तित्वप्रकारिका सविकल्पनिवर्त्या न च वा स्याद्विषया निर्विकल्पकत्वाद्योषादानत्वे मानाभा
वः रूप्यामासासादविद्योपादानः अनानुपादानत्वे सतिसोपादानत्वादाकाशवत्। मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतावि
परादेरविद्योपादानत्वावगमाच्च साधनं वैकल्पं न वा तः करणस्य तदुपादानत्वसंभवात् अनंतासिद्धिरिति याच्यं। अंतःक
रणस्य सादित्वे भोपादानपेक्षायामज्ञानस्य तदुपादानत्वेनावश्यकत्वात् प्रातिभासिकस्याप्रागजायाध्यासितस्योपादानतपा
त्कमत्वाच्च न च विपक्षे बाधकाभावः मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेरेव बाधकत्वादिति भावः। निमित्तकारणमाह संस्कारेति। नन्व
न्वयव्यतिरेकाभ्यां सादृश्यज्ञानमपि कारणं स्यादिति शंका तत्स भ्रमजनकसंस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धत्वादित्याह। वा कुच
क्षादीति। सादृश्यज्ञानस्य सोपाधिकाध्यासे सामग्र्याध्यासेऽव्यभिचारान्न हेतुत्वमित्यपि बोध्यं। नव संस्कारोऽपि न हेतुः उ
क्तदोषादित्यवाच्यं समानविषयसंस्कारजन्यतत्संस्कारत्वेन तज्ज्ञानत्वस्यैव चास्मरणेतित्वप्रयोजकत्वात्। अत एव व्याप्यस्याभिज्ञा

वे॰प॰टी॰ नुमितेः स्मृतित्वापत्तेरिति भावः। असाधारणकारणमाह। दोषेति। न च दोषसंस्कारयोरर्थहेतुत्वं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वि
१४३ निगमकाभावे भोभपकारणताग्रहादिति भावः। प्रातिभासिकरजतस्य प्रसक्तत्वं प्रदर्शयितुं प्रमातृचैतन्याभिन्नेति विषयचैतन्यं
विशेषणं तथा च स्वाकारवृत्त्युपहितं सद्रजतस्य प्रमातृचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वेन प्रमातृचैतन्याध्यस्तत्वात्तस्य सत्त्वं युक्तमिति भा
वः। नन्वन्तःकरणस्य बहिर्निर्गमनाभावात्कथं विषयचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वं तथात्वे वा रजतस्य प्रमीतृचैतन्याध्यस्तस्य स्वरत
पेस्स कथं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं कथं वा तस्य शुक्तित्वाज्ञानकार्यत्वं इदमाकारवृत्तिवत्पुरोवर्त्तिनि शुक्तित्वाकारवृत्तिसं
भवादित्याशंक्याह काचादित्यादिना नतावदिन्द्रियवैषम्यं भ्रमजनकधर्मिज्ञानेन तज्जनकसंस्कारोद्बोधकसादृश्यज्ञाने वोपपत्ते गात्
नापि पुरोवर्त्तिनि शुक्तित्वग्रहः दोषेण तस्य प्रतिबन्धात् प्रमातृभेदस्य चान्तःकरणवहिर्निर्गमनेऽसति स्पष्टत्वादित्यर्थः। तत्रेति तदे
तदर्थः। इदं रजतमवच्छिन्नचैतन्यमिति। इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमित्यर्थः। तथा च धर्मिज्ञानस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वेन प्रसक्तत्वात् राम:
त्रापरीक्षाध्यासोपपत्तिरिति भावः। ननु पञ्चविधापरिणामरूपं रजतं नात्मपरिणामस्तत्र हि न हि विवर्त्तोऽपि नस्यात्परिणामविवर्त्त शब्द ४३

योः पर्यायत्वादित्याशंक्य तयोर्भेदमाह। परिणामो नामेति। ननु मृत्परिणामस्य घटस्य मृदाश्रितत्ववद्रजतस्यापि स्वोपादानाविद्याश्रित
त्वापत्तिः न हि मृदुपादेयो घटो मृद्व्यपदेशवर्त्तते ऽपि नात्मनः विद्याधिष्ठाने रजतं वर्त्ततेत्याशंक्य चैतन्यावारकाज्ञानस्य तमोवत्त्वाश्च युगतवि
क्षेपहेतुत्वात्तत्परिणामरूपमपि रजतं तदधिष्ठानचैतन्याश्रितमित्याह अविद्यापरिणामरूपं चेति। ननु चैतन्यस्य स्वोपादानाविद्याधिष्ठा
नत्वे पारजतस्य कथं तदाश्रितत्वेऽपि पुरोवर्त्तिद्रव्यस्य तथात्वाभावात्कथं तदाश्रितत्वं तत्रेदं रजतस्य कथं तदाश्रितत्वेऽपि पुरोवर्त्ति
द्रव्यस्य तथात्वाभावात्कथं तदाश्रितत्वं तत्रेदं रजतमिति तादात्म्यव्यपदेशानुपपत्तिरिति शंकते तेन निर्व्वितिचैतन्यमात्रस्येति। इदमवच्छि
न्नचैतन्यस्यैव रजतोपादानाविद्याधिष्ठानत्वे तत्पातत्पातस्यैवाविद्याजनितविक्षेपाधिष्ठानत्वोचितादिति भावः। न चैवमिदमवच्छिन्न
चैतन्याध्यस्तस्य रजतस्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याध्यस्तत्वाभावेन कथं प्रमातृचैतन्याध्यस्तत्वरूपप्रसक्तत्वमित्याशंक्य तस्यान्तःकरण
विशिष्टाश्रितत्वाभावेऽपि तदुपहितचैतन्याध्यस्तत्वात्तस्यैव प्रमातृचैतन्याभिन्नपदेन विवक्षितत्वादित्याशयेनाह। तस्य चेति। साक्षिणप्रत्य
क्षमितिति। ननु किमिदमध्यस्तत्वं न तावद्भ्रमविषयत्वं तत्र भ्रमत्वस्य दिर्दोषजन्यज्ञानत्वं तदा सर्वस्य कार्यस्याविद्यादोषजन्यतया ब्रह्म

१३

वे॰ टी॰ सात्कारस्यापि तज्जन्यत्वेनातिव्याप्तिः नापि दोषत्वेन तज्जन्यत्वं काचादिसाधारणदोषत्वस्यापि तज्जन्यत्वे नातिव्याप्तिः नापि दोषत्वेन
४४ तज्जन्यत्वं काचादिसाधारणदोषत्वस्यानिर्वचनात् न च संस्कारजन्यानुभवत्वं प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । न चासद्विषयत्वम् असत्ख्या
त्यनभ्युपगमात् नापि व्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वं घटे रूपं घटे घटत्वमित्यादिज्ञानेऽतिव्याप्तेः न च रजतस्याध्यस्तत्वमसंमतमिति
तिप्रत्यक्षेणाननुभवात् न च दृश्यत्वादिना तदनुमाने दृष्टान्ताभावात् तस्मात् सर्वप्रमाणाभावान्न शुक्तिरजतादेरध्यस्तत्वमिति । अत्र
आहुः । स्मृतिरूपत्वे सति पूर्वदृष्टसजातीयत्वमध्यासलक्षणं स्मृतिरूपत्वं च स्वप्रमाणासहकृतत्वं तच्च प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वमत्र
ज्ञातगोचरत्वे त्वनुपहितत्वं वा तेन स्मर्यमाणे घटादौ नातिव्याप्तिः प्रतीतिनियतसत्ताकाध्यासस्यात्र लक्ष्यत्वेन सुखादेरपि तथात्वा
न्नातिव्याप्तिः अभितवोषभ्रमवस्तुमतिव्याप्तिर्वा रणापहितोपविशेषणमत्राध्यासमात्रलक्षणं तु परत्र परावभासत्वं पारमार्थि
कत्वावच्छिन्नस्वासंताभावाधिकरणे प्रतीयमानत्वमिति यावत् एतदभिप्रेत्यैव भगवता भाष्यकारेणोक्तं स्मृतिरूपः परत्र पूर्व राम:
दृष्टावभास इति । न चात्र प्रमाणाभावः । इदं रजतमिति स्वाधिकरणे पारमार्थिकत्वेन प्रतिपन्नस्य रजतस्य नेदं रजतमिति प्र ४४

तसेरात्तत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वावगमात् । सदिति प्रतीयमानरजतस्य समानाधिकरणपारमार्थिकत्वावच्छिन्नासंता
भावप्रतियोगिताध्यस्तत्वात् तदन्ते वं तन्त्रेवपद्यारदन्ते सत्तुमानाच्च तत्तस्य रजतमध्यस्तमिति नन्विदमवच्छिन्नस्याधिष्ठानचैतन्यस्य सा । स्व
भेदे रजतस्य स्वसाभिन्नत्वे दुष्टकरणानामिवादुष्टकरणानामपि विषुरूपाणां पुरोहन्ति निभ्रुक्तित्वादिग्रहसम्प्रयतदीयान्तःकरणोपहित त
चैतन्यमाश्रित्रविषयचैतन्यमाध्यस्तत्वपासासत्त्वासिंसच्चं धाद्दुक्तित्वादिवत्तस्यभानापत्तिरिताशंक्याह सुखादिवदिति । प्रदीपदोषस्य
भिन्नाविद्यापदाकारेण परिणमते तस्य परिणामस्य तद्दोषवत्सुरुषयाखन्वनियमान्नातिप्रसंगः प्रथमसिद्धान्तेऽशुद्धचैतन्यमाध्यस्तोऽपि
स्वप्नस्थादिस्तजनकनिद्रादोषवतैव गृह्यते तामेनप्रयोबोदेवदत्तयोः पुरोवर्तिसंप्रयोगजनितान्तःकरणबहिर्निर्गमनयोरुभयोरन्तः
करणोपहितस्यसिद्धेचैतन्यस्यैकेऽपि नीमांतःकरणप्रसयविषयत्वेनासंतःकरणगतसुखाद्यस्यविषयः प्रथमाच्च परमतेऽद्विवादेः सं
युक्तसमवायसंबंधस्य सर्वसाधारणत्वेऽपि यदीयस्यैव बुद्धित्वं तन्निहित्वादि तत्तेनैव गृह्यते नान्येनेति भावः । किमहमाकारमयविषय

वेत घा
१७५

त्वेकेवलसाक्षिवेद्यत्वंमयोजकं उतसास्यधस्तत्वंआहोस्वित त्रिष्टाविद्याकार्यत्वं ना द्यः व्याशीरेट्रिपादौव्यभिचारादित्याशयेनाहउच्यतर
तिहितीपततीपेदूषपतिनहीति।नन्विदंमतस्यविषयत्वेमराराव्यापारस्यापेस्यसाक्षिवेद्यत्वंपोतकंअहंप्रत्ययविषयदेपत्वेवकेवलसा
क्षिवेद्यत्वंरदंचांतःकरणाधर्मोणामेवशरीट्रिपारीनांत्वमदेवतत्प्रयोजकं।मितिशंकतेकिंमिति।सर्वत्रानुगतेनियामकेसेभवतिनान
नुगतंमाप्यमितमाह पेसेति।पस्यपत्राकारानुभवाहितंसंस्कारजमत्वादिदमाकारानुभवविषयतेति एतच्चाविद्याकार्यंरागमेवाहमा
दिमतपविषयत्वमयोजकं जोवा विद्यादिनामजमत्वातपह्लापज्ञानस्यपत्राकारानुधवाहितसंस्कारजमत्वंतस्यतदाकारेरा
तदेवमासकत्वं एवंचाविद्यादिज्ञानस्याहमतसाघहमाकारानुभवसंस्कारजमत्वादहमाकारेतिभावः अनुगतत्वमेवनियामकस्या
ताहरणाप्रदर्शिनेनदर्शयतितथाचेति।अविद्याकार्यसाधगदेरिदमाकारानुभवजमसंस्कारजमत्वादिदमाकारानुभवविषयत्वंत रामः
दनुभवसरदमाकारानुभवसंस्कारजमत्वादिदमाकारत्वमितिवार्थः।एवमुत्तरत्रापिव्याख्येयं।ननुप्रातिमासिकरजतज्ञानस्यनस्य १७५

समानविषयेदमाकारानुभवसंस्कारजमत्वंतस्यामनुभतविषयत्वाइनवघतानुभवस्यसजातीयघटादेरिदमाकारानुभवसंस्कारज
मत्ववतरजतानुभवस्यापितज्जातीयसमस्यलीयेदमाकाररजतानुभवसंस्कारजमत्वाधुक्तमिदमाकारक्षमितिवाच्यंतथासति
घटानुभववद्रजतानुभवस्यापिममात्वापत्तेर्नचेष्टापत्ति।तद्दूषपरजतस्यसविकल्पकज्ञानतिदृश्याविद्याकार्यत्वानुपपत्तेरित्याशं
कानेहिममाहितसंस्कारजमत्वेनभ्रमारोपस्यतेरपितत्वसंगानकित्वंनधिगतावाधितार्थविषयत्वेनमानिभासिकस्यचभ्रमस्येरा
वाधितत्वातज्ञानस्येदमाकारममासंस्कारजमतपेदमाकारत्वपिनमारोपक्षतिसाभिमेत्याहमनेचेतिननुरजतस्येदमाकारानुभववि
षयत्वेपितद्रोषराविद्यातृत्वमभ्युपगमःकिमर्थः नतावत्साक्षिसंबंधायरजतस्यसान्तासाक्षिसंबंधतयैवोपपत्तेः नाद्यावरणभंगायरजत
स्यसंविदानाश्रितसाक्षिणोवसंबंधात्अन्यथाघटादिवद्रजतमपिकदाचिन्नज्ञायेतनचव्यवहारायतस्यानाहृतात्मप्रकाशेनैवोपपत्ते
रितिसिद्धांतकदेशीचोद्यतिनन्वेवमपीतिअपरोक्षत्वसिद्धयइतिनन्वनावृत्तस्वावछिन्नसंविदाद्यात्म्यमेवविषयस्यापरोक्षत्वंनचघ

वे॰दी॰ ४६

त्वाकारवृत्तिदशायां परिमाणाकारवृत्तिप्रसंगः तदा घटावच्छिन्नचैतन्यस्यानावृतत्वेपि स्वावच्छिन्नचैतन्यस्यावृतत्वात् । यथावरजता । वच्छि
न्नचैतन्यस्यानावृतत्वात्तत्तादात्म्येनैव तत्समसत्ताकोपपत्तेः ननु द्वयमपि तदा युगपदावृत्तिरभ्युपगंतव्येति चेत् । न तावत्तच्चोपहितानावृतचैतन्य
न्याध्यस्तत्वं न तस्य तत्परिमाणाविशिष्टचैतन्यस्यावृतत्वेपि स्वोपहितघटावच्छिन्नचैतन्यस्यानावृतत्वात् नापि स्वविशिष्टानावृतचैत
न्यमात्राध्यस्तत्वं घटादीनामपि शुद्धचैतन्याध्यासेन आत्माश्रयापत्त्याच स्वविशिष्टाधिष्ठानाधिष्ठानत्वायोगात् तेन स्यात्तस्याघटकं रतत स्यापरो
क्षत्वसिद्धये तद्वृत्त्यभ्युपगम इति । इदं चोपलक्षणं संस्कारसिद्धये च वृत्तिरूपेपा अविनाशिनः साक्षिलक्षणानुभवस्य संस्काराभावा
त्तन्न चेदमाकारवृत्तिविशिष्टसाक्षिणो विनाशसंभवात्तत्संस्कारोपपत्तिः तथा सति दुःखादिविशिष्टसाक्षिणो विनाशादिवत्तत्रापि संस्कारो
पपत्तौ तदाकारवृत्तिवैयर्थ्यात् अत्र माकारवृत्तिविशिष्टसाक्षिविनाशेनापि संस्कारोपगमे घटाद्याकारवृत्तिविशिष्टसाक्षिनाशेन
परिमाणसंस्कारापत्तेः । अस्तु तेनाहंकारस्यापि विशिष्टसाक्षिनाशेनैव स्मरणोपपत्तौ वृत्त्यनभ्युपगमे वैयर्थ्यापत्तेरित्यलं विस्तरः

रामः ४६

नन्विदं वृत्तिमात्राभ्युपगमे तत्तद्वृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणः पुरोवर्त्यभिन्नत्वपारंततभासकैकत्वेपि वृत्तिरूपवादिमते तत्तद्वृत्तिविशिष्टसा
क्षिणस्तत्तद्विषयमात्रग्राहकस्य भिन्नत्वात् कुंजोविसंवादिप्रवृत्तिजनकविशिष्टज्ञानसिद्धिः । तदभावेपि वृत्त्यभ्युपगमे तो माभाकरपरि
णामो नोपविदात् । इति सत्यपुनः परिशोधयति । नन्विति पंक्तिं चिन्त्यमनेन गुरुसिद्धान्तापादनेन सर्वसिद्धान्तसंकरापत्तेः इदं रजतवृत्तिरूपो
पहितस्य तदभिव्यक्तस्य इदं रजततादात्म्याभिव्यंजकस्य साक्षिज्ञानस्यैकत्वाभ्युपगमे न सर्वसामान्याभ्युपगमाभावात् । अत एव सर
भिचिदनभिज्ञादेः परोक्षापरोक्षवृत्तिभेदेपि तदुभयप्रवृत्तिविषयतत्स्वगुणागुणितादात्म्यावगाहिसाक्षिज्ञानस्यैकत्वात्तस्य मानाधि
करणव्यपदेश्यस्य आशुघटनादवृत्तिरूपमादिनासत्येति अनेन सम्यक्मिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वलक्षणं समानं तस्मिन्पुनीक
रणत्वसिद्धांतिसम्मतमध्यासलक्षणं संक्रमिसवधेयं । नन्वयुक्तं घटादिज्ञानसाधारणमध्यासलक्षणं तत्र स्वाधिकरणाभत
त्वाद्यभेदस्याप्रतीतेः तदहेदेवघटादेः समत्वाच्चान च समन्घट इति सत्पुष्पसत्तादात्म्येन मिथ्याभूतघटस्यावभासनात्तत्राध्या

वेरक्ष
८ २६

सत्त्वस्यरोघटादिज्ञानमपि लक्ष्यमिति वाच्यं शुक्तिरूप्यघटसाधारणमिथ्यघटसाधारणमिथ्यात्वस्यैवानिरुक्तेः न च प्रमाणाभावाद्वा-
तिचेन्न तावद्निर्वचनं स्वाश्रयत्वेनाभिमतः यावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्यनुमानपरिच्छेदे ग्रंथकृतैव वक्ष्यमाणा-
त्वात्प्रमाणं च घटादिमिथ्यात्वे तत्रैव वक्ष्यते शुक्तिरजतमिथ्यात्वे तु नेदं रजतमिति बाधप्रत्यक्षं मानं । न च देशान्तरीयस्यैव पुरोव-
र्त्तिनः सत्त्वात्तदेव तन्निष्ठत्रैकालिकाभावप्रतियोगितया बाधकज्ञानेन विषयीक्रियत इति वाच्यं तस्यासन्निकृष्टस्य पु-
रोवर्त्तित्वस्य प्रसक्तत्वात् प्रसक्तस्यैव प्रतिषेध्यत्वात् अनुमानं चात्र व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगि शुक्तिरजतं स्वसमानाधि-
करणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनारोप्यत्वात् संयोगतद्ध्वंसं तावत्प्रातिभासिकरजतस्यापारमार्थिकत्वान्नाश्रयासिद्धिः न चानु-
माने संयोगवद्व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरं संयोगतदत्यन्ताभावचद्वृत्तौ तदत्यन्ताभावयोरवच्छेदकभेदेनाप्रमोतेः न
चाव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुपाधिः शशीयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिनि शृंगे साध्याव्यापकत्वात् न च विपक्षे बाधका- रा०प० ४१

भावः रजतस्य पारमार्थिकत्वे कालत्रयेऽपि च रजतं भातीति बाधानुपपत्तिर्बाधकत्वान्न तत्तथानुमानं रजतमिथ्यात्वे प्रमाणं तथा रज-
तत्वान्न मिथ्यात्वमसिद्धमनुपपत्तिरपि । न चान्यथोपपत्तिः सदसत्त्वयोरितरदेशान्तरीयत्वयोश्च रजतस्य निराकृतत्वेन तज्ज्ञान-
मिथ्यात्वमसिद्धं प्रकारान्तरेणोपपादयितुमशक्यत्वात् तदेवं शुक्तिरूप्यघटादीनां मिथ्यात्वं सिद्धं तत्तत्र घटादिज्ञानस्याप्यबा-
सत्त्वात्तत्साधारणासत्समिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहिज्ञानत्वमध्यासलक्षणं युक्तमिति विवृतिद्वयेन मसेकं चागृहीतमपि सत्त्वमिथ्या-
वस्तुतादात्म्यं वृत्तिद्वयप्रतिबिम्बितसाक्षिज्ञानं गृह्णातीत्यत्र साम्प्रदायिकसंमतिमाह तत एवेति न च शुक्तिरजतवत्ससिद्धं रजतस्य
घटादेश्चाविद्याकार्यत्वेन मिथ्यात्वस्याध्यस्तत्वस्य चाभ्युपगमे कथं तस्य घटादिचैतन्यस्यारोपं तत्र च लोके शुक्तिरूप्यत्तानगनामा-
मारोपमसत्त्वस्य सिद्धिस्तज्जन्मप्रवृत्तौ विसंवादित्वप्रसिद्धिश्च न स्यादिति शंकते नन्विति निकषमितासेषो न च शुक्तिरूप्यस्य प्रा-
तिभासित्वाद्घटादिभ्यो वैलक्षण्यमिति युक्तं घटादिशुक्तिरूप्ययोरविद्याकार्यत्वे व्यावहारिकत्वसाधनात्प्रातिभासिकत्वाभावः

५२

वेदे.व्या
२८

तस्य च प्रातिभासिकत्वमित्यत्र प्रमाणाभावात् प्रयोजकाभावाच्चेति भावः। परिहरति नत्वन्मतेऽपीति। अयमर्थः किं शुक्तिरूप्यस्य
घटादिवदविद्याकार्यत्वेन व्यावहारिकत्वसाधनात् प्रातिभासिकत्वाभावः प्रयोजकाभावाद्वा नाद्यः। अविद्याकार्यत्वस्य हेतोरप्र
योजकत्वात् शुक्तिरूप्यस्य व्यावहारिकत्वे संसारदशायां बाधानुपपत्तेश्च अस्मन्मतेऽपि शब्दज्ञानेच्छादीनां घटादिवत्सत्त्वे
न स्थायित्वापत्तेः यदि च घटादीनां प्रत्यभिज्ञानादिबलात् स्थायित्वं शब्दादेस्तदभावात् क्षणिकत्वमिति मतं तदा शुक्तिरूप्यस्य
संसारदशायां बाधितस्य घटादिवदर्थक्रियाकारित्वाभावान्न व्यावहारिकत्वमिति तुल्यं न च घटस्येव शुक्तिरूप्यस्यापि संसारदशायाम
बाधोऽर्थक्रियाकारित्वं च कुतो न स्यादित्यपि युक्तावाचोयुक्तिः स्वभावविशेषस्यैव तत्र नियामकत्वात्तस्य चापर्यनुयोज्यत्वादिति न
द्वितीयः आगन्तुकदोषजन्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्रयोजकत्वादित्याह यद्वेति। नन्वागन्तुकदोषजन्यत्वं नियामकत्वात्तस्य चापर्य
नुयोज्यत्वादिति न द्वितीयः आगन्तुकदोषजन्यत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्रयोजकत्वादित्याह यद्वेति। नन्वागन्तुकदोषजन्यत्वं न प्रा

रामः
२८
५२

भासिकत्वप्रयोजकं काचादिध्वंसे तत्संयोगादौ तत्साक्षात्कारे चातिव्याप्तिः न च दोषत्वेन तज्जन्यत्वमिह विवक्षितं तथा सत्यागन्तुकवि
शेषणवैयर्थ्यप्रसंगात् न च घटादावतिव्याप्तिवारणाय प्रसिद्धदोषस्य काचादेर्घटादौ हेतुत्वाभावादविद्यायाश्च दोषत्वेन हेतुत्वे माना
भावादिति तत आह यद्वा लाघवमनुसरति। अयं भावः दोषत्वेन तज्जन्यत्वमेव विवक्षितं न चागन्तुकविशेषणवैयर्थ्यं घटादावतिव्याप्तिवारकत्वा
त् न च घटादेर्दोषजन्यत्वे प्रमाणाभावः घटादिर्दोषजन्यः अध्यस्तत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् न चाप्रयोजकत्वं अन्व
यव्यतिरेकाभ्यां लाघवेन दोषत्वेनैव कार्यतायां अध्यासहेतुत्वस्य शुक्तिरूप्ये दोषप्रसिद्धस्य प्रसक्ते निश्चितत्वात्। न चोक्तमतः कार
णादिकमेव घटादौ दोषत्वेन हेतुः कल्प्यतामिति सर्वानर्थान्तरमिति वाच्यं प्रकृतित्वेन क्लृप्तसमाप्यापरत्वलाघवेन दोषत्वमात्रेण कल्पसम्भवात्। अ
न्यथा तत्कारणादेर्घटादौ लाघवात् संप्रतिहेतुत्वे दोषत्वं च कल्पनीयमिति गौरवप्रसंगात् केचित्तु सविकल्पकज्ञानबाध्यत्वं ब्रह्मज्ञानेतरबा
ध्यत्वं वा प्रातिभासिकत्वप्रयोजकमिति तन्न स्वाप्नगजज्ञानादिनिर्विकल्पकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेन प्रातिभासिकत्वाभावप्रसंगात्। नन्वा

४८

व१व्याः

२८

गंतुकदोषजन्यत्वमपि न प्रातिभासिकत्वप्रयोजकं सुखादेरपि प्रतिभानसमयसत्त्वाभ्युपगमेन तत्राव्याप्तेः न च तूलाविद्याका
र्यस्यैव प्रातिभासिकस्यात्र लक्ष्यत्वात् सुखादेश्च मूलाविद्याकार्यत्वान्न तत्राव्याप्तिर्दोष इति वाच्यं तथा सति स्वाप्नगजादेरपि व
क्ष्यमाणरीत्या मूलाविद्याकार्यतया तत्राव्याप्त्यापत्तेः इति चेन्न लौकिकपरमार्थविलक्षणस्य प्रातिभासिकत्वस्य एवास्मप्र
योजकत्वात् सुखादेश्च प्रातिभासिकस्य लौकिकपरमार्थत्वान्नाव्याप्तिः स्वप्नोपलब्धगजादेश्च लौकिकपरमार्थविलक्ष
णत्वान्नातिव्याप्तिः तस्मादागंतुकदोषजन्यत्वं लौकिकपरमार्थविलक्षणस्य प्रातिभासिकत्वस्य प्रयोजकं प्रमाणं च। विमतं रजतं
रजतं प्रतिभानसमयमात्रवृत्ति समयान्तरे तत्सत्त्वे प्रमाणाभावात् सुखादिवदागंतुकदोषजन्यत्वाद्वा स्वाप्नगजादिवन्न च द्विती
यानुमाने निद्रादोषजन्यत्वमुपाधिः लौकिकपरमार्थविलक्षणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभ्युपगमान्न सुखादौ सा रामः
ध्यव्यापकत्वमिति वाच्यं। लाघवेनानुगतस्यागंतुकदोषजन्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वादिति। अत एवेति। अप्रयोजकत्वादि २८

४८

विसर्गः ननु स्वाप्नरथादेः प्रातिभासिकत्वं नागंतुकदोषजन्यत्वकृतं तस्यानुमतेः न चापरोक्षज्ञानेऽव्यवहितस्याविषयत्वात् सन्निधा
नापरथादेरसन्निकृष्टत्वेऽपीति पुरुक्तं बहिरिंद्रियाणामुपरतत्वेन मनसो बहिरस्वातंत्र्येण वापरोक्षरथादिज्ञानस्यैवासिद्धेः। न च धीष्यादे
रथादिव्यवहारानुपपत्त्या तत्कल्पनमिति वाच्यं गौरवस्य संगात् व्यवहारस्य च सर्पमायारथादिविवेकादुपपत्तेः ततश्च न स्वाप्नरथा
देः प्रातिभासिकमिति स्वख्यातिवादी प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते नन्विति स्वप्ने तावद्रथादौ रथादिगोचरं विशिष्टज्ञानमेव न तु मतैकगोचरं तत्र
द्रूपं च न रथाविशिष्टव्यवहारानुपपत्तेः भेदाग्रहस्य तत्सहितज्ञानद्वयस्य विशिष्टव्यवहारहेतुत्वनिरासात् तच्च विशिष्टज्ञानं न स्मृतिः
पूर्वं तत्र रथादेरननुभूतत्वात् ततनश्चामरथः अयं गजरथादिज्ञानमपरोक्षज्ञानमेवेत्याशयेन परिहरति भिति॥ रथादिज्ञानस्य
स्मृतित्वे बाधकमाह रथादेरिति निन्द्रियग्राह्यत्वं च तदा स्मर्यते रमत आह स्वप्न इति रथाद्यवभासानंतरस्मृतिबुधस्य स्वप्ने रथ
मद्राक्षमन्वभवमिति चानुभवो न स्यात् तत्त्वन्मते तस्य च सुखातज्ञाननुभूतत्वादिति भावः। ननु व्यवहितस्याविषयत्वात् सन्निकर्षं

वेद्यक्षः
२९

नेच गौरत्वात्तरूपाहोनरथ्यादिविशिष्टानुभवदर्शनुक्तत्वात्तत्मोनुभवतिरोध रत्तारांकस्त्वान्नरथ्यादिसहेश्रुतिसिद्धत्वान्न गौरत्वे दोष
इत्याह अपरथानितितात्र स्रोगमदकर्मापरमेसतिस्वात्मभोगमदकर्माभिव्यक्तानंतरं रथ्यामरथ्यपुक्तो अपपथः सन्नतरत्वर्थः श्वेत
नारथ्यादेरपरोक्षज्ञानविशिष्टानुभवविषयत्वमात्रेणानप्रातिभासिकत्वसिद्धिर्व्यवहितस्यापि तस्य स्वरूपमारोपस्य रथ्याद्रोदोषव
शेनारोपसंभवात् अतएव नानुभवविरोधः नवास्वच्छिकत्वमागोरवं तनश्चस्वप्ने अपरं रथ्यारत्तादिविशिष्टज्ञानमन्यथाख्या
तिरेवेतिनिरस्तं स्वरूपमात्रागोरवं न तत्र स्वप्ने अपरं रथ्यारत्तादिविशिष्टज्ञानमन्यथाख्यातिरेवेतिनिरस्तं स्वरूपमारोपमात्राभ्यु
पगमेरथ्यादिसच्छिमतिपादकश्रुतिविरोधापत्तेः किंच नानुभूयमानेषु रेवहिनिगमादेरध्यासः भूतत्वत्वादेरिदियासंप्रयुक्तत्वा
त्तनापि स्वरूपमारोतदध्यासः धर्मिमत्तस्यामावात्तत्सेवापरोक्षाध्यासहेतुत्वात् । किंच तत्र गजाद्यनुभवोपि न वहिरिंद्रियेणा रामाः
गजादेप्रतत्संसरसन्निकृष्टत्वात्ज्ञानमत्सासत्तेश्च निराकृतत्वात् न च संस्कारोदोषो वाप्रत्यासत्तिः अप्रसिद्धत्वात्मनसासत्तित्वे २९

चतएवतुच्छादेप्रतत्सत्वापत्तौ अनुमानोच्छेदापत्तेः नापि मनसा वहिरिंद्रियासंप्रयुक्ततस्मिन्मनसः सामर्थ्यात् न चानुमानाद्य
दापत्तेः नापि मनसा वहिरिंद्रियासंप्रयुक्ते तस्मिन्मनसः सामर्थ्यात् न चानुमानात्तत्प्रतीतिः स्वप्ने रथमद्राक्षमित्यनुभवविरोधात्त
ल्लिंगाद्यप्रतिसंधानेपि गजानुभवस्य जायमानत्वाच्च तस्मान्न स्वाप्नगजादिज्ञानमन्यथाख्यातिरित्यलं विस्तरेण । न देतरन्यथाख्यातिनि
राकरणं मनसि निधायोपसंहरति । तस्मादिति प्रातिभासिकप्रपंचस्यार्थमेवाहु यावदिति प्रतिभासनियतसत्ताक इति यावत् न नु तव
मतेपि कुत्र रथ्याध्यासः न तावच्चैतन्ये रथ्याद्यधिष्ठानतया देशविशेषस्योपलभ्यमानत्वेन शुद्धस्यांतःकरणावच्छिन्नस्य वाचेतनस्या
धिष्ठानत्वायोगात् नापि देशविशेषे स हि किं पारमार्थिकः प्रातिभासिको वा नाद्यः चौर्याद्देशविशेषस्य पारमार्थिकस्यापि नि
कृष्टत्वात् तद्वदित्यत्वैवेतस्मे रथ्याद्यध्यासायोगाच्च न द्वितीयः तस्यापि प्रातिभासिकत्वे रथ्यादिपूर्वकालीनत्वाभावेन अधिष्ठानता
वच्छेदकत्वानुपपत्तेः तस्मान्न रथ्यादेरध्यास इति चोरपतिनन्वितिशुद्धचैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वान्न रथ्याद्यध्यासानुपपत्तिरिति परि

५१

वे०प्र २० हरतीति नैतत्सदेति ननु चैतन्यमपि नाज्ञातमधिष्ठानं ज्ञानविषयत्वे सम्प्रयुक्तशुक्तिबाह्यावयवासंदर्शनादिसत्त्वादाह स्वप्रकाशस्येति
ज्ञायमानत्वमेवाधिष्ठानत्वमप्रयोजकं लाघवात्तच्च स्वप्रकाशस्य प्रकाशरूपस्यावारणान्नतु ह्यवच्छिन्नज्ञानविषयत्वं संप्रयोगजन्यज्ञा
नविषयत्वं वा गौरवादिति भावः। ननु स्वप्रकाशरूपमपि चैतन्यं नाधिष्ठानं चित्वादिनाऽज्ञायमानेनेतत्त्वं जडाध्यासायोगादित्यत आ
ह स्वरूपेणेति चित्त्वेन प्रकाशमानमेवाधिष्ठानं ननु सच्चिदानन्दत्वस्य रागपरिहरणे स्वरूपेणात्तद्रूपस्य तस्य शास्त्रविषयस्य मत्वा
विषयेणाहत्तत्वादिति भावः तर्हि स्वरूपेणावाचैतन्यं कथं प्रकाशेतेत्याशंक्य सन्नयमितिवत्सन्गजः सन्नयमिति गजादिस्व
त्वेनप्रतीयमानत्वात्सत्वस्याधिष्ठानरूपत्वादतिरिक्तसत्ताया अनभ्युपगमाच्चैतन्यमपि तेन रूपेणाप्यतरत्वमिमेसाह अ
तीयमानो हीति तन्नेवमज्ञापगमरतिदेशविशेषाधिष्ठानकत्वापागजाधक्यत्वं भोनस्यादिसुक्तमितित आह देशविशेषेपीति ननु रथ्या रामः
देश्रैतमात्मसत्वेतत्रह्वंदंतेन्द्रियग्राह्यत्वपौरनवभासमसंगः नहि शुक्तिरूप्याद्याविवहंद्रियग्राह्योहमवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं येन २०

५१

तद्गतेदंतादिरन्त्रावभासेतेत्यत आह रथ्यादाविति अपि रथ्यमनुकुसमुच्चयेदंत्वेन प्रतीत्यर्थः ममनिहन्द्रियग्राह्यत्वस्यापिमानतिभासिकत्वकल्प
नेगौरवमिति तत्राह तदेति ननु देशविशेषस्याप्यध्यस्तत्वे तदधिष्ठानमंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यं तस्यैव स्वप्नेमत्तिमासामन्धीः स्वप्नो
भरत्वेमंलोकमनुसेचपाजात्तिमुत्तेत्रैतिचवत्तावत्मतिभासादंतःकरणावच्छिन्नाधिष्ठानत्वसुखादिवंघटूचैतन्यमाध्यसिपितहिशिष्टम
तिभासोपपत्तेः। सोवेशिरसादिश्रुतेश्च दशभिः सहपुत्रैश्च भारंवहति गर्दभीसनपुत्राणांभारमन्वं पवत आख्यारपत्नीवास्तजदेवेन
त्वष्ठासोपपविवस्ताहेमत्तत्त्वघुत्सहत्वमतियोगिनःयान त्वानन्वपचजोधिपासह वर्तमानआत्मा स्वप्नो भत्वेतनन्वपत्न स्नाणा
प्राधानेप्युपपत्तेः तस्मात्सहूमेवचैतन्यं स्वाप्नगजाद्यधिष्ठानमिति तन्न्वंतःकरणस्य स्वप्नाध्यासाधिष्ठानतावच्छेदकत्वाभावेपि तदधिष्ठान
स्य वस्तुतोंतःकरणावच्छिन्नतया सुखादिवदहंगजन्तदसादिप्रतीत्यापत्तिरित्याशंक्य शुक्तिरूप्यवत्तदनुभवस्येदमाकारेणनुभवाहि
तसंस्कारजन्यत्वान्नाहमाकारतामित्याह आहंगं जरति। ननु स्वाप्नगजादिज्ञानस्यानन्तकालो नत्वविषयत्वं तदुपादानाभावात्

वे.प.भा। २१

तथाहि। न तावद्ब्रह्मैवमुपादानं गजानां अपरिणामित्वेन दूषितत्वात् नाप्यविद्यासहितमूलाविद्या तदुत्पादकगजाद्यवयवाभावे
न तस्याः साक्षात्तदुत्पादकत्वायोगात् घटादेरपि मृत्तिकादिस्वावयवद्वारैव मूलाविद्याकार्यत्वाभ्युपगमात्। नापि तूलाविद्या सा
पि न वास्य देशावच्छिन्नचैतन्याश्रिता देशविशेषस्यापि प्रातिभासिकत्वात्। न चान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याश्रिता देशविशेष
स्यापि भावः तस्मान्न गजादेः शुक्तिरूप्यवत्प्रातिभासिकत्वान्न तदवयवापेक्षा लौकिकपरमाणुगजादेरेव तद्देशत्वादित्य
भिप्रेत्याह स्वाप्नगजादय इति॥ अन्तःकरणाद्धुरिति न चात्र प्रमाणाभावः स्वप्नगताद्युत्पत्त्यनुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात्। अन्यथा
मायाविद्यापरिणामत्वे सुषुप्तावपि देहेन्द्रियाद्यसत्वेन तत्प्रतिभासापत्तेरिति भावः। एतच्चापाततः कृत्वा तानोपादानोरिवस्व
माध्यासोपपत्तेः। न च सुषुप्तौ तत्प्रतिभासापत्तिः अन्तःकरणाभावात् तत्स्वरूपगतदेहादिवत् तन्निमित्तकारणत्वात् किं चान्तःक रामः
रणाद्यत्वेऽपि गजाद्युत्पत्तेः कुतो गजावयवादेरभावात्। यदि च प्रातिभासिकत्वाभ्युपगमे तदवयवापेक्षा तदा मूलाविद्यैव सा सात्प्र २१

तिभासिकत्वदुत्पत्तिसंभवे किमन्तःकरणेनेत्यास्तामतिविस्तरः। ननु स्वाप्नगजादेरपि परिणामस्य शुद्धचैतन्याध्यासे रज्ज्वादीनो
पजीवकत्वात्प्रतिभासापत्तिरिति शंकते नन्विति बाधानुपपत्तिमंगीकरोति उच्यत इति। तर्हि स्वाप्नगजादिर्जागरेऽप्यनुवर्तेतेत्याशंक्य
बाधाभावेऽपि निवृत्तत्वान्नानुवृत्तिरिति वक्तुं प्रथमं भेदेन निवृत्तिबाधौ निरूपयति। कार्यविनाशो हीति। उपादानेनेति अज्ञानेन सहेति
शेषः। तिष्ठति उदानसहचरध्वंसेऽपि न बाधः तदुपादानभूताया अविद्याया अनिवृत्तत्वादिति ध्येयम्। न केवलं स्वरूपतो निवृत्तिर्बाधोऽपि भे
दः किंतु कारणाभेदादपीत्याह अधिष्ठानेति बाधस्य लक्षणमाह। ततः किमित्यत आह तर्हीति। तस्माद्बाधनिवृत्त्योर्भेदादिह तु जागरेऽपि मा बाधिष्ट
अविद्यापासहनतिवर्तितेत्यर्थः। तर्हि विनाशाभावाद्गजादिनिवृत्तिरपि न स्यादित्याशंक्य न तूपादानविनाशादेव सर्वत्र कार्यविनाशः
किंतु कारणान्तरेणापि गजादेरपि घटादेर्मुसलप्रहारेणेव विरोधिवृत्त्यन्तरादिनापि निवृत्त्युपपत्तेर्न विगजादेरघटादेर्मुसलप्रहारेणेव
विरोधिवृत्त्यन्तरादिनापि निवृत्त्युपपत्तेर्न विरोधः इत्याह मुसलप्रहारेणेति ननु स्वप्नस्य गजप्रतिभासानन्तरं अश्वप्रतिभाससमयेऽपि त

वे॰प॰ २२

ज्ञानकं निद्रादृष्टसंस्कारादित्वेन तद्दापिगजोनुवर्त्तितेतावंशकस्य फलत्वल्यात्तत्राम्बादिपरिणामस्य एव विरोधीतितेनैव तत्किं हृत्ति रित
भिन्नेसाह विरोधीति न नु स्वप्नेऽत्र प्रदार्थस्य विनाशेन तस्य तत्तदनंतरं सुषुप्तेोपि विरोधिपदार्थात्तरानुत्पादित्वांशमतत्र निद्रादिनाशा
निवृत्तिकदशाप्रबाधात्स्वजनकीभूतेति। नचानानुगमः फलत्वेनानुगतस्यैव निवर्त्तकत्वाभ्युपगमात् शुक्तिरूप्यस्य शुक्तितत्त्व
ज्ञानेपि बाधो नस्यात्। तदभावेप्यागन्तुकदोषजन्यत्वेन प्रातिभासिकत्वोपपत्तेरिति चेत्। किं शुक्तिरजतस्य तूलाविद्यापरिणामत्व
पक्षे वा धातुपपत्तिः मूलाविद्यापरिणामत्वपक्षे वा तत्र नाद्यः तादृशएव चेतिकार्यविमोशस्य हेतुविध्येसिद्धेसतीसम्भवः। शुक्तिरि
ति ज्ञानेनेतिनेदं रजतमिति ज्ञानेनापि दृष्टवत्वेरोगोच्छानकार्यस्य रजतस्य समानविषयभेदस्य साक्षात्कारेणैव बाध्यत्वात्। नचै
वं शुक्तितत्त्वज्ञानस्य मूलाज्ञानकार्यरजताबाधकत्वेन तस्य तत्पातिकाबाधोपपत्तेः। नचरजतस्य तूलाविद्याकार्यत्वे प्रमाणा रामः
भावः अनुमानात् सत्त्वपातिकाबाधोपपत्तेः। नचरजतस्य तूलाविद्याकार्यत्वे प्रमाणाभावः अनुपादेस्तत्प्रमाणासोक्तत्वा २२

न नु तूलाज्ञानानां गीकारे नानाज्ञानापत्तौ मायापनिषदादिश्रुतिविरोध इति चेन्न मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदास्तूलाज्ञानपदवाच्या इत्यभ्युप
गमात्। नचमूलाज्ञानस्यैव तूलाज्ञानस्यैव तूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदास्तूलाज्ञानपदवाच्या इत्यभ्युपगमात्। नचमूलाज्ञानस्यैव तूला
ज्ञानरूपत्वे तस्य शुक्तितत्त्वज्ञानान्निवृत्त्यापत्तिरितरत्राभ्युपगमात्। नचमूलाज्ञानस्यैव तूलाज्ञानत्वे ज्ञानात्तद्विषयावरणशक्तेरिवावि
नाशात् न चैवं समानविषयसर्वावरणशक्तिनाशपुरःसरदेव शुक्त्यादिज्ञानान्निवृत्त्यापत्तिमस्संगर इति युक्तं समानविषयत्वे यो वै केवावरणशक्ते
रेव कार्यतूलात्तत्त्वज्ञानेन नमविलयकल्पनात् अमयामापमतेथैकज्ञानेनैव सर्वज्ञानस्यागभावानां निवृत्तिप्रसंगः पदिवस्यागभावा
नामतियोगि जननस्वरूपोपात्तत्वविशेषेपि फलबलकल्पस्य स्वभावविशेषादेकएवप्रतियोगिनाभिवर्त्तत इतिमतंत सासमानविषय
तूलाज्ञानानामावरकत्वेप्यात्मनि पुनरज्ञानानुभवात्स्वांतरेरपाचततदाज्ञानादेकैकस्यादेकैकावरणशक्तिनिवर्त्तत इतितुल्यमनुतत्त्वज्ञा
नादावरणशक्तेरेव विनाशाभ्युपगमिमुक्तावप्यज्ञानंस्यात्तनचयूज्ञानसाक्षात्कारएत्मागेचसर्वावस्याविनश्यंतीतिमप्रमाणमतीतिचेत् नकि

48

वे०प०:
२३

शुक्त्याद्याधमानमज्ञानमनावरकमुतावरकं नाद्यः अनावरकाज्ञाने मानाभावात् द्वितीये पुनस्तावद् ब्रह्मावरकं ब्रह्मगोचरस्य साक्षात्कृतत्वेन तदा
वरणाशंकातद्वशात् नापि प्रपंचावरकं मूलाज्ञाननिवर्तकेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण तन्मूलनिखिलप्रपंचस्य निवर्तकत्वात् अविषयाविद्यावस्था
याश्चाभावात् भावे वा तस्या अपि निखिलनिवर्तकब्रह्मज्ञानेन निवर्तितत्वात् तस्मान्मूलाज्ञानस्यावस्थाभेद एव कल्प्ताज्ञानं तत्परिणा
मश्च शुक्तिरजतमिति तेनैव सहाध्यासस्य तत्त्वज्ञानान्निवृत्तिरिति युक्तो बाधः तदुक्तं विवरणाचार्यैः मूलाज्ञानस्यावस्थाभेद एव कल्प्ता
ज्ञानं तत्परिणामश्च शुक्तिरजतमिति तेनैव सहाध्यासस्य तत्त्वज्ञानान्निवृत्तिरिति युक्तो बाधः तदुक्तं विवरणाचार्यैः। मूलाज्ञानस्यैवा
वस्थाभेदा रजताद्युपादानानि शुक्तिकादिज्ञानैः सहाध्यासेन निवर्तन्त इति मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे रजतस्य बाधाभावमनुमोद
ते मूलाविद्येति निहितमात्रमिति मन्वस्मिन्मते शुक्तिरजतज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः संसारदशायामबाधितत्वेन उक्तलक्षणाक्रान्तत्वात् न रामः
वार्थक्रियाकारित्वमबाधितत्वं शुक्तिरजतं चनार्थक्रियाकारीति नोक्तदोष इति वाच्यं स्वप्नोपलब्धगजादेः प्रसिद्धगजवदर्थक्रियाका २३

48

रित्वात् अबाधितत्वस्यार्थक्रियाविशेषणत्वे आत्माश्रयादनवस्थापातात् स्वप्नस्त्रीदर्शनस्य सत्यसमृद्धिहेतुत्वदर्शनात् न च प्रा
तिभासिकभिन्नविषयत्वमबाधितविषयपदेन विवक्षितमिति युक्तं सुखादेरपि प्रातिभासस्य प्रमात्वहानित्वेन तज्ज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिरिति चेन्न
न्न आगन्तुकदोषाजन्यार्थविषयकत्वस्य वा अबाधितविषयपदेनात्र विवक्षितत्वात् प्रातिभासिकरजतस्य आगन्तुककाचादिदोषजन्यत्वान्नात
ज्ज्ञाने अतिव्याप्तिः तस्मादुक्तं रजतस्य मूलाविद्याकार्यत्वमनुरजतस्य तत्त्वज्ञानाद्युक्तो विनाश इत्युक्तमयुक्तं तस्य तत्त्वानुसमभ्युपगमेने
दं रजतं कालत्रयेपि अत्र रजतं नास्तीति त्रैकालिकाभावप्रतीतिविरोधात् न च स्वसमयं चैतत्प्रातिभासिकत्वोपपत्तिः तस्य तत्राप्यसंमति
पत्तेरित्याशयेन शंकते नन्विति किं व्यवहितस्येव निषेधधीविषयत्वं संभवादन्यथाख्यातिः सिद्धार्थविधिविता इत प्रातिभासिकरजतस्यानुपप
त्तिः नाद्यः। व्यवहितस्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवहितरजतस्य पुरोवर्तिस्य प्रसक्तत्वात्। द्वितीयेपि किमधिकरणेकदाचित्प्रतियोगिवा
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनो रजतस्य सत्त्वात् तस्मात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्रैकालिकाभावप्रतीतिविषयत्वानुपपत्तिः प्रतीयमाना

वे१प्रः
२७

भावप्रतियोगितावच्छेदकानामप्रसिद्ध्यात्तत्राधिकरणप्रसक्तिरिति नहीति द्वितीयमनुवदन्ति । किंत्विति रजतस्य लौकिकपारमार्थ्यत्वलक्षणप्रतियोगि
तावच्छेदकानामप्रसिद्धत्वेऽपि इदं रजतमिति तत्तत्प्रतीयमानत्वान्न निषेधधीविषयत्वानुपपत्तिरित्याह लौकिकेति । लौकिकपारमार्थिकत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रातिभासिकरजताभावो निषेधधीविषय इत्यर्थः । ननु लौकिकपारमार्थिकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं प्रतियोग्य
प्रसिद्धत्वादिति चेन्न अभाववत्तानैयत्येन रूपेणानिषेधेन प्रतियोगिनं विषयीकरोतीति तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तत्र व्यापि कथं प्रथमाभा
ववत्तानमिति चेत् किं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिप्रसिद्ध्यभावादभाववत्तानानुपपत्तिः । उत व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावाभ्युपगमेऽप्यपसिद्धान्तः । नाद्यः लाघवेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानत्वेनैव प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वान्न द्वितीयः
इत्याह व्यधिकरणेति शुक्तिगतरजताभावत्वं तत्र लौकिकपारमार्थिकताया एव रजते मते अभ्युपगमे न तदवच्छिन्नप्रतियोगिनः सत्त्वा रामाः
सत्त्वान्न तदवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावानुपपत्तिरिति परिहरति नेति । पारमार्थिकत्वस्येति । तर्हि सर्वत्रासत्ख्यात्यापत्तिरविशे २७

षादिति तत्राह यद्वेति न त्वारोप्यासंनिकर्षस्थले एवानिर्वचनीयवस्त्वभ्युपगमे स्फटिकेऽपि संनिहितजपाकुसुमगतलौहित्यस्यैव भानापत्तेः अ
निर्वचनीयलौहित्याभ्युपगमो विरुध्येत तेषां कुसुमासंनिकर्षस्थल एव तत्रानिर्वचनीयलौहित्याभ्युपगमादत्र तदनुमत्यापि न विरोध इ
त्याह । अन एवेति मन्विवपत्त्रस्फटिकमात्रे संनिकृष्टं तदुपरञ्जकं तु जपाकुसुमं हस्तादिनापिहितं तत्रानिर्वचनीयलौहित्यापत्तिरिति संकोचे
भन्वेवमितिरस्कृतत्वादिति तत्र कुसुमासंनिकर्षेऽपि तत्सहचरितप्रभायाः सन्निकृष्टत्वात् तद्गतलौहित्यमेव स्फटिके भासतामिति वाच्यं जपाकु
सुमप्रभायास्तवासिद्धेः तदुक्तं पञ्चपादिकाचार्यैः यथा पद्मरागादिप्रभा निराश्रया व्यन्तुस्वोपलभ्यते न तथा जपाकुसुमादेरिति नन्व
वमंतःकरणगतकर्तृत्वादेर्निःसंसनिहितत्वेन तस्यैवात्मनि भानं संभवेत् कथमनिर्वचनीयकर्तृत्वाभ्युपगम इति चेन्न किंकर्तृत्वादेरात्मस
म्बन्धाख्यातिः सिसाधयिषिता पारमार्थिकता वा नाद्यः इष्टत्वात् न द्वितीयः अहंकारस्यात्मसम्बन्धस्य तत्त्वेनानिर्वचनीयतयापेक्षत्वोऽभ्युपगम
इति चेत् किं कर्तृत्वादेरात्मसम्बन्धाख्यातिः सिसाधयिषिता पारमार्थिकता वा नाद्यः इष्टत्वात् न द्वितीयः अहंकारस्यात्मसम्बन्ध

पे॰ख॰ ०
२५

५५

र्त्तत्वादेः सुवर्णमनिर्विवर्तीपत्वात् न हि मेहेंद्रजालनिर्मितस्य राजतस्य दुग्धकारणं परमार्थसत्त्वं भवति। एवं आत्मनः कर्तृत्वा
दिप्रतिपादकशास्त्रप्रामाण्यमप्येवं विषयादिव्यावहारिकं तदभ्युपेयते न च कर्तृत्वव्यवहारप्रवृत्तिः धर्मिग्राहकप्रमाणेन ःकृ
रणपोरैक्याध्यासेन धर्मिभेदानवभासनात् ननु कुसुमसन्निकर्षस्थले स्फटिके लोहितमती तेषु यथामध्यारत्वाति
रूपत्वे तत्र भ्रमस्य सामान्यलक्षणाव्याप्तिः लोहितत्वतदाकारवृत्तेर्भिन्नदेशस्थत्वेन तदुपहितचैतन्ययोर्भेदा
तद्याशं रूपी तत्त्वभ्रमे अव्याप्तिः पीतत्वादेर्गोलकादिदेशास्थितपित्तद्रव्यादिनिष्ठत्वेन तदुपहितचैतन्यस्य तदाका
रवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च परस्परं भेदात् किंवा मध्यारथ्याभ्युपगमे तद्विषयस्य लोहितादेः संसारदशायामबाधितत्वे
भ्रमत्वानुपपत्तिरिति तत आहार एवमिति अपमाश्रयः न तावत् स्फटिके लोहितभ्रमे प्रत्यक्षस्य लक्षणस्याव्याप्तिः अपरोट राम॰
त्वमिति वदत्सानुभूयमानारोपत्वेन लोहितत्वेन रूपेण कुसुमतादात्म्यविषयत्वात् न च लोहितभेदाग्रहादारोपानुपप २५

५८

त्तिः विवेकाग्रहस्य सोपाधिकाध्यासे अप्रतिबन्धकत्वात् न्यायपीतत्वादिभ्रमे लक्षणाव्याप्तिः शंखं मत्तिस्फालितानां
नामनरश्मीनोपितद्रव्यमात्रपनामेव दोषवशेन शंखतद्गुणपीतत्वादिग्राहकत्वेन पीतत्वतदाकारवृत्त्योर्भिन्नदेशत्वा
भावात् परंतु स्फटिके लौहित्यादिभ्रमे प्रमालक्षणस्यातिव्याप्तिरिति तन्न तत्तादात्म्यस्य संसर्गांशे इति व्याप्तिः। तस्य पुरोवर्तिनि बा
धितत्वात् नापि लौहित्यांशे तस्याबाधितत्वेपि अनधिगतत्वाभावात्। एवं योगपरवाकाकाररूपसुपहितविषयावच्छिन्नचै
तन्याभिन्नत्वं शुक्तिरूप्यांशे स्वपीतत्वादिप्रसस्य भ्रमव्यापकत्वात् भ्रमाणां चैतन्यस्य तद्विषयांशे प्रसक्त्वमपोजकमित्युक्त
संमतितरेवमतस्य ज्ञानपुनर्विभतते उक्तमलक्षणमिति तिरोहितपेति न चात्र प्रमाणाभावः रूपाद्युपलब्धिः करणसाध्याः कार्यत्वा
रूढवदित्यनुमानस्य तन्मुक्तामेतत्सर्वेभाणां अनुक्तामनीत्यागमस्य दंष्ट्रिप्रसंगादेवप्रमाणत्वात् नापि गोलकमात्राणीति सौ
गताः तच्छक्तिपर इति मीमांसकाः तन्नावद्गोलकमात्रमिन्द्रियं तद्बधिराणामपि सर्पीतीनां नान्याहा हीनां च शब्दान्तरा घुपल

वे०प०
२६

ध्वेः अत एव तन्निष्ठा शक्तिः तानि गोलकाद्यतिरिक्तानि रक्तिमद्द्रव्यांतराणि सर्वगतानीति योगाचार्याः प्रतिपेदिरे तदयु
क्तं प्रमाणाभावात् नन्विन्द्रियाणि सर्वगतानीति योगाचार्याः प्रतिपेदिरे तदयुक्तं प्रमाणाभावात् नन्विन्द्रियांतराणि
सर्वगतानीति योगाचार्याः प्रतिपाणि सर्वगतानि सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात् आकाशवदित्यनुमानमिति चेन्न हेतोरसिद्धत्वात् न
शरीरांतः सर्वत्र दृष्टकार्यत्वस्य च शरीरिश्पिगतत्वात् न चेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाक्षिगमनत्वादाकाशवदिति वाच्यं शरीरोपा
धिगमनेनेषु शरीरावयवेषु व्यभिचारात् सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिप्रसंगाच्च तान्यणुपरिमाणानीत्यन्ये तदयुक्तं वि
वयवभासस्याणुपात्रदेशतापत्तौ सर्वशरीरव्यापिशीतोपलंभानुपपत्तेः युगपद्बहुषु सर्वविषयसंबंधाभावेन समस्तालं
वजाभावप्रसंगाच्च चक्षुःश्रोत्रयोर्दूरविभेर्यादिदेशपर्यंतगमने सद्य एवाध्वत्वाद्यापत्तेश्च तानि मध्यमपरिमाणान्यहंकारोपादानानि रामः
नीति सांख्याः तदपि मानहीनं पुराणवचनं मानमिति चेन्न भूतविकारत्वप्रसक्तश्रुतिविरोधेन तत्स्वार्थे अप्रमाणत्वात् तेन अ २६

परिशेषात् ज्योतिः कत्वसिद्धिः इन्द्रियाणि प्रत्येकमतारब्धानीति वैशेषिकादयः तदयुक्तं प्रमाणाभावात् चक्षुस्तैजसं रूपादि
षु पंचसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यंजकत्वात् प्रदीपप्रभावदित्यनुमानस्य च विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अतो इन्द्रियाणां
सिद्धयं च भौतिकत्वमिति तानि षडिति नैयायिकादयः तान्निराचष्टे पंचेतीन्द्रियाणि अप्राप्यकारिणीति सुगताः कल्पयंति तान्
प्रत्याह सर्वाणि चेति अयं भावः न तावत् स्पर्शनरसनघ्राणेन्द्रियाणामसंयुक्तार्थग्राहकत्वं दूरत एव स्पर्शरसगंधोपलब्धि
प्रसंगात् अत एव नच चक्षुःश्रोत्रयोरप्राप्यकारित्वं रसनादिवत्तयोरपि संयुक्तार्थग्राहकत्वानुमानात् ननुमानात् ननु सर्वे
न्द्रियाणां संयुक्तार्थग्राहकत्वाविशेषेपि कस्यचित् स्वस्थाने विषयग्राहकत्वं कस्यचित् दूर इति विभागः कथमित्याशंक्य फ
लबलकल्प्यस्वभावविशेषादित्याह तत्रेति चक्षुःश्रोत्रे इति नच चक्षुःश्रोत्रयोर्विषयदेशं गमनयोरेव स्वस्वविषयग्राह
कत्वे रूढिस्यादित्स्यक्षवदिमंडलानुभवो न स्यादिति वाच्यं चक्षुरादेरतिस्व[illegible]द्रव्यत्वेन सवितृकिरणवच्छीघ्रगतिसंभवात् ननु

५८

प्र अः २८

न स्फुरिद्विपं भवतु परिच्छिन्नत्वाद्दूरदेशं गत्वाचिख्यासयाह को सर्वगतत्वगगनं कर्णशष्कुल्यवच्छिनाश्रोत्रम त्रवाचेक थं
भेर्यादिदेशं गत्वा शब्दग्राहकत्वे दिशा शंक्याहाश्रोत्रस्यापीति मन्तु भेरीदंडसंयोगाद्याकाशसमवायो भेर्यादिदेशे कश्चित्का श्र
छब्दः संजायते स वा समवायिकारणगततया शब्दांतरमारभते एवं सोपीति परंपरया श्रोत्रपर्यंतवर्ती योसौ शब्दस्तस्य श्रोत्रेणो
पलंभः भेरीशब्दो मया श्रुत इति धीरन्यथासिद्धेति तार्किकप्रक्रियामाशंक्य निरस्यति वीच्यां तरंगादिन्यायेनेति कदंबमुकु
लन्यायेन्याद्विशब्दार्थः॥ अन्यमत्वकल्पनमेवेति निर्दृष्टं मतमिति वदन्नाय भेरीशब्द इति बाधकमत्यापाभावेन तत्सभ्रमत्व
त्वकल्पनं न युक्तमिति भावः परमतत्त्व॥ तमुपसंहरति तदेवमिति प्रमत्य प्रत्यक्षप्रमानिरूपणानंतरं करणत्वेन प्रत्यक्षप्रमस्य प्रत्यक्षप्रमाणं निरू
पितमित्यर्थः॥ ॥ इति धर्मराजाध्वरीन्द्रात्मज श्रीरामकृष्णाध्वरि विरचिते वेदान्तशिखामणौ प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥१॥ प्रमाः
एवं तर्कप्रमाणत्वेहूतपाप्त धर्मभूतप्रत्यक्षप्रमाणं निरूपितं इदानीं शिष्यावधानार्थमनुमाननिरूपणं निरूप्यत इति प्रतिजानीते॥ अ २८

५८

थेति॥ प्रसंगानंतरमिति मत्यर्थः। सर्वमतसाधारणं लक्षणमाह अनुमितेति। ननु क्षितिकर्तृत्वमपि लक्षणं तदृष्टकानुमिते
लक्षणाभावेन दुर्निरूपणत्वात्। तच्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं लक्षणं तत्वेन तज्ज्ञानत्वमिहाविवक्षितमिति मन्तु
व्यवसायादेर्विषयत्वाश्रित्वा तज्जनेनाति व्याप्तिः तत्वं च व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयकपक्षधर्मताज्ञानत्वं तच्च वि
शकलितस्थलीयलिंगपरामर्शसाधारणमिति नासंभव इति वाच्यं तत्र व्याप्तिमान्पक्ष इति धूमो वह्निव्याप्यः अयं चालोकवानिति
समूहालंबनात्मकानुमित्यापत्तेर्नच पक्षवृत्तिहेतुत्वावच्छेदेन व्यभिचारज्ञानविरोधितोशिष्यविषयत्वं विवक्षितमिति युक्तं सा
ध्यगोचरपक्षधर्मव्यापकताज्ञानकारणतावादिमते अनिरुक्तेर्लक्षणाभावात् तन्मतेपमते व्यतिरेकिलिंगपरामर्श
स्य साध्याभावाशावाशास्य साधनाभावनिरूपितव्याप्तिवेशिष्ट्यविषयत्वेन ततोनुमित्यभावापत्तेश्चतस्त्रानुमितिकरणत्वेना
नुमानस्य लक्षणमित्याशंक्याह। अनुमितीति अनुमितिज्ञानत्वेनेति व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः। व्याप्तिपदं व्यभि

ये.मं.०
२८

वारज्ञानविरोधिपरं न तु ग्रन्थकृदभिमतव्याप्तिपरे तेन तज्जनके मोमाबादिगर्भव्याप्तिज्ञाने कारणतावच्छेदकं स्यादत्र ल
क्षणासंभवो न वा सर्वत्र प्रमेयमिति ज्ञानादनुमितिः ननु व्याप्तिपदं ग्रन्थकृदभिमतव्याप्तिपरमेव न चात्तो माभावादिगर्भ
व्याप्तिज्ञानादनुमित्यभावापत्तिः अमोमाभावगर्भायाः असत्तायाश्च गर्भायाश्च व्याप्तेरप्रमावघटितत्वेन तत्तज्ज्ञानस्य गु
रुविषयत्वेनानुमितिहेतुत्वादिति चेन्न अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यलक्षणस्य ज्ञानेपि शब्दा
दिनाश्रितत्वाभावादिगर्भव्याप्तिज्ञानादप्यनुमितिदर्शनेन गुरुविषयत्वेपि तज्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् नचैवं पर
व्यभिचारादिकमपि व्याप्तिज्ञानं न हेतुः स्यादिति वाच्यं व्यभिचारविरोधिज्ञानविषयत्वेन सर्वव्याप्यनुगमस्याकत्वात् अवच्छे
दकविवक्षायाः प्रयोजनमाह अनुव्यवसायादेरिति तज्जन्मसत्तिराह ज्ञानादिरादिशब्दार्थः अनुव्यवसायविषयत्वेन रामा.
स्मृतौ समानविषयोत्तरमनसि अतिव्याप्तिः विरोधिदर्शनत्वेन तत्र हेतुतया उक्तरूपेण व्याप्तिज्ञानस्याजनकत्वान्ना २८

त्रिव्याप्तिरिति भावः तत्र परामृश्यमाने लिङ्गं करणमितिजरन्नैयायिकाः मतः करणमित्येतान् प्रत्याह अनुमितिकर
णं चेतित्यर्थः भावः न तावदनुमितौ लिङ्गं करणं अनपोपलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारात् तत्र तदाभिमतपरामर्शस्य व्यापार
त्वासंभवेन तस्य तत्राकारणत्वात् अतीतादिलिङ्गकानुमितौ व्यभिचाराच्च नाप्यनुमितौ मनः करणं प्रमाणाभावात्
अनुमितौ करणान्तरानुपपत्त्या मनः करणं कल्प्यत इति चेन्न व्याप्तिग्रहमस्य सत्त्वात् किं चानुमितेः मनःकरणत्वे मानसत्वा
पत्तिः करणान्तरासहकृतमनोजन्यत्वस्य मानसत्वप्रयोजकत्वात् न चानुमितेर्मनस्त्वेन मनोजन्यतया इन्द्रियत्वेन तज्जन्यत्वा
भावान्न मानसत्वमिति युक्तं करणान्तरासहकृततज्जन्यतया तस्या व्यापकतान्मनस इन्द्रियत्वस्य निराकृतत्वाच्च व्याप्तिज्ञान
मितिः ननु व्याप्तिज्ञानमपि न करणं स्मृत्यनुव्यवसायादावपि हेतुत्वेन असाधारणत्वाभावादिति चेन्न व्याप्तिज्ञानत्वेन रूपेण
तस्यानुमितिहेतुत्वान्नन्वेवमपि व्याप्तिज्ञानं न करणं व्यापाराभावान्न च तत्तो लिङ्गपरामर्शो व्यापारः तत्तोकारणत्वस

पेव्याः २८

त्वपानभ्युपगमादित्यत आह तत्संस्कार इति व्याप्तिसंस्कार इत्यर्थः तत्तो पलिंगपरामर्शोनुमितौ करणं तत्संस्कारो वांतरव्या
पार इति मायपैकदेशिनः कल्पयंतितान्मताहनस्थिति अयमाशयः यत्संस्कारं व्याप्तिज्ञानं तत्संस्कारकत्वेनैव पक्षधर्मताज्ञा
नस्यानुमितिहेतुत्वं अस्यैव गुरुत्वेपि व्याप्यत्वप्रकारकत्वापि सत्यायामसाध्यधर्मत्वेनावच्छेदकतो विशेषात्किंच पक्षधर्मताज्ञानं
उक्तरूपेणैवानुमितिहेतुः सर्वत्राव्यभिचारात् न तु व्याप्तत्वादि उक्तरूपेण व्यवहितधूमादिस्थले व्यभिचारात् न च तत्र मतस्य पराम
र्शः संभवति विशेष्यसन्निकर्षाभावात् तत्र चानुमित्यात्मकपरामर्शादनुमितिरित्यभ्युपगन्तव्यमनवस्थापातात् धूमत्वेन व्या
प्तिव्याप्यत्वज्ञानेपि व्यवहितधूमस्मरणादनुमितिदर्शनाच्च न च ममतात्र परामर्शस्तस्यासहार्थस्य वहिरस्थात् तत्र
तन्नचज्ञानं मतामतिः निराकृतत्वात् तस्मात्व्याप्यत्वप्रकारकत्वेन पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिहेतुरिति पक्षधर्म रमः
पक्षधर्मतासंस्कारस्यानुमितिहेतुत्वात् ननु स्मृतिमार्गभावे तत्र ज्ञानं करणं तत्संस्कारो वांतरव्यापार इत्यनेन त्वदहेतु २८

व्याप्तिसंस्कारस्य पर्वततादेः पक्षस्य धूमादिदर्शनानंतरं अनुमितिदर्शनात् पक्षधर्मतासंस्कारस्यानुमितिहेतुत्वात् ननुस्मृतिमा
र्गभावजन्मत्वेन स्मृतित्वतासंस्कारस्यानुमितिहेतुत्वात् ननुस्मृतिमार्गभावजन्मत्वं न स्मृतित्वप्रयोजकं तद्द्वा चक्षुस्साक्षात्कारस्या
पित्तव्यापत्तेः किंचैवं स्मृतेरेतत्कालावच्छेदेन ध्याद्यभावज्ञानाप्रतिबंधकत्वेपि तत्कालविषयध्याद्यभावज्ञानप्रतिबं
धकत्वेन तदभावस्य प्रतिबंधकत्वेपि तत्कालविषयध्याद्यभावज्ञानप्रतिबंधकत्वं न प्रतिबंधकत्वं न प्रयोजकं तस्य स्मृतित्वा
ज्ञानाधीनत्वानिश्चयत्वात् अस्य प्रत्यनुमित्यादिमार्गभावजन्मत्वस्यैवानुमितित्वादिप्रयोजकत्वापत्तेः न तत्र प्रयोजकांतरा
नुसरणाच्च पर्यादिसत्त्वे चाह संस्कारमात्रजन्मत्वस्येति संस्कारत्वावच्छिन्नकारणतामेति पौगिककार्यतावच्छेदकत्वस्येत्यर्थः
ननु ध्वंसव्यावृत्तं संस्कारजन्यज्ञानत्वमेव स्मृतित्वप्रयोजकं अस्य संस्कारत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदक
त्वापेक्षया लघुत्वात् तत्त्वस्यानुमितेः स्मृतित्वं दुर्वारमितिचेन्न मा पमन्ते पिलिंगकरणतापक्षे संस्कारलिंगकानुमि

६१

वेपव्या
२०

तेऽर्पितत्वसंगात्सिद्धांतेत्वस्मिन्न निखिलपदार्थानुभवस्याध्यासतयापूर्वपूर्वभ्रमसंस्कारजन्मत्वेनतत्रातिप्रसंगा
च्चापद्युत्संस्कारमात्रतन्मत्वेनस्वसमानविषयसंस्कारजन्मत्वं विवक्षितं अनुमितेश्चाभिन्नविषयव्याप्तिसंस्कारजन्मत्वान्स्म
तित्वं नच लिंगोपहित लिंगाकभानपक्षेतदंशेस्मृतित्वापत्तिः तस्यस्मानमानिकत्वेनानुपादेयत्वात्नचैवंप्रत्यभिज्ञायाः
सिद्धांतेतत्तासंस्कारजन्मातपातदंशेस्मृतित्वापत्तिरितिवाच्यं। दृष्टत्वात्परोक्षत्वापरोक्षत्ववत्स्मृतित्वानुभवत्वयोरेकत्रा
वच्छेदकभेदेनसत्त्वेविरोधाभावात्कथमितिव्याप्तिसंस्कारेणानुमितिहेतुः तदाव्याप्तिस्मरणात्तन्नाशेसतिस्मृतिजन्मा
नुमितेर्व्यभिचारादिभावः संस्कारस्यतद्धेचानुमितिहेतुतयान्यमत्वेनस्मृतिस्थलेपितस्येवहेतुत्वकल्पनादित्याह व्या
प्तिस्मृतिस्थलइतिवह्नीतिनानुस्मरणंतदसंस्कारस्यनाशानिपमवद्वस्यानुमितिप्रमस्याप्यभावेनपत्रकव्याप्तिस्म राम:
रणात्तद्विनाशात्तत्रकथंसंस्कारोहेतुरितिचेन्नानुमितौकरणांतरसद्भावनिरूपत्वेनव्याप्तिज्ञानकारणत्वस्यावश्यवाच्यतयातत्त २०

६१

त्संस्कारस्यव्यापारत्वेनानमान्यान्यानुमितिहेतुत्वकल्पनात्सहकारित्वादितिकारणतावच्छेदकत्वादित्यर्थः। अन्यथाव्याप्तिस
स्कारोद्बोधस्यापिकारणत्वेतद्व्याप्तिसंस्कारएककरणंस्यात्नव्याप्तिज्ञानंतत्संस्कारतदुद्बोधपक्षधर्मताज्ञानैरेवानुमितिसं
भवेव्याप्तिज्ञानस्यापिकारणत्वकल्पनेगौरवान्मानानानावाच्चतथ्यसर्वत्रापिस्मृतोसंसंस्कारएवकरणंतथाचानुभवइतिवद्ध
व्याकुलिस्यात्ननेवमपिव्याप्तिस्मृतिरेवानुमितिहेतुर्नोद्बुद्धसंस्कारः भवपक्षधर्मताज्ञानेनत्संस्कारोद्बोधेसतियत्रानुमितिस्त
त्रव्यभिचारइतिवाच्यंव्याप्तिस्मरणात्। स्थलेतस्यानुमितिहेतुत्वेनक्लृप्तत्वात्तथाप्यन्यत्रापितत्कल्पनादितस्तत्राहएवंचेतिव्याप्त्यनु
भवतत्संस्कारयोर्व्यापारव्यापारिभावेसिद्धेसतीत्यर्थः तथाचायमर्थः किंव्याप्तिस्मृतिरेवावांतरव्यापारइत्यभिमतंकरणमि
तिवानापि संस्कारोद्बोधानंतरमेवपक्षानुमितिस्तत्रव्यभिचारस्योक्तत्वात्नचतत्रापिव्यापारत्वपातकल्पनंसंस्कारस्यसत्त्वेन
तृतीयलिंगपरामर्शस्यव्याप्तिस्मृतेरपिव्यापारत्वायोगात् अतएवनद्वितीयः निर्व्यापारत्वाच्चनचतृतीयलिंगपराम

पेवृः०
३२

शोव्यापारस्तत्करणंलिंगपरामर्शश्चास्तुतद्व्यापारइतिकल्प्यतइतिवाच्यंव्याप्त्यनुभवस्यसंस्कारव्यापारकस्यकरणांतर
स्यसत्वादितिनन्वेवमपिव्याप्तिज्ञानत्वमतंनानुमितिलक्षणंसंनिकृष्टपक्षकानुमितेःतेस्तवमतेसंनिकृष्टविषयांशेऽनु
नुमितत्वाभावेनतदंशेऽव्याप्तिरितितत्राहतत्त्वेतिनन्वनुमितेःसंनिकृष्टविषयांशेव्याप्तिज्ञानजन्यत्वाभावान्नानु
मितित्वंतदभावाच्चनतज्जन्यत्वमितिमोमाऽस्त्वपःस्यादितिमाशंक्यपर्वतेपक्षत्वमिवह्निमनुमिनोमीत्यनुभवबलादेवतानसां
शभेदेनपरोक्षत्वापरोक्षत्वयोःसाधितत्वादित्याहतदंशइतितनुक्ताव्याप्तिःयद्विषयज्ञानमनुमितिहेतुःस्यात्मता
वदनौपधिकत्वंतद्धिपाकिंचित्साध्याव्यापकंपाकिंचित्साधनाव्यापकस्यत्वंतस्यसहेतुत्वावभावात्।नचसकृतेनिसाध्य
साधनयोर्विशेषणंतस्यासिद्ध्यासिद्धिभ्यांनिवेढुमशक्यत्वात्तेनापिकार्यकारणभावोव्याप्तिःदंडघटयोरपितत्प्रसंगात्पृ रामाः
थिवीत्वस्यद्रव्यत्वव्याप्यत्वाभावापत्तेश्चतत्तच्चदुर्निरूप्यव्याप्तिपाव्याप्तिरितितत्राहव्याप्तिश्चेति।यावत्साधनाश्रयाश्रि ३२

तेयत्साध्यतावच्छेदकंतदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यंव्याप्तिरित्यर्थः।तच्चसाध्यतावच्छेदकसर्वहूत्वादेःसाधनाश्र
यमहानसाद्यनाश्रितत्वादिरूपमपिलक्षणंनयुक्तमितिवाच्यस्वाश्रयपक्षइतिरंपुराःसंबंधेमतस्यतद्वृत्तित्वात्तनन्वस्तुनिरुक्ता
व्याप्तिःतद्व्यापिनतत्वात्तेनेसंभवःतद्ग्राहकाभावात्ननतावत्तर्कस्तद्ग्राहकःतस्यव्याप्तिमूलकत्वेनतत्रापितर्कापेक्षायामनव
स्थानात्।व्याप्तिभ्रमत्वेवतस्यप्रशिथिलमूलत्वेनतर्काभासत्वापव्याप्तिग्राहकत्वायोगात्नापिसहचारज्ञानंव्याप्ति
ग्राहकंतद्धितसकृद्दर्शनेसत्यपितस्मिंतव्यभिचारज्ञानेव्याप्त्यग्रहात्नचभूयःसहचारज्ञानंतथासहचारज्ञानबाहुल्ये
ऽपिपार्थिवत्वादौलोहलेख्यत्वादिव्याप्त्यग्रहात्ततश्चग्राहकाभावात्दुर्ज्ञेयाव्याप्तिरित्याशंक्याहसाचेतिव्यभिचा
रज्ञानंदसुपन्नसहकाभावात्दुर्ज्ञेयाणांव्याप्यत्वादिविरहज्ञानाभावेसतीत्यपिद्रष्टव्यंनेचैवंव्यभिचारिणोव्यभिचा
रज्ञानाभावदशायामसहचारज्ञानाद्व्याप्तिग्रहःस्यादितिवाच्यंरहस्त्वावसहचारदर्शनत्वस्येतिनचास्यसहचारज्ञानत्वे

वे॰व्या॰ ३२

नकारणत्वे प्रमाणाभावः अगृहीतसहचारस्य व्याप्तिग्रहाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य हेतुत्वावधारणात् । तथै
तावता विशेषणज्ञानत्वेन हेतुः स्यादिति वाच्यं सहचारविशेष्यकमतस्येतरभावात्तत्सिद्धान्तिविशेषणज्ञानस्य का
रणत्वाभावाच्च अनुमानं त्रिविधं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि चेत्यादि इति नैयायिकाः प्राहुः । तन्निराक
रोति । तच्चेति । अनुमानविषयीभूतं लिंगमित्यर्थः सर्वस्येति सर्वस्य प्रमेयस्य नेह नानास्तीत्यादिना ब्रह्मणि निषेधा
वगमादिति भावः असिद्धेरिति अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अत्र ब्रूमः स्ववृत्तिविरोधिवृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्य
स्य केवलान्वयित्वं तत्साध्यकत्वे केवलान्वयिलिंगलक्षणं प्रमेयत्वादेश्च स्वसमानाधिकरणपारमार्थिकत्वाव
च्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे विरोधः तस्यापि पारमार्थिकत्वाच्छिन्नहेत्वाभावपरत्वात् तदुक्तं अष्टमवर्णके विव राम: ३२
रणाचार्यैः आगमेन च दृष्टं तस्य तत्त्वं शशाधादिति निवलस्य रोस्ववृत्तिविरोधीतिच्चर्यं तस्याव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगात्यन्ता

भावादिसंग्रहार्थत्वात् न च ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन तत्र स्वरूपेणापि प्रमेयत्वस्याभावात् कथं केवलान्वयित्वमिति वाच्यं ।
ब्रह्मणोऽपि वृत्तिलक्षणप्रमाविषयत्वात् न च तावता स्वप्रकाशत्वविरोधः अनपहितस्यैव तद्यात्वात् तथा चाहुराचा
र्याश्च स्वेति मिश्राः सर्वोपाधिविहीनं हि स्वप्रं ज्योतिरिति गोपतेनत्तपहितमपीति अत एवाहवाहरणवार्यैनतावद्रूपमेकं
तेनाविषयपरत्तिन चैवमपि नाभिधेयत्वं केवलान्वयि ब्रह्मणो नाभिधेयत्वादिति वाच्यं ब्रह्मणो लक्षणया वाच्यत्वाभावेऽपि पु
रजमज्ञानविषयत्वात् वाच्यत्वस्याग्रे ग्रंथकृता वक्ष्यमाणत्वाच्च न चैवं प्रमेयत्वादि विरोधिवृत्तेरसिद्धत्वात्तल्लक्षणाव्याप्तिः
स्ववृत्तिविरोधिवृत्तिमदत्यन्ताभावप्रतियोगिनो घटादेरप्रसिद्धाः तदन्यत्वस्य प्रमेयत्वादावपि सत्त्वात् न चापवामभिधेय
वान्दृश्यत्वादिसत्त्वके केवलान्वयिलिंगलक्षणस्याव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशसंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यताव
च्छेदकावच्छिन्नसाध्यकत्वस्येह विवक्षितत्वात् तस्मादुक्तं प्रमेयत्वादेः केवलान्वयित्वमिति संक्षेपः व्यतिरेकिरूपहमिति

व्यतिरेकिव्याप्तिसिद्धौ तस्यानुमितिकरणत्वं व्यतिरेकित्वमिति स्पष्टः अत्रानुपपत्तेरिति चेन्न स्वगतव्याप्तिज्ञानमस्याप्रयोजकमलिं
गकानुमितिहेतुत्वेऽप्रयोजकत्वाभिमतव्याप्तिज्ञानेन धूमाद्वह्न्यनुमित्यापत्तेरिति भावः न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमप्यनुमि
तिकरणं धूमाद्यन्वयव्याप्यज्ञानदशायां व्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानेऽपक्षधर्मताज्ञाने च सति सन्निकृष्टपर्वतादौ वह्निज्ञा
नस्यानुभवप्रमाणत्वात् न व्याप्तिप्रसंगः स्वगतव्याप्तिज्ञानवत् स्वाभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठव्याप्तिज्ञानेऽपि फ
लबलेनानुमितिहेतुत्वकल्पनादिति आशयेनाक्षिपति कथं तर्हीति स सव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्वह्निज्ञानमिति तथापि न
सानुमितिः उक्तसकारणाभावात् किं त्वर्थापत्तिप्रमाणजन्यत्वादर्थापत्तिरिति आह अर्थापत्तीति वेषं तु ब्रूमः धूमात्
वन्वयव्याप्तिमविदुषोऽपि ततो वह्निज्ञानमित्यविवादं तच्चानुमितिरेव तद्वह्निमनुमिमोमीत्यनुव्यवसायात् न च उक्तसकार
णस्य व्याप्तिज्ञानस्याभावात्कथमनुमितिरिति उक्तमिति वाच्यं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य स्वव्याप्तिज्ञानस्याभावात्क

यमनुमितिरित्युक्तमिति वाच्यं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात् नैवं तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं तथापि नानुमितिः तस्यानु
मितिहेतुत्वात् तथा हि तस्य न व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमतिप्रसंगात् नापि स्वाभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठव्याप्तिज्ञानत्वे
नान्वयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतापत्तेः नापि स्वव्याप्तिज्ञानत्वेन स्वव्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानेतदभावनिरूपितसाध्या
भावनिष्ठव्याप्तिज्ञानत्वेधात्त नवामतरत्वं कारणतावच्छेदकं तथा सति कप्रमाणपरिशेषापत्तेः न च तृणारणिमणि
न्यायेनानुमितिविशेषे तत्कारणमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्यज्ञाने अनुमितित्वस्यैवासिद्धेः उक्तसत्तत्कारणस्य व्याप्ति
ज्ञानस्याभावादिति तन्न स्वव्यभिचारधीविरोधिधीविषयव्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् अत्र स च व्यति
रेकव्याप्तिज्ञानसाधारणत्वात् न हि कस्याभावो यावद्वह्न्यभावाधिकरणवृत्तिरिति ज्ञाने धूमो वह्न्यभावेन समानाधिकरण
इति ज्ञानं संभवति न वाति प्रसंगः धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानस्य कृतकत्वाज्जन्यत्वव्यभिचारज्ञानाविरोधित्वेनानिमित्तानुमि

तिहेतुत्वाभावात्तथानुमानस्य व्यतिरेकित्वापि प्रामाण्याभ्युपगमे तत्रैव व्याप्तिज्ञानेऽन्तर्भावापत्तौ साहचर्यग्रहस्य करणत्वमिति एतदुक्तं तो
भज्येतेति चेत्तर्ह्यनुमानस्य प्रामाण्यप्रसंशयापत्तेः तस्य तत्र स्थले च सुराः दः प्रामाण्यं तस्मात्तत्रानुमितिसामग्रीसत्वेनानुमि
तेरेवोत्पत्तेः तथा शाब्दज्ञानस्थलेऽपि शब्दो न प्रमाणं स्यात् एतेन प्रत्यक्षस्थलेऽपि विषयेन्द्रियसंनिकर्षवतः आत्मनः कारणत्वादिमत्त
दकं दंडस्यापि तत्त्वादित्यनुमानेनैव चक्षुःप्रमाणाभावेन तस्य विषयसंसर्गित्वमितीति संभवात्प्रत्यक्षस्याणुसाक्षात्कारेऽमिशङ्का
दमुमर्थमतेमीमांसकानुभवबलात्समस्तस्य शब्दयोः पृथक्प्रामाण्यं तथा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादिघटितानुमितिसामग्र्याः समान
पि वह्निज्ञानानंतरं धूमेन वह्निकल्पयामीति प्रत्यक्षानुव्यवसायात्तदा धूमस्यार्थापत्तिपि वह्निज्ञानानंतरं धूमेन वह्निकल्पयामी
तिप्रत्यानुव्यवसायात्तदा धूमस्यार्थापत्तिविधया प्रामाण्यमिति तुल्यन्यायत्वान्निरूपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव ग
म्यत इति व्यतिरेकिण्यप्यन्वयव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुः न चान्वयसहचारज्ञानादन्वयव्याप्तिग्रहे अतिप्रसंगः स्वाधिकरण

निष्ठव्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेन तस्य व्याप्तिज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमात् अनेनैवं सत्यन्वयिव्यतिरेकिणोर्भेदो न स्यादिति वा
च्यं व्यतिरेकसहचारमात्रज्ञानजन्यान्वयव्याप्तिधीपूर्वानुमितिहेतुः स व्यतिरेकी यत्रान्वयसहचारमात्रजन्यज्ञानजन्यानुमितिहे
तुः सोऽन्वयी यत्रोभयसहचारमात्रज्ञानजन्यः सोऽन्वयव्यतिरेकीति विभागोपपत्तेः अस्मिंश्च पक्षे यत्रान्वयसहचारेणान्वयव्याप्ति
ग्रहणं तत्र धूमस्यान्वयितया गमकत्वं यत्रान्वयव्यतिरेकसहचारेण तदान्वयव्यतिरेकित्वापादनात्तु व्याप्तौ किं सहचारेण व्यतिरेक
[illegible] ज्ञानं तदार्थापत्तिविधया धूमस्य प्रामाण्यं न च व्यतिरेक्यनुमानस्य पृथक्प्रमाणत्वे अपसिद्धान्तः मूलग्रन्थेषु श्रुतिरूप
[illegible] त्वत्र व्यतिरेक्यनुमानस्यापि प्रमाणत्वेनोपमानसाम्यात्तस्मात् त्रिविधमेवानुमानमिति युक्तमिति अतः शब्दार्थमाह व्याप्ति
[illegible] इति तन्न एवं सत्यपत्तमवाचकार्थज्ञानजनकवाक्यत्वस्यैवावयवलक्षणत्वादिमवयवः तत्समुदायस्य प्रमाप
२० [illegible] स्यादिति तेन्ते अनुमितिचरमकारणपक्षधर्मताज्ञानप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वस्यैवावयवलक्षणत्वादि

वे.प.व्या तिभावः तर्ह्येवमवयवत्वे तत्पक्षे समतितोदाहरणनिगमनरूपाः हेतूदाहरणप्रतिज्ञारूपाश्च किमवयवाः किं तत्समुदायो विप्रतिपत्तिनेता
२५ हमिति चेति उक्तरूपाणामुक्तक्रमाणामेवैकवाक्यतासंप्रदायप्रसिद्धत्वात् नान्येभिन्नक्रमाश्च न तेष्ववयवा इतिभावः उदाहरणेति। अत्रेदं
प्रतिभाति न युक्तमवयवत्वं प्रसिद्धोदाहरणादित्वं विप्रतिभावः उदाहरणेति अत्रेदं प्रतिभाति न युक्तमवयवत्वं प्रसिद्धोदाहरणादित्वं विप्रति
पन्नं तत्र शब्दानि सत्त्वे प्रमाणानां वेदवितरस्याप्यस्मदादिनो वा आकांक्षायां प्रथमं साध्यनिर्देशस्यैव कर्तुमुचितत्वात् पदि च पक्षस्य
स्यापनपस्यैव प्रथमं किं न स्यात् अनुमितिमुपयोगिज्ञानजनकत्वेनाविशेषात् पदि च पक्षधर्मतायाः प्रथममानाकांक्षितत्वेन
तदभिधाने अप्राप्तकालत्वापत्तेर्निर्गतव्यदर्शिकोयं न पक्षप्राथम्यं तद्वाक्यादेरपि साध्यनिर्देशात्प्रागनाकांक्षितत्वात् नोदाहर
णस्यापि प्राथम्यमिति तु संगतेनोदाहरणोपनयात्मकस्यावयवद्वयमेव युक्तं अनुमितेर्व्यापकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरवयवद् राम
यं नैव सिद्धेरिति सौगतमतमपास्तं तत्र प्रथमं साध्यनिर्देशाभावेप्याप्यभिधानस्याप्राप्तकालत्वाद्दिति असपादीपास्तप्रथमं साध्यनि २५

र्देशाभावेप्यप्रतीतिरन्वयपक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यपरत्वे सति न्यायावयवत्वमुदाहरणस्यापि जकाकांक्षाजनकशाब्दज्ञानजनक
त्वात्सत्त्वं व्याप्तिपरत्वात्पावयवत्वं पक्षधर्मतोपदर्शकत्वे सति हेतुमित्त्वात् न्यायावयवत्वं उपनयवाक्यधीजन्यसाध्याकांक्षानिवर्तकवाक्यत्वं प्र
ति। तत्र हेतूदाहरणोपनयनिगमनानां क्रमेणाल्लक्षणानां वोध्यं किमुपनयस्याभ्यासेः प्रदर्शनं प्रयोजनं उक्तपक्षधर्मतायाः आहोस्विद्व्याप्तिवि
शिष्टपक्षधर्मताज्ञानं नाद्यः लिङ्गपरामर्शकारणत्वस्य निराकृतत्वेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रतिपादनस्य व्यर्थत्वात् आद्य इति यो
दयपरि अवयवत्रयपरोति प्रथमपुदाहरणाद्धेतुम्यामेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनं तथापि प्रतिज्ञायाः अन्यथाकांक्षाद्वारा व्याप्त्युपदर्शनप्र
योजनतयातद्भिन्नायैरण्यावयवत्रयेरोस्तुकं नन्वेवमप्यबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वयोः अतिरूपानुपदर्शितत्वात्तत्प्रदर्शनाय नि
गमनमिति चेत् तावन्निगमनमनुमितिप्रतिबंधकबाधत्वाज्ञानविघटनयानुमित्युपयोगिज्ञानस्यैवावयवप्रयोजनत्वात्। अन्यथा तत्प्र
तिबंधककामिनीजिज्ञासादिनिरासायावयवांतरस्यापत्तेः नापि तदुपयोगिज्ञानायबाधाभावज्ञानस्यानुमितिकारणत्वेना

भावात् बाधज्ञानप्रतिबंधकत्वस्य तदभावकारणत्वेनैवोपपत्तेः किंच न निगमनमनुमितावुपयोगि ज्ञानं न तर्कं साध्याभावप्रमा वा बाध
इतिपक्षे न तदभावस्य परत्वात् कार्यभिन्नतया निगमनाप्रतिपाद्यत्वात् साध्याभावो बाध इति पक्षे च तदभावस्य साध्यरूपतया तज्ज्ञानस्य
साध्यनिश्चयपर्यवसन्नत्वेनानुमितिहेतुत्वात् अन्यथा अनुमितिवैयर्थ्यात्। किंच निगमनस्य साध्यनिर्देशकतया साध्यलक्ष
णबाधाभावज्ञापकत्वे प्रतिज्ञायाऽपि साध्यप्रतिपादकत्वेन निगमनवैयर्थ्यापत्तिः सिद्धत्वेन साध्याप्रतिपादकत्वात् तेनैव तदबाधविष
न लक्षितेन तन्निगमनेऽपि तुल्यम् लक्षणायाः सिद्धवह्निबोधकत्वं च प्रतिज्ञायामपि समानं। किंच निगमनस्य सिद्धत्वेन रूपेण वह्निबोध
कत्वे तस्मादिति हेत्वन्वयानुपपत्तिः हेत्वन्वयानंतरं साध्यो सिद्धत्वान्वयबोधकत्वे वह्निमत्तदस्य व्यर्थापत्तिः न चेष्टापत्तिः त
स्मादित्यंशाभावेन तस्य वाक्यात् तदपान्न अवयवांतरत्वापत्तेः तस्मादबाधितत्वज्ञानं निगमनप्रयोजनं अत एव नास्मन्मते
प्रस्तुतबोधनमपि तत्प्रयोजनं तस्य सतं तत्रप्रदार्थत्वादिति दिक् एवं सप्रपंचं चमनुमानप्रामाण्यं प्रतिरूपितं संप्रति तन्निरूपणस्य

प्रयोजनमाह एवमिति मिथ्यात्वसिद्धिरिति शास्त्रीयविषयप्रयोजनसिद्धिहेतुत्वात्प्रपंचमिथ्यात्वमिति मिथ्यात्वसिद्धिरनुमाननिरूपण
स्य प्रयोजनमिति भावः ननु प्रपंचो मिथ्या दृश्यत्वाद्युक्तिरूप्यवदित्यनुमानान्न तन्मिथ्यात्वसिद्धिः न त्रिहि न तावत्प्रपंच इति पक्षनि
र्देशः प्रपंचशब्देन ब्रह्मणोऽप्यभिधाने तस्यापि पक्षत्वापत्तौ बाधापत्तेः न च सर्वविकार इति तन्निर्देशः परमते विपदादेः सि
द्धान्ते विद्यासंबंधादेरविकारतया पक्षबहिर्भावापत्तेः शुक्तिरूप्यादेरपि पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनाच्च। किंच मिथ्यात्वं न ताव
त्त्वसंसर्गमानाधिकरणनिष्ठसत्ताश्रयतः सिद्धसाधनाच्च किंच मिथ्यात्वं नतां घ्रनाञ्जत्वं। च मिथ्यात्वं न तावत्त्वसंसर्गमाना
धिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं तद्यात्वस्य संयोगादौ सर्वैरभ्युपगमात् न चाविद्याकार्यत्वं अविद्यादावव्याप्तेः नापि ज्ञान
निवर्त्यत्वं सत्यस्यापि प्रपंचस्य परैरपि दृष्टज्ञाननिवर्त्यत्वांगीकारात् अनिर्वचनीयत्वं मिथ्यात्वमिति चेन्नाधिकत्वास्सहत्वा
द्यतथा हि न तावत्सद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वं असत्वोपि शशविषाणादेरमिथ्यात्वात् नाप्यसद्विलक्षणत्वं ब्रह्मण्यपि तथा

त्यस्य सत्त्वाविरोधित्वाच्च न सदसद्भिन्नत्वं तद्रूपप्रतियोग्यप्रसिद्धेः वस्तुनः सदसदन्यतरनियमेनोभयभिन्नत्वासंभवाच्चेदत एव
न सत्त्वानाधिकरणत्वे सति असत्त्वानधिकरणत्वमनिर्वचनीयत्वं निर्धर्मके ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः किंच दृश्यत्वं नाम न तावद्वृत्तानलस्फुरणफ
लव्याप्यत्वं अतीन्द्रियेषु तदभावेन भागासिद्धेः नापि वृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशस्याव्याप्यत्वं अतीन्द्रियेषु तदभावेन भागासिद्धेः नापि वृत्तिवि
षयत्वं स्वप्रकाशस्यापि ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेन व्यभिचारात् एतेन कार्यत्वविभक्तत्वादयो हेतवो निरस्ताः तस्मान्नानु
मानात्प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धिरित्याशंक्याह तथाहीति ब्रह्मभिन्नमित्यत्र च ब्रह्मणः पुस्त्ववादीः रापोक्तं ब्रह्मभिन्नमिति सिद्धसा
धनवारणाय सर्वपदं तथा च शुक्तिरूप्यादौ ब्रह्माभिन्नत्वेन साध्यसिद्धावपि सर्वस्यापि ब्रह्माभिन्नत्वेन तदसिद्धेर्न सिद्धसाधनमिति
एदूगुं ततः नचैवमंशतः सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यं पक्षविशेषे शुक्तिरूप्यादौ मिथ्यात्वनिश्चयेऽपि पक्षतावच्छेदकनानाभाव
तस्सतावच्छेदकनानात्व एव तदभ्युपगमात् अत एवानित्येवाहुः तन्नसेदूसंवांशतः सिद्धसाधनमिति परस्यापि दृष्टान्ततः शुक्तिरू

प्यमिति न च शुक्तिरूप्यस्यापि पक्षत्वेन कथं दृष्टांतत्वं तत्प्रयोजकतया तदिति सांप्रतं निश्चितसाध्यकत्वेन सपक्षत्वाविरोधात् ।। तस्यैव ला
घवेन दृष्टान्तः तम शुक्तिरूप्यत्वं प्रयोजकतया पक्षाभिन्नत्वस्य व्यर्थत्वात् अत एवाभेदानुमानेषु स एव दृष्टान्तः ननु शुक्तिरूप्यं न
दृष्टान्तः प्रमाणाभावेन तत्र मिथ्यात्वस्यानिश्चयात् अनवस्थापातात् न चात्र शुक्तिरूप्यादौ न दृष्टान्तः संभवति तत्र व्याप्तिग्र
हणाभावात् प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धिरित्याशंक्याह शुक्तिरूप्यस्य नात्र रजतमिति त्रैकालिकाभावप्रतीतिविषयत्वमुपपादितं मया
प्रत्यक्षप्रमाणेन मिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षपरिच्छेदे साधितत्वात् तदेव दृष्टान्ततः साहनं चेति साधितत्वादिति द्वंद्वोपलक्षणं शुक्तिरूप्यमिति
ध्यां मनु शुक्तिरूप्ये साध्यनिश्चयेऽप्यनुकूलतर्काभावेन व्याप्यत्वासिद्धो हेतुः न च हेतोर्निरुपाधिकत्वभंगः स्यात् स एव तर्को व्याप्ति
ग्राहक इति वाच्यं । अविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वस्योपाधित्वात् तथा च भ्रमस्य ब्रह्मणो विषयस्य सत्त्वात् न पक्षेतरत्वमित्याशंक्य
ब्रह्माभिन्नत्वस्य साध्यान्यधर्मस्याविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वेपि पक्षपालघुना शरीरस्य लाघवाख्यतर्केण मिथ्यात्वं प्रतिव्याप्यत्वमि

वे॰व्या॰ २८

ध्यासोपाधिकत्वं अत एव तद्व्याप्यत्वासिद्धिरित्याह नचेति। ननु बाध्यत्वं मिथ्यात्वं तच्च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं तत्तु न विनानुमा-
नेन शुक्तिरूप्यमिति न च शुक्तिरूप्यस्यापि प्रसक्तिनकथं दृष्टान्तत्वमप्रयोजकतया तदभावात् इति सांप्रतं निश्चितसाध्यकत्वेन सपक्षत्वाविरोधात्। तस्य
च लाघवत्वेन दृष्टान्तः तन्न शुक्तिरूप्यं त्वप्रयोजकतया पक्षाभिन्नत्वस्य व्यर्थत्वात् अत एवाभिमतानुमाने पक्ष एव दृष्टान्तः ननु शुक्तिरूप्यं
न दृष्टान्तः प्रमाणाभावेन तन्मिथ्यात्वस्यानिश्चयात् पक्षतुल्यत्वापातात् न चात्र शुक्तिरूप्यादेर्न दृष्टान्तः संभवति तत्र व्याप्तिग्रहा-
भावात् प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धिरित्याशंक्याह शुक्तिरूप्यस्येति नात्र रजतमिति त्रैकालिकाभावप्रतीतिविषयत्वमुपपादितमयाथार्थ्यस्य प्रमाणेन
मिथ्यात्वस्याप्रसक्तप्रतिच्छेदे साधितत्वात्तदेव दृष्टान्त इत्याह नचेति साधितत्वादिति इदं चोपलक्षणं शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वं न तु शुक्तिरूप्ये
साध्यनिश्चयेऽप्यनुकूलतर्काभावेन व्याप्यत्वासिद्धो हेतुः न च हेतोर्निरुपाधिकत्वभंगात् एवमेव तर्को व्याप्तिग्राहक इति वाच्यं। अवि- रामा॰
द्यातिरिक्तदोषजन्यत्वस्योपाधित्वात् तथा च ब्रह्मस्वरूपब्रह्मणो विपक्षस्य सत्त्वात् न पक्षेतरत्वमित्याशंक्य ब्रह्मभिन्नत्वस्य सामान्यधर्मस्या २८

विद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वापेक्षया लघुशरीरत्वाल्लाघवात् तर्केण मिथ्यात्वं प्रति व्याप्यत्वनिश्चयात् अध्यासोपाधिकत्वं अत एव त-
द्व्याप्यत्वासिद्धिरित्याह नचेति। ननु बाध्यत्वं मिथ्यात्वं तच्च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं तत्तु न विनानुमानेन शुक्तिरूप्ये ज्ञातुं शक्यं
बाधप्रसक्तिरणाविषयीकरणात् तत्र च दृष्टान्तासिद्धिस्तदवस्थैवेत्याशंक्य मा पक्षसिद्धबाधमस्तु सपक्षे मिथ्यात्वमिह विवक्षितमित्या-
ह मिथ्यात्वं चेति न च ज्ञानाश्रिताज्ञानाश्रितत्वस्याव्यवस्थापकमभ्युपेतव्यत्वात् अन्यसंभवे वा रागापेतेति न च स्वाश्रये स्वरूपेण न दसत्ता-
भावाभावेऽपि पारमार्थिकत्वावच्छिन्नतदसत्ताभावसत्त्वान्न बाध इत्यभिमतपदं व्यर्थमिति वाच्यं। अस्मिन् पक्षे स्वरूपेणैव ब्रह्मणि
प्रपंचाभावाभ्युपगमात् तद्वित्तु एवाद्वैतसंमतिमाह तदुक्तमिति प्रदिकाश्रितसाभिन्नत्वमपि सपक्षत्वप्र[redacted]योजकं अत्र भेदा-
नुमाने बाधासिद्धमिति द्रूपान्तरापसांतरमाह पर इति पटत्वादिति अत्र च पवित्वादित द्रष्टव्यं मिथ्यात्वे प्रमाणान्तरसत्त्वमिथ्यात्वेऽप्रमा-
णमित्यर्थः गुणकर्मादौ चेतनस्वरूपे चेतनत्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिरूपत्वाद् दृष्टान्त एव दितिवमादिप्रयोगो द्रष्टव्यः अत्रापि

वे॰भा॰प॰
२९

पितं संमतिमाह तदुक्तमिति सिद्धिकृमार्गः निर्गुणस्येति मायाचेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिवचने न ब्रह्मणो निर्गुणत्वावगमादिति भावः। ता
पीति अपरिणामित्वादिति भावः ननु ब्रह्मणोपि समवायिकारणत्वं केवलस्यापरिणामित्वेपि मायाविशिष्टस्य प्रपंचोपादानत्वात्
अन्यथा अभिन्ननिमित्तोपादानवादभंगापत्तेः ततश्च ब्रह्मणो न द्रव्यत्वासिद्धिरित्यपरितोषादाह अस्तु वेति पक्षान्तरमपेसाह अस्तु
वेति कालस्य दृष्टिप्रवेश इति मतेन दृष्टांतमाह कालस्येति वस्तुतस्तु अनमप्यास्ति द्रव्यप्रतीतिवलेन ब्रह्मव्यतिरिक्तद्रव्यत्वास्वनापामेवम
हत्वे सत्सु अनुद्भूतरूपवत्त्वं प्रयोजकं बोध्यं। ननूक्तानुमानं न प्रपंचमिथ्यात्वसाधकं घटस्सन्नित्यादिप्रत्यक्षप्रसप बाधितत्वात्तत्र घटादाव
धिष्ठानसत्ताविषयत्वान्नमः बाधकाभावात्। नवा स्थूलादिवाक्येन प्रत्यक्षस्य बाधः तर्हि तेनैव प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धावनुमानं चैव व्यर्थ
त् प्रपंचत्वांशबाधप्रसक्तेरेवमनुपपत्तेश्च न चोक्तानुमानमेव तद्बाधकं प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणश्रेष्ठत्वात् अनुमानेन बाधायोगात् अ राम:
न्यथा वह्नेरनौष्ण्यानुमानेन तद्गतोष्ण्यप्रत्यक्षस्य बाधापत्तेः किंच प्रपंचस्य स्वरूपेणासत्त्वे तज्ज्ञानस्य बाधितार्थविषयत्वेनाप्रामाण्यापा २९

७०

पत्तेः घटादिज्ञानं प्रमा शुक्तिरूप्यादिज्ञानमप्रमेति विभागाभावो स्यात् ख्यातिवादिमतप्रवेशश्च प्रसज्येत किंचैवं कथमिकांटुमानस्य सामानाधिकरण्या
पत्तेर्गतत्वामान्यादेकदेशस्य वेदांतस्याप्रामाण्यापत्तेः अपि च घटादेरसत्त्वे तदभावो न निरूप्येत सत्यामेव धिकरणप्रतियोगिभा
नभावनिरूपणात् अन्यथा शशविषाणस्याप्यभावप्रतियोगित्वा व्यावहारि पत्तिः अत एवाहुः सत्त्वाभावे निरूप्यत इति तत्र प्रपंचस
स्य बाधितं प्रपंचमिथ्यात्वानुमानमिति सहृदयेरपहृति। त्रिविधमिति पारमार्थिकसत्त्व व्यावहारिकसत्त्वं प्रातिभासिकसत्त्वं चेति त्रिविधमि
त्यर्थः। तत्र कालत्रयाबाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वं संसारदशायामबाध्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रतिभासकालमात्राबाध्यत्वं प्रातिभासिकस
त्त्वं सतानिक्रमेणाह इति। पारमार्थिकेति नन्वेवमप्युक्तरीत्या वस्ततः स्वाप्नपदार्थे मिथ्यात्वस्यापि स्वाप्नपेतत दसंताभोवापे
गा तत्र बाधितमतपदानुन्निरस्तमुक्तमिति वाच्यं। स्वाप्नपदार्थानां तत्स्याप्युक्तरीत्या वस्ततः स्वाप्नपदार्थे न तत्र तदसंताभावा
संभवतादवस्थ्यात् किंच मिथ्यात्वलक्षणस्य ज्ञानगर्भत्वे भूतत्वादेः स्वाप्नपदार्थाभिमानाभावदशायां घटादेर्मिथ्यात्वाभा

७१

वे॰शि॰ ४०

वप्रसंगः अभिमानोपलक्षितत्वविवक्षादशायां तत्कालीनान्त्यविनष्टस्पर्शवत्तागृहांतर्भावे निर्णीतो मिथ्यात्वानापत्तिः अपिच निरू
क्तमिथ्यात्वं न सत्त्वाविरोधि यदेशाव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादौ तदभ्युपगमादिस्तत आहास्मिन्न सत् इति तथाच पारमार्थि
कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यं मिथ्यात्वमित्यर्थः॥ एतच्चोपलक्षणं पारमार्थिकमिन्नत्वं पारमा
र्थिकत्वात्यंताभाववत्त्वं वा मिथ्यात्वं बोध्यं अत्र नामाननिरूपणप्रयोजनमुपसंहरति तस्मादिति॥ ॥ इति श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रात्मज
श्रीरामकृष्णाध्वरिविरचिते वेदान्तशिखामणौ अनुमानपरिच्छेदः॥ ॥ शिष्यावबोधनाय प्रतिजानीते अथेति। अनुमा
ननिरूपणानंतरमित्यर्थः। सूचीकटाहन्यायेन शब्दनिरूपणात् प्रागुपमाननिरूपणमिति ध्येयं ननु सूचीकटाहन्यायादेरुपमान
स्य तस्मादपि प्राधान्यं स्यादिति चेन्न प्रसक्तानुमानान्तर्भावानन्तर्भावयोरुपमाने विचारणीययोः प्रसक्तादिनिरूपणसापेक्षत्वे
न तयोरपि प्रथमनिरूपणीयत्वात्। तत्रेति उपमाने निरूपणीये इत्यर्थः। सादृश्येति अत्र उपमितिकरणत्वं लक्षणं तत्करणत्वं चा उपमा॰ ४०

साधारणत्वमिति हि विवक्षितं न तु व्यापारवत्त्वघटितमिह विवक्षितं गवयनिष्ठसादृश्येति भ्र॰— अत्र उपमितिकरणं श्यज्ञानं स
उपमितौ तन्न पितव्यायां व्यापाराभावात् ननु नोपमितिकरणत्वं लक्षणं तस्या एव दुर्वचनत्वात् तथा हि न तावत् सादृश्यप्रमात्वमुपमि
तित्वं भ्रमोपमितावव्याप्तेः न चोपमानप्रमाणलक्षणे प्रमोपमितेरेव लक्ष्यत्वात्तासंभव्येति वाच्यं तथापि सामान्यलक्षणक
रणो विशेषलक्षणमसाप्रमोपमितेरेव लक्ष्यत्वात्तासंभव्येति वाच्यं तथापि सामान्यलक्षणकरणो विशेषलक्षणमसाम्ना
योगात् न च सादृश्यज्ञानमुपमितिसामान्यलक्षणमिति युक्तं सादृश्यभ्रमस्थले अतिव्याप्तेः न चानिष्टविषयत्वं विशेषणं तथापि
शब्दादिसादृश्यज्ञाने अतिव्याप्तेः न चोपमानजन्यसादृश्यज्ञानत्वमात्माश्रयापत्तेः न च सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानत्वं सादृश्यज्ञा
नजन्यत्वमुपमितित्वं तत्स्मृतियोगिस्मरणस्य गोसादृश्यज्ञानोपक्षीणत्वेन फलीभूतसादृश्यज्ञानाहेतुत्वात्तदुभयगोचरस्मर
णाव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च ततश्च न युक्तमुपमानलक्षणमिति उच्यते उपमितिकारणत्वमेवोपमानलक्षणं उपमितिश्च सादृश्य

७२

पेवाः ४२

ज्ञानत्वेन सादृश्यज्ञानतमात्र उपमितौ करणं तत एवानुपपन्नं ज्ञातत्वेन करणत्वकल्पना नान्यासंभवः तदनुव्यवसायादेश्च तत्त्वेन तज्ज्ञानता
भावान्नातिव्याप्तिः न च गोसविदृश उष्ट्रः अनेन विसदृशी मदीया गौरिति वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितावव्याप्तिः तत्रोपमानप्रमाणानभ्यु
पगमात् तथा हि कश्चिद्रत्नं च खतिकरभे रासभमुपलभ्य नेमीति केचित्तु सम्मतियोगिकपदार्थज्ञानानन्तरं परस्मिन् सम्मतियोगिकपदा
र्थज्ञानमुपमितिः एवं च वैधर्म्यपुरस्कारेणाप्युपमितिसंग्रहः तत्त्वेन तज्ज्ञानत्वं तु सविवक्षितत्वात् चेन्नातिप्रसंगादुःखादेः। ननु गा
वयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं न प्रत्यक्षेण तदा गोगवययोरसंनिकर्षात् तदुभयसंनिकर्षे च तत एव सादृश्यमतीतोपमती मानां
तरत्वानुपपत्तेरिताशंक्य गवये इंद्रियसन्निकर्षे सति जायमाना गोसादृश्यप्रतीतिः व्यवच्छिन्नदेशे गोपिंडे शेषयोरेष्ठा गवयाशे तु परो से
साह तथाहीति गोसदृश इति गोभिन्नत्वे सति तद्गतभूयस्सामान्यवानित्यर्थः । अत एव तद्गसाधारणधर्मवत्त्वे सति तद्गतधर्मवत्त्व

रमाः ४२

त्वं सादृश्यं न च हस्तिमशकयोः सादृश्यापत्तिः त्वाशित्वादिनैष्टत्वात् अत एव पुरुषमात्रसाधर्म्येणाम्हिष एव पापुरुष इति लोक

व्यवहारः अमेतु सादृश्यं पदार्थान्तरं न मम पदार्थे घनं तत्त्वभावात् तथा हि न तावत् सादृश्यं द्रव्यं गुणवृत्तित्वात् अत एव न गुणः कर्म
वान्न च गुणे सादृश्यमास्ते एवं तत्र तत्र व्यवहारसाम्यप्रसादृश्यादेरेवोपपत्तेः तथा च हेतोरसिद्ध इति वाच्यं रूपद्वयं सदृशमिति प्रतीतेर्बा
धकं विना प्रसादृश्यदेवोपपत्तेः तथा चैवं हेतुरसिद्ध इति वाच्यं रूपद्वयं सदृशमिति प्रतीतेर्बाधकं विभामात्वात् न च परंपरासंबंधेन प्रमात्वो
पपत्तिः साक्षात्संबंधे बाधकाभावात् अत एव च सादृश्येऽपि तदुत गुणयोः सादृश्यानुभवाच्च नापि सामान्यं सामान्यवृत्तित्वात् निषेध
रूपत्वेनाप्रतीतेश्च नाभावान्तर्भावः तस्मात् सादृश्यं पदार्थान्तरं इति तन्न सादृश्यं सामान्ये अत एव तद्भिन्नत्वे तत्साधारणधर्मवत्त्वे स
ति तद्गतधर्मवत्त्वं सादृश्यं प्राधिरूपत्वेन मम पितादिवत्सामान्यवृत्तित्वे विरोधाभावात् न च सादृश्यं सन्मतियोगिक तद्गतधर्मवत्त्वं
स्य गां तथा किंच सादृश्यं न पदार्थान्तरं तथा सति सुसदृशमीषत्सदृशमित्युत्कर्षापकर्षाभावप्रसंगात् सिद्धांते तु सामान्यात्मक
धत्वाभ्यां तत्र तदुपपत्तेः तदुक्तं तर्कपादे शास्त्रदीपिकायां ये तु सामान्ययोगातिरिक्तं मन्यंदेव तत्त्वं सादृश्यं मन्यंते तेषां प्रकर्षाय

पेषशिम कथं भेदः किंनिबंधन इति चिंतनीयमिति अनंतरमित्यनेनान्वयो दर्शितः चकारेणैवकारार्थेन व्यतिरेकः तन्व स्त्वन्वयव्यतिरेका

४२ वधारणं ततः किमित्यत आह तन्नेति न तु गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं समानान्वयव्यतिरेकाभ्यां गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं प्रतिकरण

त्वावगमः तयोः कारणतामात्रं नियामकत्वात् न च करणांतरानुपपत्त्या तस्य तत्करणत्वं करणाभावस्य प्रसंगसादेः सत्वा

दिति चेत् किं प्रत्यक्षं तत्करणं अनुमानं वा आद्येपि किं तत्करणं चक्षुरादि अंतःकरणं वा आद्यं दूषयति नचेति इंद्रियासंनिक

र्षादिति इंद्रियेण साकं गोपिंडविशेष्यस्य संयोगादेरभावात् ज्ञानप्रत्यासत्तेश्च निराकृतत्वादित्यर्थः। अत एव द्वितीयः। इंद्रिया

संनिकृष्टबाह्यविषयकमनसस्तज्ञाने मनसो सामर्थ्यात् सा धारणाकारणत्वाच्च ननु प्रत्यक्षेण गवये गोसादृश्ये गृह्यमाणेग

व्यपि गवयसादृश्यं समानसंवित्संवेद्यतया गृहीतमेवेति चेन्न विशेषणविशेष्यभेदेन समानसंवित्तं चेद्यत्वासिद्धेः अ एमा:

नुमानपक्षेपि किं गोनिष्ठगवयसादृश्ये गवयनिष्ठगोसादृश्यं लिंगं गवयनिष्ठगोसादृश्यं लिंगं गवयनिष्ठगोसादृश्यप्रति ४२

योगित्वं वा नाद्यः गवयनिष्ठसादृश्यस्य भेदगर्भतया गोवृत्तित्वाभावेन तन्निष्ठसादृश्यानुमापकत्वात् इत्याह नाप्यनुमानेनेति द्वितीयमा

शंक्य निरस्यति नापीति तत्संभव इति गवि गवयसादृश्यानुभवसंभव इत्यर्थः परिहरति एवं दिशेति इदमत्राकूतं किमत्र सामान्यव्या

प्तिमूलं विशेषव्याप्तिमूलं वा नाद्यः प्रत्यक्षादावननुगतत्वेन सामान्यव्याप्तेरनुमानानंगत्वात् न द्वितीयः यो गवयनिष्ठसादृश्यप्रति

योगी स गवयसदृश इति विशेषव्याप्तेः प्राग्ज्ञानात् किंच नानुमानात्तत्संभवः गवयनिरूपितसादृश्यरूपसाध्यस्याप्रसिद्धेः किंच

न हेतुः पक्षधर्मतया ज्ञातः तदा गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वस्यासंनिकृष्टेन गवि प्रत्यक्षेणाज्ञानात् न च विशिष्टघटकप

दार्थभेदेन गवि गवयसादृश्याग्रहत्वाज्ञानेपि गवये गोसादृश्ये गृह्यमाणे समानसंवित्तिवेद्यतया तत्प्रतियोगित्वं

भानमेवेति वाच्यं तथापि गोरसंनिकर्षे मदीया गौरेतद्गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगिनीति गौर्विशेष्यकपक्षधर्मताज्ञानस्यासिद्धेः न च ज्ञा

नोपनीते तस्मिन् मानसः परामर्श इति युक्तं ज्ञानप्रत्यासत्तेर्निराकृतत्वात् अपि च न गवयसादृश्यमनुमितिविषयः कथं चित्सा

७४

वे०प०
४३

ध्यहेतुप्रसिद्धावपि गोविगवयसादृश्यानुभवसमये नियमेन व्याप्तिज्ञानाभावात् तस्मादनुमितिसामग्रीविरहान्न गोविगवयसादृश्यस्यानुमि
तिरिति नन्वनुमानवत्तारेत्र गवयसादृश्यानुभवो सिद्ध एव लाघवेन क्लृप्तप्रमाणाभावस्य व्याप्तिज्ञानस्यैव तत्त्वकल्पनात्वकल्पनादि त
त तत्राह उपमिनोमीति नैयायिकास्तु कीदृशो गवय इति प्रश्नानंतरं प्रयोगीत्यर्थां गवयपदं गोसहारणलब्धोपदेशः कस्यचन गतस्स
तद्दृष्टवाक्यार्थस्मारतो नागरिकस्य तत्पिंडे गोसदृशो गवय इति प्रत्ययो भवति प्रतीति। सो गवयपदवाच्य इति सेवोपमितिस्तत्करणं चनातिदेश
वाक्यं तस्मात् किं उपमानस्य प्रमाणत्वे विभावात्। नापि मनस्त्वं समपि तस्मिन्वाक्यार्थस्मरणो वा व्याप्तामनोऽप्यनुक्तत्वे नापि मिलिताभ्यां वाक्यमनस्
स्त्वाभ्यां तादृशज्ञानमिति वाच्यं तयोर्भिन्नकालत्वपामेलनासिद्धेः प्रमत्ता समयेतद्वाक्यानुसंधाति संभवेऽपि शाब्दत्वापरीसत्वयोः
सांकर्यापत्तेस्ताभ्यां विजातीयप्रमाणाभ्यां तादृशप्रमानुत्पत्तेः न च वाक्यार्थानुसंधानसहकृतमनसस्तत्करणमिति युक्तमनसानं रामा
तरं सासंग्रादिना वाच्यत्वप्रतीत्यभावेऽपि अरण्यकालं सादृश्यविशिष्टपिंडस्मरणे समयपरिच्छिद्दर्शनात् तन्नाप्यनुमानं तत्करणं तदन ४३

७४

वतः रे युक्तप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्तस्मात् सादृश्यज्ञानमेवोपमितिकरणं तदुक्तमुपमानाचार्यैः संबंधस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना स
ह। प्रमाणेनैव तत्संभवात्तत्स सादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुरिति ततश्च प्रत्यक्षप्रमाणं तदिति शंकाह तच्चितं क मनप्रमाणेनेव तत्सं
भवात्तत्र याहिकिं गवयपदवाच्यता ज्ञानं फलं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकमिति ज्ञानं वा आद्ये न तावद् ह गवयपदवाच्य इति ज्ञा
नं गोसमदृशो गवयपदवाच्य इति वाक्यात् शापोपलक्षितेत मदवाच्यत्वस्य ज्ञातत्वात् नाप्ययं गवयपदवाच्य इति ज्ञानं फलं अयं
पिंडो गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वात् अतिदेशवाक्यावगतपिंडवदित्यनुमानेन फलं गवयत्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् नास्य शब्दादि
नाप्यनया क्षितिरितिपास्तं गवयत्वविशिष्टो गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वात् अतिदेशवाक्यावगतपिंडवदित्यनुमानेनैव तत्संभवा
त् न द्वितीयः गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वात् घटपदवदित्यनुमानेन गवयपदं गवयत्वनिदमान्तरप्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वादि
तिसामान्यतो दृष्टेन लाघवसहकृतेन गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति

वे०प०
४४

व्यक्तौ किं गवागवयपदत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिछेदसंभवात् नचैवं तादृशानुमानानवतारदशायामुपमानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिछेदस
भवान्नचैवं तादृशानुमानानवतारदशायामुपमानप्रवृत्तिरितिवाच्यं उपमानानुमानयोरन्यतरकल्पनावश्यकत्वादनुमानस्यैव क्लृप्त
प्रमाणभावतया कल्पनौचित्यात् ननु स्वसन्निकृष्टे गामुपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादेव विजातीयज्ञानसिद्धिः ततश्च तत्करणं मानां
तरं कल्प्यत इति चेन्न उक्तानुव्यवसायस्यास्मदभिमतसादृश्यबुद्धिविषयत्वात् न हि गवये लगामुपमिनोमीत्यनुव्यवसायो वाच्य
त्वज्ञानविषयः अत एव कमलेन लोचनं हे हमुपमिनोमीति लोकव्यवहारः। अन्यथा सज्ञापरिछेदस्यात्राभावेन तथाव्यवहा
राभावप्रसंगः तस्मात् संज्ञासंज्ञिसंबंधबुद्धिरूपमानफलं ततश्चोपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलात्सादृश्यबुद्धिरेव उपमितिः तत्करणं
च तन्निरूपितसादृश्यज्ञानमित्युपमानं मानांतरमिति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य उपसंहरति तस्मादिति॥ ॥ इति श्रीधर्मराजाध्वरी रामः
न्द्रात्मजश्रीरामकृष्णाध्वरिविरचिते वेदांतचूडामणौ उपमानपरिछेदः॥ ॥उपमानानंतरं शब्दस्य बहुवादिसंमतत्वात् तद्व्युत्पत्तेः प्राक ४७

शब्दो निरूप्यते तस्यालक्षणप्रयोति। केचित्तु स्वसमानविषयवाक्यार्थपदार्थज्ञानजन्यत्वमिति कारणद्वारकं प्रमाणशब्दलक्षणमाचक्ष
ते नैतत्सारं शुकवाक्यादिवाक्येऽव्याप्तेः नचैश्वरज्ञानं तद्वाक्यार्थविषयं तत्रास्त्येवेतिवाच्यं ईश्वरवाक्य ईश्वरानंगीकर्तृमते तथाप्यव्याप्तेः
किंच नेदं प्रमाणशब्दस्य लक्षणं शुकादिप्रयोगस्थले न्यूनपदावली ज्ञानादेवात्र शब्दश्चवनोपपत्तौ गौरवेणावृत्तचाकार्थज्ञानं न स्वा
हेतुत्वात् किंच दृढदम सत्म विसिद्धांते विपदादिचिन्हितसशब्दस्यप्रयोगं भिन्नाभिन्नानुपूर्वीविघटितपदवाक्यभेदेऽपि स्वरूपेण तज्ज
न्यत्वाभावात् न चानुपूर्वीविशिष्टतया जन्यत्वं घटज्ञानानंतरज्ञानविषयत्वरूपायास्तदुच्चारणानंतरोच्चारणविषयत्वलक्षणा
या आनुपूर्व्या उपाधित्वेन अनादितया वाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वात् ततश्च कारणद्वारकं प्रमाणशब्दलक्षणमनुपपन्नमित्यभिसंधा
यमकारांतरेण लक्षणमाह यस्येति मानांतराबाधितः तात्पर्यविषयीभूतपदार्थसंसर्गबोधकत्वं यस्य वाक्यस्य तद्वाक्यं प्रमाण
शब्द इत्यर्थः शब्दसमानार्थकप्रमाणांतरेण प्रमाणशब्दलक्षणमाह संसिद्धिरितिवा कस्येत्युक्तं पदार्थसंसर्गबोधके वाक्यत्व

७८

वशिमः ५१ स्याग्निना सिञ्चेदित्यपि योग्यताकेऽपि गतत्वाद्बाधितेति संसर्गविशेषणं ब्रह्मपरवाक्यातिरिक्तसकलवाक्येषु स्वार्थसंसर्गस्यनेहनाना
स्तीत्यादिना बाधितत्वादव्याप्तिरित्यत उक्तं मानांतरेति सजातीयमानांतरेत्यर्थः तथा च पारमार्थिकतत्त्ववेदकैर्वेदांतैर्घटानपत्ना
दिसंसर्गस्य योग्यस्यापि हिंसाध्वंसाधनभावस्य च बाधेऽपि सजातीयैर्व्यावहारिकतत्त्ववेदकैः प्रमाणांतरैर्बाधाभावान्नाव्याप्तिः
अर्थवादवाक्ये समजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादौ प्रमाणपदार्थसंसर्गस्य व्यवहारदशायामपि बाधान्नातात्पर्यविषये
सुक्तं। पद्ये योग्यशब्दत्वमिह प्रमा। शाब्दलक्षणं योग्यत्वं च तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधः प्रमास्वरूपयोग्यतावन्मात्रस्य लक्षणत्वाद
नासन्नादौ नातिप्रसंगः। अथवा तात्पर्यविषयाबाधितसंसर्गगोलक्षणत्वादनासन्नादौ नातिप्रसंगः। अथवा तात्पर्यवि
षयाबाधितसंसर्गगोचरशाब्दज्ञानजनकत्वं लक्षणं शाब्दज्ञानं चद्दज्ञानत्वेन पदज्ञानजन्यं तात्पर्यज्ञानत्वेन तात्पर्यज्ञान राम
जन्यं वा तात्पर्यज्ञानकारणत्वं चाक्यस्य एव स्फुटं वैशेषिकास्तु शब्दो भिन्नं प्रत्यक्षप्रमाणं अनुमानेनैव तदर्थसिद्धेः तथाहि लौकि ५५

७६

कानि गामानयेत्यादीनि वैदिकानि च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादीनि तात्पर्यविषयपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि योग्यतास
त्तिमत्पदकदंबत्वात् अस्मान्नयेत्यादिवाक्यवत् एते पदार्थाः स्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवंतः योग्यपदस्मारितत्वात्संप्रतिपन्नवत् न च
शब्द एव संसर्गप्रतीतिं जनयंतु अविशेषादिति वाच्यं। अनुमानस्य क्लृप्तप्रमाणभावतया पातस्यैव करणत्वौचित्यात्तस्माद
नुमानविधया प्रमाणं शब्दनस्य क्लृप्तप्रमाणभावतया पातस्यैव करणत्वौचित्यात्तस्मादनुमानविधया प्रमाणं शब्दो न स्वातं
त्र्येणेति तदेतन्निराकरोति वाक्यजन्येति वाक्यजन्यज्ञाने आकांक्षायोग्यतासत्तयः कारणानीति अन्ततो वा संप्रत्यप्रमाणमि
त्यर्थः। तथा च तादृशज्ञाने योग्यतादेः सहकारित्वं तादृशं च न सविज्ञानविजातीयं सिद्धमिति तदवच्छिन्नज्ञानजनकमानस्य मा
नांतरत्वमावश्यकं अन्यथा शब्दस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगे विमतो योग्यतादेः सर्वसिद्धसहकारित्वभंज्ञेतेति भावः। ननु एवमाकांक्षादि
घटितलिंगजन्यसंसर्गानुमितौ आकांक्षादेरुपयोगः लिंगांतरजन्यानुमितौ तु जिज्ञासालक्षणाकांक्षायाः सिसाधयि

७१

वेयथेः ५६ षाविरहसहकृततत्सिद्ध्युभावरूपयस्तासंपादनद्वाराऽन्वयबोधाभावलक्षणायाश्चयस्तात्त्वेनवाक्यार्थपर्यवसन्नयोपताज्ञा
नस्याबाधितत्वज्ञानत्वेनपदार्थस्मृतिरूपायाश्चासत्त्रैर्विशेषणज्ञानत्वेनपक्षज्ञानत्वेनवाउपयोगः तत्रश्चबविताती यज्ञानक्षि
द्धिरितपरितोषाद्याहतातत्पर्यज्ञानमितिनहितात्पर्यज्ञानस्यापिकथं विदनुमितावुपयोगः अनुमितित्वावच्छेदेनाहेतुत्वात्तनव
तात्पर्यविशेषितसाध्यानुमितित्वावच्छेदेनविशेषणज्ञानत्वेनहेतुत्वमितियुक्तं तथ्यापितद्विशेषितसाध्यानुमितेस्तात्पर्य
ज्ञानाजन्यत्वेनतत्सहकारिताभंगप्रसंगात् किंच असत्त्वपिव्याप्तिज्ञानेसत्त्वाकांक्षादिषुचतुर्षुकारणेषु संसर्गज्ञानस्या
नुभवसिद्धत्वान्नशब्दस्यानुमानेंतर्भावः। अपिचयदिशब्दप्रामाण्येऽत्रवशंप्रद्वेषः तर्ह्यनुमानमपिदृष्टयक्रमाणंनस्यात्।
तत्रापिक्लृप्तमाभावस्यमनआदेःप्रत्यक्षप्रमाणात्वेचित्यात्तत्पदिचतत्रसाक्षात्कारोमीमनुव्यवसायाभावादनुमिनो एमाः
मीत्यनुव्यवसायाच्चदृष्टयक्रमाणमनुमानमितिमतंतदाशब्दादनुमर्थिप्रतेमीत्यनुव्यवसायात्तोपिदृष्टयाणितितुल्यं।तस्मा ५६

त्सर्वैपिलौकिकावैदिकाशब्दाःस्वातंत्र्येणप्रमाणामितिसंक्षेपः। आकांक्षादिकंशाब्दज्ञानेसाधारणमित्युक्तंनत्रमध्यम
निर्दिष्टत्वेनमध्यमंशिष्यजिज्ञासितजाकांक्षानिरूपपत्ति।तत्रैतिन्नुकत्राचिज्ज्ञितासाविषयत्वेहितदृत्वेनयोग्यत्वकल्पोतत्तदेवकु
तरत्याशक्तक्रियावाक्यतावत्तदुपयात्यपति।क्रियापश्रवणा। इति।इतिकर्तव्यतायाइतिअजिज्ञासोऽशितिनत्तजिज्ञासाविषय
त्वयोग्यत्वमवच्छेदकमपरिचयेदुर्ग्रहमित्यतआहतदवच्छेदकमितिनन्वसत्त्वाकांक्षालोकवेदयोःक्रियापरेषुघटमानयेत्यादि
षुसन्निधोपजनितदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यादिषुबांगप्रधानवाक्येषुतत्रक्रियाकर्मेकरणोतिकर्तव्यतात्वानाजि
ज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वावच्छेदकानांसत्वात्तथापितद्रहितेषुनीलोघटोनीलोसत्यंतत्वमस्यहंब्रह्मास्मिअयमात्माइत्यादि
षुसिद्धार्थवाक्येषुकथमाकांक्षेत्यतआहअभेदान्वयेधेति। अभेदान्वयप्रभृति योगिनि तत्वपराथीदावित्यर्थः। नचैवमनन्
गमः। अवच्छेदकाननुगमेपिवह्निमत्त्वादिवत्तदवच्छेद्ययोग्यत्वलक्षणाकांक्षायाअनुगतत्वात्। नन्वन्वयबोधाभावस

९२

पे.कु.: ८८

वाक्यं स्यात् तस्य प्रागभावरूपतया शब्दत्वानकरणत्वेनक्त सत्वादि तत्र आह एतादृशेति विभावलाधिकरण इति । तत्रीयेस्मिन्
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् । अत्र श्रुत्यादीनामेकविषयत्वसमवायेन वि
रोधे सति बलाबलं विचार्यते । तत्र श्रुतिवाक्यविरोधोदाहरणं तस्ये पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमि
ति । तत्र संदेहः किं वाजिनस्य विश्वेदेवशेषत्वं उत वाजिनामकदेवतांतरशेषत्वमिति किं तावत्प्राप्तं विश्वेदेवशेषत्वमिति कुतः वा
जिभ्यो वाजिनमिति वाक्याद्वाजिनस्य विश्वेदेवांगत्वावगमात् । न च वाजिभ्य इति देवतांतरश्रवणात् कथमस्य विश्वेदेवसंबं
ध इति वाच्यं । वाजमन्नं यामिक्षा तद्देषामस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिपदस्य तत्संबंधि विश्वेदेवप्रतिपादकत्वात् । न चामिक्षाया ए
व श्रुत्या देवतासंबंधो न वाजिनस्य तस्य दुर्बलप्रमाणावगम्यत्वादिति वाच्यं । वैश्वदेवी यदस्यामिक्षापदस्यापेक्षत्वे नत राम: ८७
स्यापि वाक्यगम्यत्वात् तत्र तुवा आमिक्षासंबंधस्यैव तत्वं तथापि न वाजिनवाधः श्रुतिवाक्ययोः शब्दत्वाविशेषेण तुल्यबल

९२

त्वात्तस्मादामिक्षया वाजिनबाध । किंतु तया सह विकल्पः समुच्चयो वेति सर्वं मासे एवं प्राप्ते राद्धांतः विश्वेषां देवानामामिक्षयैव संबंधो युक्तः त
स्या वैश्वदेवीति तद्धितश्रुत्यवगम्यत्वात् । न चामिक्षायदस्यापेक्षत्वात् वाक्यगम्यत्वं तद्धितस्यास्येति सर्वनाम्नामर्थस्मरणे न च वाजिनप
नत्तस्यामिक्षावाचकत्वात् तच्चैवमामिक्षायद्वैयर्थ्यं सन्निहितार्थावलंबिनो सेति सर्वनाम्नः कोर्थः इत्याकांक्षायामपि न श्रुतित्वहा
निः न च वाजिनपदं विशेषसमर्पकत्वेनामिक्षा वाजिनयोस्तुल्यो देवतासंबंधः । किं च न वाजिपदाद्विश्वेदेवोपस्थितिः तस्या ब्येरूढ
त्वात् । अपि च मनवाजिनस्य विश्वेदेवैः संबंधः तत्रह्यामिक्षापानिरपेक्षसाधनत्वान्नसमुच्चयः नापिविकल्पः तस्मात् छंदोषदुष्टत्वा
त् । न अत्र विश्वेषां देवानां श्रुत्यवगतामिक्षावरुद्धत्वेन नैराकांक्ष्यान्न वाक्येन वाजिनसंबंधः तदुक्तं भट्टपादैः श्रुत्यामिक्षैव शेषो हितेषां
वाक्ये न वाजिनं । ततदुर्बलप्रमाणत्वात् तत्प्रयुक्तानिराकृतमिति ननु प्रदेयद्रव्यत्वं यागनिरूपितजिज्ञासा विषयत्वयोग्यतावच्छेदकं तच्चामिक्षा
वद्वाजिनेप्यविशिष्टमिति कथं नैराकांक्ष्यमिति चेद् यतिनन्विति न हि प्रदेयद्रव्यत्वं तत्र तदवच्छेदकं जनितामपबोधादपि वाक्यमुन

वै०प्र०ः न्वयबोधापत्तेः किंतु समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थान्वयबोधविरहसहकृतदेयद्रव्यत्वं तत्त्वामिक्षायामेवेति परिति न स्वसमानजातीयेनि
४८ नन्वस्तु वैश्वदेवयागे प्रथममेव वाजिनान्वयबोधस्तस्यामिक्षैव निराकांक्षास्यादित्याशंक्य श्रौतामिक्षासंबंधात्तस्यापि समर्पकत्वं वा का
प्रमाणकवाजिनान्वयस्य प्रथममनुपस्थितत्वात् आमिक्षासामित्याह आमिक्षायांत्विति ननुपस्थवाक्ये स्वतः प्रमाणायत्युपस्य प्रथ
मं वाजिनान्वयबोधः तदामिक्षायां नैराकांक्ष्यं दुर्वारमिति चेन्न प्रमाणामूलान्वयबोधाभावसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैवात्र जिज्ञासावि
षयत्वयोग्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात्। एवं श्रौतामिक्षान्विते वैश्वदेवयागे वाजिनस्य निराकांक्षत्वात्तदंगत्वबोधकस्य वा
जिनवाक्यस्य दुर्बलत्वमित्यर्थकं संप्रत्यमत्राप्ति तद्भावप्रयुक्तमेव दौर्बल्यमित्याह। उदाहरणांतरेष्विति। ऐन्द्राग्नं हि समभ्युपतिष्ट
तद्रूपासु उदाहरणांतरेष्वित्यर्थः इन्द्रदेवलिंगस्य नम्नामाराणं तथ्यापन्नापत्तिपसाप्ति ऐन्द्रं कृत्वोहुपमिति श्रुता रक्षपदप्राप्तो मौणि रामः
णपदस्य दस्य मामाराणं निराकांक्षत्वात्तत्प्रकस्य वाक्यस्य दौर्बल्यं प्रतिष्ठकामदर्शपूर्णमासप्रयोगे एकविंशतिसंख्या ४८

सामिधेन्यनुवचनानामेकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येति श्रुतावंगत्वावगतौ पंचदशसंख्यासामिधेन्यनुवचनानामाकांक्षाभा
वात्तदंगत्वबोधकस्य प्रकरणस्य श्रुत्याबाधः गोदोहनान्विते पशुकामप्रयोगे चमसस्याप्रकस्य स्थानस्य यजमानस्य यांजे मत्र श्रुता
नीतु पयोगे पुनाजायापजमानकर्तृकत्वावगतौ होत्रसमाख्याया दुर्बलत्वं तथा स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यस्य तस्मिन्सीदेत्यस्य पुरोडाश
सदनकरणप्रतिष्ठापनयोर्लिंगेन प्रसेकमेव विनियुक्तत्वान्न सकृत्तमंत्रस्य चाकांक्षिकत्वेन समुच्चयेन वा सदनकरणप्रतिष्ठापनयोः प्रयोगः
सूक्तवाकनिगदस्य इदं हविरजुषेतामवीवृधेतामित्यादेरग्नीषोमादिपदवत्तदेकवाक्ये तापन्नस्य दावस्यपापर्वहूपे प्रयोगः ननु प्रकरणात्तेतो
विकृतिष्वत्रापि प्रयोगः विदेवनादीनामभिषेचनीयसन्निधावाम्नातानामपि प्रकरणाद्राजसूयांगत्वावगमेन निराकांक्षत्वान्न सं
निधानादभिषेचनीयांगत्वं पौरोडाशिकसमाख्याते दर्शपूर्णमासकांडे समाम्नातस्य शुंधध्वमितिमंत्रस्य सन्निधानात्सान्नाय्यपा
त्रांगत्वेनान्वितस्य निराकांक्षत्वान्न पुरोडाशपात्रांगत्वमिति समाख्यायास्ततो दौर्बल्यं तथा च सर्वत्रोक्ताकांक्षाभावं दुर्बलत्व

वेव्य: ४८

प्रयोजकः न त्वनुमितिसमाख्यायास्ततो दौर्बल्यं तथा च सर्वत्रोक्ताकांक्षाभावः दुर्बलत्वप्रयोजकः सत्वज्ञानितान्वयबोधत्वस्य रणाकांक्षा वि
रहः तस्मात् सर्वत्राभावादिति भावः अत्रेदमालोचनीयं जिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वनाकांक्षाघटः कल्पितमानपबोधत्वलस्य णाकांक्षा
नंकृतिः अग्निः करणत्वं ओदनः कर्मतापाकः कृतिरिष्टसाधनमिसत्र क्रियात्वादेस्तद्वच्छेदकस्य सत्वेन साकांक्षत्वापत्तिः न चेष्टा
पत्तिः ततो यन्वयबोधस्य संगात् स्वरूपायोग्यत्वान्नान्वयबोध इति चेन्न साकांक्षत्वे नैव शब्दस्य स्वरूपयोग्यतापा अप्यापाता
त् किं चान्वयबोधोत्तरकालमपि पदार्थेषु योग्यतालक्षणाकांक्षासत्त्वात् पुनरन्वयबोधापत्तिः न चान्वयबोधाभावसहकृतजिज्ञा
साविषयत्वयोग्यत्वयोग्यत्वमाकांक्षेति विवक्षितमतो नोक्तदोष इति वाच्यं। अन्वयबोधानंतरमनेनैव शब्देन पुनः तीनीयामिती छा
यामन्वयबोधदर्शनात्। किं चैवमाकांक्षैव हेतुर्न स्यात्। अन्वयबोधाभावस्य प्रतिबंधकाभावतया यकारणत्वेन कारणतावच्छेद
कतायोगात्। अन्यथा सिद्ध्यभावसहकृतसिसाधयिषाविषयत्वयोग्यत्वमेवानुमितिहेतुः स्यात् तथा च सिसाधयिषाविरहसहकृतसि

रामः ४८

८०

द्ध्यभावः पक्षतेति सिद्धांतो भज्येत तत्र अन्वयोक्तजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकांक्षेति। अत्रेदमूचुः जिज्ञासाविरहसहकृतान्वयबो
धाभावरूपाकांक्षा अजिज्ञासितान्वयबोधके वाक्ये विशेष्याभावात् तज्जनितान्वयबोधवारि। शेषणाभावात् विशिष्टाभावसत्त्वे
न नान्वयबोधानुपपत्तिः न चैवं घटः कर्मत्वमित्यादावपि तत्सत्त्वेनान्वयबोधापत्तिः क्रियाकर्मान्वयबोधविशेषेत्यादृशपदस
मस्तयोग्यत्वात् न चैवं साकांक्षत्वेन तदन्यापाघमिसुक्तमिति वाच्यं। अन्वयबोधविशेषपदविशेषत्वेनैव हेतुत्वात् न न्व
तिलाधिसिते पिवाजिनो दोषविशेष्याभावसत्वेन साकांक्षत्वापत्तौ बलाबलाधिकरणोक्तेनैराकांक्ष्यं विरुद्ध्येतेति चेत् न न हि नैराकां
क्ष्यपदेन यावज्ज्ञानोपयोग्याकांक्षाभावस्तत्राभिप्रेतः किं तु श्रुतिकल्पनानुकूलजिज्ञासालक्षणाकांक्षाभावस्तत्राभिप्रे
तः किं तु श्रुतिकल्पनानुकूलजिज्ञासालक्षणाकांक्षाभावः अन्यथा अग्रादेरूपे लिंगप्रकरणादेर्नैराकांक्ष्यं च न स
मसमंजसं स्यात् तत्र चवाक्यस्य श्रुतिवत् सामर्थ्यान्तश्रुतिकल्पनापेक्षायेन तदुपयोग्याकांक्षाभावपरो नैराकांक्ष्यपदः

५१

वे.व्यु. स्यादिति वाच्यं। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति धर्मस्य श्रुतिवत्प्रामाण्यान्न श्रुतिकल्पनापेक्षा येन तदुपयोग्याकांक्षा प्रमाणत्वव्य
५० वस्थापनेनेनं सर्वत्र श्रुतेरेव विनियोजकत्वात्। तदुक्तं। बलाबलाधिकरणे भट्टपादैः। विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत्सर्वेष्वेतेषु सुस्फुटा धीस्त
स्याः संनिकर्षेणाविप्रकर्षेणाच स्थितेति तन्नु नैराकांक्ष्यस्यानुमित्यर्थापत्त्योरहेतुतया श्रुतिकल्पनाप्रतिबंधकत्वाभावाच्छाब्द
ज्ञानानुकूलाकांक्षाभावस्यैव नैराकांक्ष्यशब्दस्तत्रेति चेत्तर्हि सं नैराकांक्ष्यं न दोषः इति तथा च विनकल्पिता श्रुतिर्विनियोजि
का नैराकांक्ष्ये तत्र स्वकाले कल्पितस्य वचनस्य योरवेषत्वे प्रमाणं स्यादिति इयं चाकांक्षा स्वरूपसती हेतुः नन्वियं पर्यस्ता प
स्तताप्यिवसन्नेति कथं शाब्दज्ञानासाधारणकारणमिति चेन्न तावद् द्विशेषणासंकरः तत्र सन्निति गोचरेच्छा सिसाधयिषा
जिज्ञासानुशाब्दज्ञानेच्छा अनेन शब्देनामुमर्थं जानीयामित्येवंरूपानाप्यन्वयबोधाभावः साधारणः अनुमितौ हि सिद्धि रमाः
मात्रस्य प्रतिबंधकत्वात् इहाभावमात्रं हेतुः शब्दज्ञाने तु तज्जन्यशाब्दज्ञानाभावः ममाणां तद्विशेषणावाकांक्षान्तरेणावगते ५०

८१

तेऽपि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यात्मकफलाबलेन तज्जन्यशाब्दज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वात् नचैवमन्वयबोधाभावस्यप्रामाण्याभावरूपतया साधा
रणं परतंत्रत्वागभावत्वेन साधारणेऽपि विशेषणांतरविशिष्टतया तस्यासाधारणत्वात् तत्र तस्या जिज्ञासाविरहसहकृतान्वय
बोधाभावस्य वाकांक्षासैव च शाब्दज्ञानकारणमित्याख्यातमतिविस्तरः प्रयोजनं निरूपयति योग्यता चेति। तात्पर्यवि
षयसंसर्गाऽयोग्यतेत्यर्थः तात्पर्यविषयपदस्य प्रयोजनमाह सप्रज्ञापतिरित्यादिना संप्रदायमते नाहवनीयाभेदबोधेऽपि
तिद्वयोरपतान स्वरूपसती हेतुः शाब्दभ्रमाच्छित्वात् किंतु ज्ञायमाना ज्ञानं च संशयनिश्चयसाधारणं कारणं ततश्च तत्संशय
विषयपदयोर्न शाब्दज्ञानानुपपत्तिः। प्राभाकरास्तु न पदज्ञानमपदार्थोपस्थितिः शाब्दज्ञानांगं किंतु पुनस्थितिमात्रं लाघवात्
नचासत्तेः प्रसंगः तस्य स्वरूपयोग्यत्वात् नचैवमोदनंपचतितिद्रत्र प्रमाणांतरे अन्यथा देव वशस्य तत्कल्पाय दोषप्रस्थि
तस्यात्तवनमंतेऽप्यन्वयबोधापत्तिर्दुर्वारा किंच पदजन्यासान शाब्दधीहेतुः दूरस्थितादौ व्यभिचारात् ततश्च न पदजन्यप

८२

वेध्याः ५२

दार्थोपस्थितिरासत्तिरिति तदेतन्निराचष्टे आसत्तिश्चेति अत्रायं भावः यद्ज्ञानजन्यान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरेवासत्तिः सैव प्रा
न्वयबोधांगं असत्याः संस्कारोपस्थिततीरमादाय घोषादिपदैरेवान्वयबोधत्वं भवेत् लक्षणोच्छेदापत्तिः किंच पदैरित्यनु
पस्थितस्यान्वयबोधकत्वे तदा समवायसंबंधेन घटादिपदैरेवाकाशोपस्थितिसंभवादाकाशादिपदानां तत्र शक्तिर्न कल्प्ये
न घटादिपदैरेवाकाशोपस्थितिसंभवादाकाशादिपदानां तत्र शक्तिर्न कल्प्येत न च वृत्तिधीरपि शाब्दधीहेतुः। लाघवेन
न पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वे अतिरिक्तकारणाकल्पनादिति यदुक्तं तद्वारसिसादौ व्यभिचार इति तत्राह अत
एवेति न चार्थविशिष्टपदकल्पनाहरमावश्यकार्थकल्पनमिति वाच्यं उक्तन्यायेन पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतु
त्वेन सिद्धौ तत्कल्पनागौरवस्याप्रामाणिकत्वेनाशेषत्वात् तत्र न्यायाप्रिधानांशे शाब्दत्वं न स्यात् अनुमितित्वपरामर्शज राम: ५२
न्यत्वव्याप्यवृत्तित्वे पदज्ञानजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् इषेत्वेत्यादाविति भेदलक्षणोऽस्थिरत्वे यद्ज्ञानजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्

८२१

इषेत्वेत्यादाविति भेदलक्षणोऽस्थिते। समेषु वाक्यभेदः स्यात्। यावत्समवेतार्थानि तावन्ति कृविनियोगं वेति यथा इषेत्वोर्जे
त्वेत्यादीनि तेषु संदेहः किं प्राक् दृष्टार्थमेकमंत्रत्वमुत यावदेव लिंग्यः संबंधमिषेत्वेति तावदेकं यजुः अनन्तरं यजुरन्तरमि
ति किं प्राप्तमेकं यजुरिति कुत एकार्थत्वात्। न च। निश्च। निराकांक्षत्वादेकमंत्रत्वे साकांक्षत्वे सत्येकप्रयोजनत्वस्यैव ए
कमंत्रत्वे तंत्रत्वादिति वाच्यं। एकप्रयोजनानामनेकेषां तत्साधनत्वाङ्गभावेन विभज्यमानसाकांक्षत्वात् तन्नवसिद्धमेक
प्रयोजनत्वं विनियोगभेदेन प्रयोजनभेदावगमात् अन्यथा एकमंत्रत्वे प्रतीकभेदेन विनियोगः इषेत्वेति शाखामा
छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीत्येवमादिः कथं स्यादिति चेत् किमर्थाभिधानलक्षणप्रयोजनस्य भेदः उतादृष्ट
लक्षणस्य नाद्यः वाक्यभेदः स्यात् इषेत्वादिविषयत्वे सार्द्धवस्तुत क्रियापदे तदयोगात् न च क्रियापदाध्याहारादर्थाभि
धानभेद इति वाच्यं तत्र तदध्याहारकल्पने गौरवात् मानाभावाच्च। नहि ऊर्जे यं कल्पनीयात् इषस्य लाघवादेक

स्योपकल्पत्वात्तन्नयनतीकभेदेन विनियोगाभेदानुपपत्तिः मंत्राह आपितदुपपत्तेः तन्नछ्रुमंत्रैकमिति एवमुक्तंत्रैक
र्थपस्थितिमात्रेकक्रमः। दृष्टत्वे नैकं प्रत्युः श्रुतत्वेसपरमिति युक्तं। शब्दभेदे न भिन्नवाक्यरूपावगमेन निराकांक्षत्वात्तपत्वे
कप्रयोजनत्वाद्विभज्यमानसाकांक्षत्वमिति तन्नमप्यममेवरूपभेदेन विनियोगप्रयोजनभेदसिद्धौ तदुत्तरकाली
नस्यप्रयोजनकसंबोधस्यातन्द्रेशपरिपंथित्वात्। नचमंत्रभेदस्यादृष्टभेदस्युपपत्तेः कथमेतावताछिन्न
भिन्नत्वानुमात्तिर्क्रियापरार्थ्याहारमिद्धिरितिवाच्यं। करणत्वेन चोदितेषु मंत्रेषु कल्पनीयस्य प्रयोजनस्य क्रि
याप्रातिवर्तितोपायस्यैव करणस्यामत्वेनाभिप्रकाशनस्यैवतत्कापि त्वकमनात तत्स्य च क्रियापदाध्याहा
रं विनानुपपत्तेः प्रपत्तेः पथ्याद्युः यावतावितानोदितकरणसामर्थ्यं नास्ति तावदनाम्नातमपि कल्पनीयं राम: ५२
।छिन्नतीत्याद्री ति। विकृतावितिः न्यायपेनुसंनिर्वपामीव्रीहीणां मेधः सुमनस्यमानः इति मंत्रावुदाहृत्य

मिमोसोऽपि यागादिषु त्रिहितत्वावृत्तेनेति संशयेत्री स्यप्तिपदयुक्तमंत्रपोर्द्रव्यदेवताप्रकाशकत्वस्य गुणात्वसेवोपपत्तेः
तन्नप्रकाशनाथमेहर त्रिमावपद्वी स्यत्रिपयोदेवतादिवाविपदस्य सपाप्रयुक्तपोरेशीव मंत्रस्वरूपविवक्षपाप्र
कृतावप्रकृतपातत्स्थाने मर्यनीवारपदप्रक्षेपो विकृता विनिनवमेराद्यं ति तंतत्याचार्थीध्याहारप्रसमानाते
रोपस्थितमपीहिकमीतापमंत्रस्यान्वयबोधकत्वसंभवान्नसपीदिपदोहहमात्रिरितितत्तक्षिकरणाविरोधः स्या
दितिभावः। तन्त्वासन्निः परज्ञमत्वविशोषितापिनशाब्दज्ञानेहेतुः न्यूमासन्नेतदन्नसेणशीर्व्वमताभावमसंख्यादि
तिचेन्नत्तासर्पिस्नमेरणायोग्यतान्नमेणवातदुपपत्तेः नचैवमासत्तेः स्वरूपसत्ताः हेतुत्वे विशेषणेतानत्वेनका
रणत्वापत्तौ शाब्दज्ञानात्ताधारणकारणहेतुत्वेविशेषणेत्तनजनपदार्थोपस्थितित्वेनैवहेतुत्वाभ्युपगमा
त।न्मतएवविशेष्यधीरपिशीब्दाधीहेतुरितिदिक्।। किंतुगोणीहत्तिविषयस्यापिष्टयुक्तसार्थतयातेन सहय

द्धार्थस्य त्वेन विषयीक्रियतेति तद्गोचरापारहत्तेर्लक्षितलक्षणत्वेन भावस्य तस्य मारणात पातद्विषयस्य पदार्थस्य लक्षणस्य एवांतर्भावाद पुनः
क्लिष्टाशयेनाह पदार्थस्येति पदनिष्ठवृत्तिविषयपदार्थः। ननु गौरणास्य लक्षणत्वे तभिवेलक्षणस्य पितदंतर्भावादपभावात्ते
नरूपेण विभागः किं न स्यात् विशेषादित्याशंक्य शक्यौ गौरण्यश्चेति विभागकरणेऽकेवललक्षणापा गौणस्य तर्भावाभावे
न लक्षणस्य ग्रहाप तेरित्यभिप्रेत्याह शक्य इति शक्तिविषयत्वं शक्यत्वं तन्निरूपणाधीननिरूपणाभिमततत्त्वान्निरूपयति
शक्तिर्नामेति लक्षणं व्यावर्त्य प्रतिमुखेति पदतत्संबंधिमात्रनिरूप्येत्यर्थः लक्षणातु पदसंबंधिपदार्थेतरणान्वया
नुपपत्त्याच निरूप्येति नातिव्याप्तिः अभावकरास्तु कायाकोपन्वितत्वा र्थेपदस्यासंख्येनन्वितरान्वितेके वलेवा
तत्रपदानां नामतात्संगतित्वादिति तदेतन्निराकरोति। अर्थेष्विति विषयत्वं समर्थः। तथा च पदनिष्ठशक्तिः स्याहत
साचशक्तिरितिके मुतिकमायेनाह सिद्धांत इति न च कारणात्वतदच्छेदकाति रिक्तशक्तशक्तोमानाभावः दाहादि

पपन्नेरेव प्रमाणत्वात् न च वह्निस्वरूपात्प्रतिबंधकाभावसहकृतात्तदुपपत्तिः प्रतिबंधकाभावस्याभावतयात्र हेतुत्वात् अनुमानमपि वह्निर
द्दिष्टात्रीन्द्रियस्थितस्यापकेतरभावाप्यपः गुणवत्वात् घटवत् न तस्य कार्यैककरणं चाविघटेनेतत्समस्य्राभ्यधिकश्चदृश्यते परास्य शक्ति
र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च। शब्दरूपः सर्वभावानामचिंत्या ज्ञानगोचराः। यतोः तो ब्रह्मणस्तास्तु त्यादि श्रुतिस्मृति
वचनात् अपि शक्तो मानं तदुक्तं वितुस्वाचार्यैः परास्य शक्तिर्विविधास र्गाधाभावशब्दरूपदृगति श्रुतिस्मृतिप्रमिता शक्तिके नानिवा
र्यत इति ननु प्रमाणाभावात्रा स्थ्येविषयिणीपदानां शक्तिः येन तापदार्थान्तरमिति विचार्यन्ते सत अहसाचेतिय दुक्तं नन्वस्तु
निरुक्ता शक्तिस्तथापि शक्यस्यं दुवचनं न तावच्छक्तिविषयत्वं अन्वयस्यापि शक्यत्वापत्तेः नापि ज्ञापमान शक्तिविषयत्वं स
घात ज्ञा मकनताचन्मत्संसर्गत्वादिवदनुपलंभात् न चानुमानं न व्याप्यलिंगगम प्रावादित्यत अहसाचेति। तादृशेति ता
यमाने त्यर्थः ननु व्यक्तिरेव नामा स्यात् पदवाच्या अलंभ प्रोक्षणादिशासनादि चोदनायाः गामभ्याजेत्यादिलौकिकचोद
नाया हननादि प्रतिषेधस्य च तत्रैव संभवात्कथं तर्हि तातिलाभ इति चेत् अक्षेपात् न च जातिरेव वाच्या तत्संबंधाद्व्यक्ति

वेपत्र ८ २५

लाभाऽश्निचैपरीत्यमपि जातेर्व्यक्तिव्यभिचारे गानदनायकत्वात्तस्माच्छक्तिरेव नामाख्यातपदवाच्यानेत्याहतच्चेतित्र्यं भावः किं
मुद्राव्यक्तेर्वाच्यत्वं जातिविशिष्टव्यक्तेर्वा नाद्यः शब्दान्निर्विकल्पकधीप्रसंगात् नाद्वितीयः नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रथमगृ
हीतत्वात् एवनामादिपदवाच्यत्वोचितसानान्किंचनत्वमतेपि संगतिग्रहः सर्वव्यक्तिविषयः उत एकव्यक्तिविषयः नाद्यः अती
नागतव्यक्तिनामत्वेपि संगतिग्रहः सर्वव्यक्तिविषयउत एकव्यक्तिविषयः नाद्यः अतीतानागतव्यक्तिनामशक्यज्ञानत्वात्
नाद्वितीयः इयं व्यक्तिस्तद्विषयादयं नेत्यत्र नियामकाभावात् भावे चासंगतिग्रहस्याव्यविषयत्वेनापूर्वव्यक्तिलाभाभावे
प्रसंगादिति ननु व्यक्तेर्लाभादिपदाशक्यत्वे कथं तदुच्चरणानंतरं तव्यत्ययः कथं चापशुमानयपशुमालभेतेत्यादि
चोदनानन्वानेकव्यक्तिवाचकत्वे गौरवं आलंभादिचोदनानुपपत्त्या व्यक्तिवाचकत्वसिद्धौ तद्गौरवस्यादोषत्वादि
त्याशयेनाक्षिपति कथं तर्हीति जातीमानसामर्थ्याद्व्यक्तिभासकत्वस्य प्रत्यक्षस्थले दर्शनेन जातिशक्तिज्ञानादुपप राम०
त्तो व्यक्तिलाभ इत्याह जातेरिति जातिव्यक्त्योरैक्याज्ञपोरेकवित्तिवेद्यत्वं जातिमानसामर्थ्याद्व्यक्तिमानसामर्थ्यानैयत्ताहा २५

जातिभानसामग्र्या व्यक्तिभासकत्वानियमाद्धानाद्यः असिद्धेः नाद्वितीयः स्मृतिस्थले व्यभिचारात् नकृते व्यक्तिशक्तिज्ञाना
भावे नतत्साहित्याभावाच्च नतृतीयः अन्यथा मानसामग्र्याश्च न्यूनभासकत्वे अतिप्रसंगात् प्रत्यक्षस्थले च संयोगसं
युक्तादात्म्यादेर्व्यक्तिजातिभासकस्य सत्वात् ततश्च जातिमानसामग्र्या न व्यक्तिलाभ इत्यरुचेराह यद्वेति ननु ग
वादिपदानां शक्तिर्यदि व्यक्तावपि स्याज्ञापत एवं च अन्यथात्वप्रामाणिकत्वापत्तिरित्याशंक्य शक्तिसत्वेपि तज्ज्ञानं
न व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन जातिविशिष्टव्यक्तिविषयशक्तिज्ञानत्वेन वा हेतुः किंतु जातिविषयशक्तिज्ञानत्वे

वे
८

वेषव्या० २८

नलाघवादित्याह जातौत्विति। जातिशक्तित्वज्ञानइतितथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिशक्तिज्ञानं व्यक्तिज्ञाने
पि कारणमिति नातिप्रसंग इति भावः ननु सा शक्तिरेका चानाना वा नाद्यः जातिव्यक्तितत्संबंधेषु प्रत्येकं शक्ति
कल्पनायां गौरवात् नाद्यः ज्ञायमानशक्तिविषयत्वे न व्यक्तितत्संबंधेषु प्ररपिशक्यत्वप्रसंग इत्यत आह ज्ञाय
मानेति पदशक्तिज्ञाननिष्ठपदार्थोपस्थिति हेतुतापाविषयतयावच्छेदकत्वं शक्यत्वमित्यर्थः न

राम०
२६

नु गवादिपदानां व्यक्तिशक्तौ मानाभावः न च पदोच्चारणानंतरं जातिप्रतीतिवत्तत्प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्सेव मानमि
ति वाच्यं लक्षणयाप्युपपत्तेः अन्यथा नीलादावपि तद्रूपसद्धर्माभ्युपगमापत्तेः अत एव जात्यन्वयेपि पदस्य स्वरूप
सति शक्तिः न स्ववाच्यसम्बन्धत्वे पदस्य तत्र सामर्थ्याभावात् न च वाक्ये शक्तिरिष्टा तस्मिन् पक्षे च शक्तिविषयत्वं
शक्यत्वमिति लक्षणमपि लादेवत्स परितोषादाहत्यपवेति ननु शक्तिलक्षणाभ्यां जातिव्यक्त्युपस्थितौ युगपद्वृत्ति
द्वयविरोधः न च अन्य लक्षणयापत्ति द्विषयत्वापो गादित्याशंक्य त्वं नं ओग जातेश्च शक्यत्वेपि व्यक्तिविशेषण
त्वेन व्यक्तिलक्षणाविषयत्वमविरुद्धमिति सदृष्टांतमाह यथेति लक्ष्यस्य शक्याधीननिरूपणत्वान्निरूपणानं
तरं लक्ष्यार्थो निरूप्यत इति प्रतिज्ञानीमेत्र यथेति लक्षणेति शक्यस्येव ज्ञो लक्षणानद्विषयोलक्ष्य इत्यर्थः प्रत्येतिश
क्यपरंपरासंबंधो लक्षितलक्षणापन्नत्वस्वशक्यपरंपरासंबंधि नमेवार्थप्रतायपतीति नासंभवः तादृशपदमु

१

वेयव्या ८७

दाहरणमित्यपेति नन्विदं गौरीरत्नावति व्यापकतस्यापि सिंहशब्दवाच्यासिः हत्वसमानाधिकरणकोऽयं संबन्धिमात्रविष
यानन्देवदत्तप्रत्यापकत्वादित्याशंक्य लक्षणत्वात्रदीयरसाह गौरणपवीति शब्दसंबन्धिमात्रविषयावृत्तिजहल्लक्षणा
साचयघपिंगाणां घोषः प्रतिवसनीत्यत्रप्रसिद्धलक्षणास्थले गंगापदे पिनधापि गंगातीरत्वस्य प्रवृत्तमुपस्थितस्यान
दाचित्त्वस्यनावच्छेदकत्वात्सात्र नेहत्वार्थीघातिपत्र लक्षणाजहत्स्वार्थेवतनु दाहरणिपचाविवंमुश्चेतिपद्यापि
विषमस्य रागद्रव्यमत्वाच्चपथीग्यंथरंनुहन्तस्यौचापादयतीति नान्वयानुपपत्तिः नचापिपितुः शत्रुगृहात्रभो
जननिवृत्तौ तात्पर्यान्नदनुपपत्त्या वाक्यस्य तत्र लक्षणेति श्रीपंशक्यार्थमिति शक्यार्थविशिष्टविषयत्वं ल
क्षणं तेन काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र तातिव्याप्तिः काकादेः शक्यार्थस्याविशेष्यत्वेन जहदजहल्लक्षणाया
स्तादृष्टाचविषयत्वाभावात्पत्र होति शक्यैकदेशमात्रविषयवृत्तित्वं जहदजहल्लक्षणालक्षणमिहाविवक्षितं राम० ८७

नतु विशिष्टवाचकत्वघटितं तस्यासार्थत्वान्न च काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्राव्याप्तिः पुनः काकादेरेकदेशत्वाभावादिति
वाच्यं। सांप्रदायिकमतेनतस्यानुदाहरणत्वान्नयं पहन्मेनेतु शक्याशक्यविशेष्यकवृत्तित्वस्य न लक्षणत्वात् नन्वा
वृत्तिः शब्दार्थदत्वम्भुपगमाद्देवदत्तादेः शक्यैकदेशत्वाभावादसंभव इति चेन्न मञ्चाः क्रोशन्तीति विशिष्टवाच्ये चाचक
त्ववादिमतेनैतल्लक्षणप्रणयनात्सिद्धान्ते च जहदजहल्लक्षणाया एवासिद्धेः लक्षणात्रैविध्यस्य चमता
न्तराभिप्रायत्वात् ननु विशेषणापरेण्यानित्यो घटः रत्यालो लक्षणां न स्याद् विशेषणादिसत्त्वात् यत्र कैरदपदार्थैकदेश
स्येतित्वात् त्रोरगोतिविशेषणत्वेन शक्यानुपस्थितस्य घटत्वादेरन्वयित्वेन यानि रक्तांशस्त्वेन स्वतन्त्रोपस्थितेराकांक्षो
त्थापकत्वात्तस्याएवान्वयबोधांगत्वादिति भावः ननु विशिष्टवाचकपदस्य विशेष्यपरत्वेऽपि लक्षणोचनदेकदेशत
साम्याल्लाघवेनशक्यैकदेशपरत्वस्य तत्र प्रयोजकत्वात् तात्मन एवन्यायः पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु तदेकदे

णेनतिनप्याचानित्यो घटः सोयं देवदत्तस्तत्त्वमसीत्यादावपि लक्षणेत्यत आह अन्यथेति घटादिपदानामिति न
चात्राप्यनुमानतिः अप्रसिद्धं तादृशोष्यसौकदेशत्वेपि शक्यैकदेशस्यान्वये योगोपस्थितेन तयान्वयबोधोपपत्तौ उ
न तत्तदुपस्थितये लक्षणाकल्पनमनावश्यकत्वाच्चेतिभावः नार्हजहदजहल्लक्षणोपपादनीयत्वापत्ति
रित्याशंक्यादिशिष्टवाचकत्ववादिमतेन त्वयं नपिं द्विषयमाह मन्हदजहल्लक्षणोदाहरणं त्विति छत्रिणोयां
तीत्यादिकमादियद्व्यात्यंशक्येतिशक्यतावच्छेदकेत्यर्थः न तु काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यादौ लक्षणायां न शक्य
संबंधिमात्रविषयत्वं जहल्लक्षणात्वप्रसंगात् न च शक्याशक्यविषयत्वं तदनुगतलक्षणतावच्छेदकस्याप्रतीतेरि
त्याशंक्याह यदुपघातकत्वमेकस्यार्थत्वं च शक्याशक्यवृत्तिलक्षणावच्छेदकमित्याह अशक्येति एवं लक्षणानिरूपि
तासंप्रतितद्वीजं निरूपयति लक्षणावीजं त्विति एवकारव्यावर्त्यमाह नत्विति किमन्वयानुपपत्तिस्तद्वीजं तात्पर्यविषया

न्वयानुपपत्तिर्वा अत्राघ अत्राह काकेभ्य इति न द्वितीयः लाघवावश्यकत्वाभ्यां तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वौचित्यात् तु
न सु तात्पर्यविषयानुपपत्तिर्गुर्व्व्यपि गंगायां घोष इत्यादौ कमतात्वलक्षणावीजं न तु तात्पर्यानुपपत्तिरित्यत आह गं
गायामिमितिलक्षणापदमात्रवृत्तिरित्याच्छेक्तिवदिति नैयापिकास्वान्त्याह लक्षणा चेति उक्तानुमानं च शक्ति
त्वेन सोपाधिकमितिभावः ननु शक्तेरपदमात्रवृत्तित्वोक्तित्वं न प्रयोजकं लाघवेन सामान्यधर्मस्य वृत्तित्वस्यैव तत्प्रयो
जकत्वादित्याशंक्य चित्रगुमानयगंभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गवादिपदे लक्षणानाचित्राद्येपदरदत्वत्रानियामकाभा
वेन पदसमुदाय एव तत्र लक्षणापास्त्यापित्वीकर्त्तव्यत्याग्गुर्वपि। शक्तित्वं तत्र प्रयोजकमित्याह यथा गंभीरायां
मिति शक्यसंबंधो हि लक्षणा वाक्ये च शक्यत्वनाभ्युपेतेनत्कस्य संबंधितमिति चोदयति न चेति शक्यसंबंध एव लक्ष
णास्त्वशक्तिरायां चेदह शक्यपदेन विवक्षितं शक्तिज्ञाप्याम्बयदार्थज्ञानद्वारा वा क्यार्थोपस्थितिं लक्षणायुक्तेत्याह उच्यन
इति न तु शक्यसंबंधत्वापेक्षया शक्तिज्ञापसंबंधत्वं गुर्वति चेन्न वाक्यलक्षणायाः प्रमाणांतरसिद्धत्वेन तत्साधारण

३

वै.प.ला
२९

गुरुलक्षणाप्रणयनस्यान्याय्यत्वात् न च ज्ञाप्यसंबंधित्वमेव लक्षणा लक्षणामस्तु तत्स्य वाक्यलक्षणासाधारणत्वात् तत्र श्रलक्षणा
शक्तिपदं व्यर्थमिति वाच्यं तथा सति गगर्भादेरपभ्रंशस्य लक्षणा प्रयोगे साधुत्वापत्तेः वृत्तिमत्त्वस्यैव वाच्यत्वात् तथा सति त्वप्रयोग
कत्वात् न वाक्यस्य तत्र निष्ठशक्त्यभावेनकं पंचशक्तिज्ञाप्यसंबंधरूपा लक्षणा स्यादिति वाच्यं शक्याश्रयस्य पदस्यैव समु
दायरूपेण वाक्यत्वाभ्युपगमात् यद्वा ज्ञाप्यसंबंधस्य लक्षणात्वे चापभ्रंशस्यासाधुत्वापत्तौ पङ्कजे प्रयोगापत्तिः व्याकरणनिर्द
तत्सर्वमभिप्रेत्याह न क्वाचिदनुपपत्तिरिति ननु चित्रगुमानय गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादावपि गवादिपदस्य एव लक्षणा
न च नियामकाभावः चित्रीषणाविभक्तिप्रपदत्वस्य नियामकत्वात् अत एवाभेदान्वयस्य लेनीलो घट इत्यादौ वि
शेषणाविभक्तिः साधुत्वार्थेन च दंतरवैयर्थ्यं चित्रगोस्वामिति गम्भीरनदीतीरादेर्न तात्पर्यं द्योतकत्वात् अत एव प्र
जपतीत्यादौ उपसर्गस्य प्रकृष्टे जपे तात्पर्यद्योतकत्वं न तु शक्तिर्लक्षणा वा ततश्च वाक्ये न लक्षणेत्यत आह एवमि
ति अर्थवादवाक्यानामिति महाविष्णुरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यादावनेकपदसंदर्भात्मके अर्थवादवाक्ये विशेष्यपदं तात्स

राम०
२९

णिकं विशेषणपदं तद्द्योतकमिति नियमोऽस्ति विशेष्यपदानामपि नानात्वात् तथा चार्थवादस्थले चावयवलक्षणायाः क्रमत्वेन लोकेपि
गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ वा स एव लक्षणेति भावः अर्थवादे पदैकवाक्यताप्रसिद्धिरपि न तत्र वाक्यलक्षणां प्रमापयतीत्याह एवं चेति अ
न्यथा तद्वमते अर्थवादांतर्गतस्यैकस्यापि देवपदस्य प्रशस्तत्वनिंदितत्वरूपार्थप्रतापकत्वाभावे न वयदैकवाक्यत्वापत्तावर्थवा
दपदसमुदायेऽतत्प्रसिद्धिर्न स्यादिति भावः प्रसंगाद्वाक्यैकवाक्यतां निरूपयितुमाकांक्षामुद्भावयति क्वचिदिति पदात्वासिद्धि
र्न बालक्षणापांप्रमाणां पदमात्रवृत्तिलक्षणावादिमते एवार्थवादांतर्गतस्य पदस्य स्वतः पदांतरद्योतितात्पर्यविष
यप्राशस्त्यार्थप्रतिपादकत्वात् पदैकवाक्यत्वसंभवात् अन्यथा वाक्यस्यापि स्वतः पदैकवाक्यत्वेऽपि तत्रापि वाक्यैकवाक्यतानस्या
दित्याक्षिपति क्वचित् इति न हि वाक्ययोः सतोरेकवाक्यत्वं वाक्यैकवाक्यत्वं किंतु वाक्यार्थबोधकयोः तथा चार्थवादस्य वा
क्यत्वेपि प्राशस्त्यरूपार्थबोधकत्वं तया वाक्यार्थानुभावकत्वाभावात् वाक्यैकवाक्यतेत्याह यत्रेति विशेष्ये विशेषणमिति न्या
येन पदार्थसमन्वयेऽवान्तरवैशिष्ट्यावगाहि महावाक्यार्थज्ञानोपयोगी मध्ये नावांतरवाक्यार्थबोध इति वाक्यैकवाक्य

नायां लोके कश्चिद्विप्रतिपद्येतापीत्यतो निःसंदिग्धं वैदिकवाक्यमुदाहरति। पयेति। परस्परेति मनीनां दर्शपूर्णमासादीनां स्वमकर
वि.प.वा २५० णास्यां गोरन्विता त्रीयकारकांक्षारणमनारभ्याधितांगैर्विकृतीनां चातिदिष्टांगैः परिपूर्णानां ज्ञारमयादिभिः सहनष्टाश्चरगव
रथवदुत्थिताकांक्षाविरहेपिरूः पटोभवतीतिवदुत्थापिज परस्पराकांक्षासत्वादित्यभिप्रायः ननु वेदेपि नावानूरचावया
र्थबोधानंतरं महावाक्यार्थज्ञानं तथासति वाक्ययोर्नैनितान्वयवोधत्वे ननिराकांक्षतया महावाक्यार्थबोधोनस्यादिति चेन्न।
।अवांतरवाक्यार्थबोधानंतरं तदनुकूलाकांक्षाभावेन वाक्याभ्यां पुनरवांतरवाक्यार्थज्ञाभावेप्यजनितत्वेननात्मयनिषय महा
वाक्यार्थबोधाभ्यां ताभ्यामेव संहताभ्यां महावाक्यार्थबोधसंभवात्। अत्र महाचार्यसंमतिमाह तदुक्तमिति न च वेदेपि विशेष्ये
विशेषणानामिति न्यायेन प्रथमत एव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि महावाक्यार्थबोधोस्तु वाक्यवादितिवाच्यं नत्थासति क्रमस्वरू
पज्ञानानंतरं फलान्वयपरत्वेपि ततः शेषिमावान्वयवोधदतिरिक्तातनभणापत्तेः उत्तरत्रस्त न्नाशिष्टगुणविभागानुपपत्तेश्चेति राम०
तदुपस्थितिरितिशक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेनपदजन्यपदार्थसमानाविषयिति संनिरित्यर्थः नन्वस्तु पदार्थोपस्थितिरासत्तिः तथापि

ननु ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुमानाभावात् नापि स्वरूपसती पदार्थानां शाब्दज्ञाने विशेषणत्वेन भासमानतया तदुपस्थितेर्विशेषणज्ञा
नत्वेन हेतुत्वापत्तौ शाब्दज्ञानासाधारणकारणताभ्युपगमभंगापत्तेरित्यत आह सा चेति। आसत्तिरेव हेतुः ननु तज्ज्ञानं तथा च
पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वादसाधारणमिति भावः। न च तेन रूपेण हेतुत्वे मानाभावदत्याह तथैवेति ननु विशेषणज्ञा
नत्वेन हेतुत्वं विशेष्यविधया हेतुत्वापातात् न चेष्टापत्तिः यावदन्वयप्रतियोग्युपस्थितावेवान्वयबोधः तदभावेनेत्यन्वयव्यति
रेकविरोधादित्यर्थः। एवं शाब्दज्ञानकारणनिरूप्य तद्विशेषकारणमाह एवमिति। न चोक्तन्यायेन वैदिकमहावाक्यार्थ
ज्ञानत्वस्येवावांतरवाक्यार्थज्ञानजन्यतावच्छेदकतया क्लृप्तत्वेन लोके समूहालंबनमात्रान्महावाक्यार्थज्ञानस्येवासिद्धे
अन्यथा कदाचिदाकांक्षादिविरहे पत्रावांतरवाक्यार्थज्ञानं तत्र न स्यात् यदि च पदार्थसमूहालंबनादपि महावाक्यार्थज्ञा
नं न तदा तदजन्यमहावाक्यार्थज्ञानत्वं तज्जन्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचारस्तानि बोधं मोनिश्चलोक्ता व्याप्तिरिति दोषे सत्येव दोषा
नरमाह अन्वयार्थज्ञानमप्युन्मेनेति अत्र किंतात्पर्यज्ञानं प्रमारूपं भ्रमरूपं वा तत्राद्यं निराकृत्य द्वितीयं निरस्यति अत्र यामिति विशेष

५

वेप॰व्या ८१ दर्शनेनेति विरोधिदर्शनेनेत्यर्थः न चेति यद्यपि साक्षात्कंठताल्वादिप्रेरकत्वाभावान्नोच्चारयितृत्वमीश्वरस्य तथापि तत्प्रेरक
तान्त्रमुच्चारयितृत्वं तच्च कंठताल्वादिव्यापारानुकूलकृतिमत्त्वादीश्वरेऽपीति भावः अत्र व्युत्पत्तौ दीरितये द्वावकाशाविशः सं
त्वमीमांसकादेरपौरुषेयत्वनिश्चयवत्तात्पर्यानिश्चयात् शाब्दज्ञानदर्शनेन व्यभिचारात्तात्पर्यज्ञानं हेतुरिति हरिश्च
रितितदितिस्वार्थं तं संसर्गानुभवजननस्वरूपयोग्यत्वं तात्पर्यमित्यर्थः ननु प्रलोपधानं तस्मिन्सति तात्पर्यज्ञाने सति च तस्मि
न्वाक्यार्थज्ञानप्रलामित्यन्योन्याश्रयात् न केवलमिदं तात्पर्यं शाब्दज्ञानोपयोगि किंतु व्यवहारोपयोगि चेत्याह गोहरति
घटसंसर्गपरमितिराति व्यपदिश्यत इत्यन्वयः अन्यथा इति शाब्दे यान हेतुविशेषाय त्तेः नन्विति अश्वे तोषावती त्यादिवाक्य
मादिपदस्यात्यंलवणपरमितिलवणमात्रप्रतीतिस्वरूपयोच्चारितत्वज्ञानरश्नायामश्वादिसंसर्गप्रतीतिजनकत्वलक्ष
णातात्पर्यप्रतीतिसंभवेन तदाश्वादिसंसर्गानुभवापत्तिः तत्परत्वव्यवहारापत्तिश्चेत्यर्थः तत्प्रतीतिजनकत्वे सति त
दन्यप्रतीतीच्छयानुच्चारितत्वं तात्पर्यं विवक्षितमित्याह अन्यदित्तिरेत्तिननु प्रथमेन तत्पदेनाश्वस्य द्वितीयेन लवणस्य परामर्शे लवण राम॰ ८१

परे वाक्ये दोषतादवस्थ्यमित्याशंक्य सर्वनाम्नो बुद्धिस्थवाचकत्वान्न यद्वितीयतत्पदेन प्रथमतत्पदोक्तस्यैव परामर्शः अन्यथा स्व
कस्यचित् परामर्शे घटाद्यन्यघटप्रतीतीच्छयोच्चरितस्य घटमानयेत्यस्य तत्परत्वानापत्तिरित्याह तथा चेति भोजनप्रकरणे प्रयुक्त
स्य सैन्धवमानयेत्यस्य वाक्यस्याश्वान्यलवणप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वात्तत्संसर्गतात्पर्यं नापि तेन तत्परत्वव्यवहार इति भावः
। अत्र च्युतत्र वाक्ये पूर्वोक्तामव्याप्तिमुद्धरति शुकादीनिति तदसमात्रेति अत्रानुच्चारितत्वमप्रतिसंहितत्वं तेनैकपरतयाप्रति
संहिते मौनलिखितनानार्थश्लोके नातिप्रसंगः ननु न ज्ञातीति जननस्वरूपयोग्यताविच्छेदकं तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमे
व अन्यस्य तादृशस्याभावान्न या च परमेश्वरप्रद्वेषिमते वेदवाक्यादावव्याप्तिरित्यत आह उक्तेति तर्हि शास्त्रिकस्यने गौरव
मित्याशंक्याह अस्माकं त्विति तात्पर्यं च व्यानिष्ठ वाक्यार्थज्ञानकारणता किंचिदवच्छेदकारणतात्वाहह्निष्ठकारणताव
दित्यनुमानं शाक्तो मानमिति भावः ननु न्यायमते शाक्तेरनंगीकारादसंभवः न च तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वादिकमवच्छे
दकमिति पुक्तं अत्र ननु गामादिशति नेत्याहरति न कोपि दोष इति तथाप्यवच्छेदकत्वमनुगतमिति नोक्त हीषा चकाराः

६

वप·व्या· ९२

न्यथा येद शक्याचगतेरितिभावः ननु तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेन्वयसिद्धौ नः विवरणादौ तस्य निराकृतत्वादित्याशंकां निरुक्त
तात्पर्यज्ञानहेतुत्वस्यान्वयव्यतिरेकप्रमाणासिद्धत्वेन तद्ध्वंसस्यान्यादृशतात्पर्यनिरासपरतया प्युपपन्नेर्नं विरोध इत्याह
एवमिति। तात्पर्यतात्पर्यतानमात्रहेतुत्वनिरासपरत्वे चाधकमाहन्न्यन्यपेति ननु न तावदिदं तात्पर्यमव्यवहारोपयोगो
। तदितरप्रतीतीच्छयानुच्चरितस्यैव तत्तत्प्रतीतिं प्रति निमित्तत्वेन ज्ञेयवैयर्थ्यात्। न च गेहे घट इति वाक्यस्य पटसंसर्गार्थपर
तावारणाय तत्प्रतीतिजनकत्वमुपात्तमिति वाच्यं। घटसंसर्गपरस्य तत्र पटसंसर्गान्यमिन्तु द्देत्पफलत्वेन तत एव तद्वार
णात् न हि कश्चित्पटसंसर्गेच्छया गेहे घट इति प्रयुंक्ते शाब्दप्रयोगे स्यापतत्त्रवाचकपदप्रयोगस्यान्याय्यत्वात्। प्रयो
गे वा पटसंसर्गपरत्वस्येष्टत्वात् गंगादिपदवत् लक्षणयातस्य तत्प्रतीतिस्वरूपयोग्यत्वाच्च। अत एव नेतन्तात्पर्ये ज्ञाद
ज्ञानोपयोगिविशेष्यमात्रविषयतयातस्य हेतुत्वसंभवे विशिष्टविषयतयातत्त्वे गौरवात्। न च वैपरीत्यमहस्मात्ति
सैन्धवमानयेति वाक्यस्याश्वसंसर्गप्रतीतिजनकत्वज्ञाने लवणपरत्वज्ञानदशायामश्वानुभवासंभवात् न च तत्प्रतीति राम० ९२

जनकस्वरूपयोग्यत्वमेव तात्पर्यं तदवच्छेदकं च न तदन्यप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वं तथा च तज्ज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यं लाघवेन तत्प्रतीती
च्छयोच्चरितत्वस्यैवावच्छेदकत्वौचित्यात्। किं च तदन्यप्रतीतीच्छयानुच्चरितत्वाप्रतिसंधानेऽपि तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वज्ञाने सति
सुप्तस्यासत्त्वात्तस्मादन्वयबोधदर्शनान्न तज्ज्ञानमन्वयधीहेतुः न च तेन तादृशानुच्चरितत्वमनुमाय ततोऽन्वयमनुभवतीति वाच्यं
तथासिमविदुषोऽपि तेनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न च तदपि तस्य तथैव हूषितत्वात् एतस्मात्त्रोक्ततात्पर्यवारणमिति
। अत्र नव्याः तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तदन्यमात्रप्रतीत्युद्देश्यकत्वज्ञानं स्वरूपेण। ज्ञानाविषयज्ञानत्वेनानुगतेन हेतु
त्वाभ्युपगमात्। न हि तत्प्रतीत्युद्देश्यकत्वज्ञानेन तदन्यमात्रप्रतीत्युद्देश्यकत्वज्ञानमुद्दीनं न चोक्ततात्पर्यज्ञानं न कारणं
मानाभावात्। इति वाच्यं सैन्धवमानयेति वाक्यस्य लवणपरत्वज्ञाने तदशायां सत्यामपाकाङ्क्षादिघटितसामग्र्यामश्वपर
त्वज्ञानविरहे शाब्दसंसर्गज्ञानाभावात्। अयमेतिपुत्रो राजपुरुषोऽपसार्यतामित्यत्रेषु त्वान्वयपरत्वसंदेहे हेतुधानिरे
कनिश्चये च शाब्दज्ञानप्रतिबंधात् केचित्तु तात्पर्यनिश्चयस्य शाब्दज्ञानप्रतिबंधकतत्संशयव्यतिरेकनिश्चयानि

७

वे·प्र· ८३ दन्तुपक्षीणत्वान्न हेतुत्वमिति। तन्त्रसिद्धांते प्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वानभ्युपगमात्। किंच यत्संज्ञायेत्यादिव्याप्तिबलात्तात्पर्यानि
श्चयो हेतुः। ननु तद्व्यतिरेकज्ञानाभावः तस्याभावत्वेन गुरुत्वात्। अन्यथा व्याप्तिनिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुत्वापत्तेरिति अभेदस्तत्र
कारममाहकेचित्तिति। अत्र त्रेसमनभिमतवीजं तात्पर्यतानतन्यतावच्छेदकं शब्दज्ञाने शब्दज्ञानत्वं लाघवान्मतु तात्पर्यसंश
यविपर्ययोत्तरशब्दज्ञानत्वं गौरवात्। मचासत्यापि तात्पर्यानिश्चये तत्संज्ञायादिविरहे शाब्दबोधदर्शनेन व्यभिचारात्तत्र हेतु
त्वमिति वाच्यं उक्तलाघवेन तद्धेतुत्वे क्लृप्ते तदभावे शाब्दज्ञानस्यैवासिद्धेः। अन्यथा व्याप्तिनिश्चयोपि तत्संशयविपर्ययोत्त
रानुमितौ हेतुः स्यादिति महद्वैशसमापद्येतेति। नन्वेवमपि निरुक्ततात्पर्यज्ञानं न हेतुः तस्य चावाक्यार्थगर्भत्वेन प्रथमं दुर्ग्रहत्वा
न्न च प्रमाणांतरेणातद्ग्रहः वैदिकवाक्यार्थस्यापूर्वादेर्मानांतरायोग्यत्वात्। प्रमाणांतरेणाप्रथमं तद्ग्रहे च शाब्दवैयर्थ्या
दित्यत आह। तच्चेति। वाक्यार्थगर्भमपि तात्पर्यं वेदे लाघवानुगृहीतेनानुमानेन तदुपजीविना वा प्रमाणांतरेणाप्रथमं तद्ग्र
हे च शाब्दवैयर्थ्यादित्यत आह। तच्चेति। गानिश्चीयते यथा कपिंजलानालभेतेत्यत्र लाघवात् त्रित्वसंख्यापरत्वं न तु त्रित्वादिपरत्व राम०

पर्यंतसंख्यापरत्वं गौरवात् लोके तु तात्पर्यं प्रकरणादिलिंगकानुमानेन प्रत्यक्षादिना चावधार्यते इत्यर्थः। नचैवं वाक्यार्थस्याप्यवगा
मे नाज्ञानितान्वयबोधत्वलक्षणाकांक्षाविरहाच्छब्दज्ञानं न स्यादिति वाच्यं तथापि तच्छब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाभावात्तस्यैवाकांक्षा
त्वादिति भावः। ननु शाब्दज्ञानत्वावच्छेदेन तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे लौकिकवाक्यवद्वेदस्यानुवादकतापत्तिः तात्पर्यग्रहे तद्वा
क्यार्थस्य भानात् तथा च लौकिकं वाक्यमनुवादकं न वैदिकमिति राद्धांतो भज्येतेत्याशंक्याह किंमचरूपेक्षणीयानिरये स्प्रमा
णांतरसमानविषयावगतिविशिष्टार्थबोधकत्वमनुवादकत्वं चेत्तदापाद्यते स्वानुपजीविप्रमाणान्तरसमानप्रका
रविशेष्यकप्रमितिविषयत्वयोग्यार्थबोधकत्वं चानाद्यः प्राभाकरसंमतत्वात् स्वाभिर्लोवोध्यत्वं गीकारादित्यभिप्रेत्याद्वि
तीयं दूषयति तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। अपूर्वतयेति स्वानुपजीविप्रमाणान्तरसमानप्रकारविशेष्यकप्रमितिविषयता
९६ योग्यतयेत्यर्थः। तथा च तात्पर्यग्राहकोणां वैदिकानीमानि पदानि स्वर्गकामनियोज्यकयागविषयकनियोगपराणीत्य
वगमे विस्वर्गकामनियोज्यकयागविषयकापूर्वमित्यनन्गमात्रं वेदस्यानुवादकत्वमिति भावः। नन्वत्वाकांक्षादिसहकारि

८

वे० प्रव्यः ९४ वज्ञाघटवदस्य पटथ कुमार्यंत थापि न चेदांतानां व्रह्मणि प्रामाण्यं तेषां सिद्धार्थबोधकत्वात्कार्यान्वित एव संगतिग्रहेण न तत्रा
राणामेव सर्वत्र प्रामाण्यावधारणात् तथाहि प्रयोजकवृद्धेनेरित गामानयेति वाक्यश्रवणसमनंतरमादिप्रयोज्यवृद्धस
मवेत गवानयनचेष्टामुपलभमानो बालस्तत्कारणं गवानयनगोचरप्रवृत्तिमनुमापत दनुमिते कार्यसंसृष्टपदार्थज्ञाने
वाक्यस्य सामर्थ्यमन्वयवृत्तिमनुमापत दनुमिते कार्यसंसृष्टपदार्थज्ञाने वाक्यस्य सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपद्यते प
नय गां पश्य गां वधान अश्वमानयेत्यादिप्रयोगांतरेष्वावापोद्वापाभ्यां गवि गोपदसामर्थ्यं गृह्णन् कार्यान्विते एव व्युत्पन्नोत्र
न्यथा प्रथमावगतकार्यान्वितव्युत्पत्तिबाधापत्तेः न च सिद्धार्थेपि प्रथमं व्युत्पत्तिग्रहः हानोपादानक्रियानन्वितांस्या
वुभुत्सितया वक्तृविवक्षाभावेन शब्दस्येच तत्राप्रयोगात् प्रयोगे वानभिहितक्रियापदत्वाज्ञ स्यात् न चालो व्युत्स घतोलिं
गचेष्टादेरभावात् तस्मात्कार्यान्वितार्थे एव पदानां शक्तिः ततश्च सिद्धार्थानां न प्रामाण्यमित्तत देतन्निराकरोति तत्रेति राम० ९४
रदमत्राकूतं कार्यान्विते प्रथमं वाक्यसामर्थ्यग्रहेपि न तदनुरोधान्नैव पदवाच्यत्व गौरवात् त्वत्पक्षे प्रमाणांतरस्या

स्यत्वस्याव्यभिचारात्तद्विशिष्टस्यावाच्यत्वप्रसंगः किंच कार्यान्वितत्वमितरान्वितत्वं वा न वाच्यतावच्छेदकं पार्यस्य तद्वाचकलिंगा
दिलभ्यत्वादन्वयस्य च वाक्यादेवलाभात् अनन्यलभ्यश्शब्दार्थ इति न्यायात् अन्यथान्वयविशेषोपि वाच्यः स्यादिति वाक्यस्या
नुवारकत्वापत्तिः किंच कार्यस्य कार्यांतराभावात्कार्यान्विते बाधेनेति तदुपक्रमपोवच्छेदकमप्युक्तेवलापर्येपदशक्तिग्रहे
वाक्यस्य प्रथमग्रहणात् शक्तिः कार्यान्विते बाध्येतेति तदुपक्रमिष्टत्वान् पुत्रस्ते जात इत्यादौ भूतार्थेपि प्रथमं व्युत्पत्तिग्र
हान च तत्र व्युत्पत्तिग्रहाभावः हर्षादेस्तल्लिंगत्वात् न च सुखप्रसवादिनापि तदुपपत्तिः पुत्रपदांकितपटप्रहर्षी
नवत्तस्वप्रसवस्य चक्रस्य चाचक्रस्याभावात् तत्र परिशेषात् पुत्रजन्मसिद्धौ तत्र पुत्रपदवाच्यत्वग्रहः ततश्च हृष्ट
चैत्रसुतोत्पत्तेश्वरणांकितवाससः चार्ताहरिणाभानस्य परिशेषह्नुनिश्चितिरिति। अत एवेति यत एव सिद्धार्थे वाक्या
नां प्रामाण्यमित्यर्थः। ननु तथापि वेदांतानां व्रह्मणि न प्रामाण्यं तेषां प्रतिपत्तिविधिपरत्वेन तत्परत्वाभावात् सत्यं ज्ञा
नामित्येवमादीनां च देवेविधायेप्सितविषयसमर्पकत्वात् तथाच वाचं धेनुमुपासीतेतिवत् व्रह्मविषयप्रत्ययपरा वेदांता इति

वेपृ॰
९५

तत्राहयथाचेतिननुवेदेतिमनेपेश्वमात्रस्यपुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वात्पौरुषेयत्वसंभवाल्लौकिकवद्वेदानामप्रमाण्य
मित्याशंक्यस्वपक्षप्रकारांतरेणवेदानांप्रामाण्यंसाधयितुंप्रथमंपराभिमतंतत्प्रकारमनूद्यदूषयतितत्रेत्यादिनावेदा
तत्रहसांचेदमात्रोपलक्षणानिसोनित्वंतत्रेतिशेषः सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वस्यवेदेतरैरप्यभ्युपगमादित्सचधेपंपवेदस्य
पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वेपि दोषाद्प्रामाण्यंस्यादित्यतउक्तं सर्वज्ञेतियादिमन्वादयोपिसर्वज्ञास्तद्दातत्प्रणीतत्वेनैवप्रामा
ण्योपपत्तौनपरमेश्वरायेक्षेत्यत उक्तं नित्योतितेषामनित्यत्वेमनानात्वाद्देरचेणनतत्प्रणीतत्वमितिभावः भ्र
मप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषाभावएवप्रामाण्येहेतुः तत्रहेतुमाहनित्यत्वेनेतिकिंवर्णानित्यत्वंवेद
स्यनित्यत्वेहेतुरुतानुपूर्वीविशिष्टवेदानित्यत्वंवानाद्यः लौकिकवाक्यस्यापिनित्यत्वापत्तेः नाद्वितीयः वर्णाना
मनित्यत्वेनतत्समूहात्मकवेदस्यनत्समुदायस्यचावाक्यस्यानित्यतपातत्त्वंद्दोहात्मकवेदस्यसुतरामनित्यत्वादित्य
भिप्रेत्येवेदानित्यत्वेहेतुं तरमाहास्माकंत्विनिाश्रच्चः सामानिजातिररत्यादिश्रुतिरादिपदग्राह्यात्वानन्वियंश्रुतिर्नवे राम॰

द्योत्पत्तिपरावेदस्यक्षणमात्रनयावस्थापित्वेमनतुत्यत्रेलौकिकसिद्धत्वान्नापिसर्वेश्वराधीनोत्पत्तिपरापुरुषत्वेनसर्वेश्वरस्या
पिवेदोत्पादकत्वानुमानान्नस्यात्स्वतंत्रपुरुषाधीनोत्पत्तिपरैवश्रुतिः महतस्तस्यस्वतंत्रवाचित्वादित्याशयवनोनैयापिकस्या
शंकांनिराकरोति नापीतिच्चनेकवर्णसमुदायगर्भस्यवेदस्यस्वरूपतः क्षणिकत्वंवर्णक्षणिकत्वाद्वातत्राद्यं दूषयति
यएवेतिद्वितीयंनिरस्यत्यनरावेतिच्चतः शब्दार्थमाहसोयमितिननुवेदस्यक्षणिकत्वेवेनित्यत्वापत्तेरुभात्सत्तिश्रुति
र्निर्विषयास्यादित्यतआहतथाचेतिपराभिमतउत्पत्तौनिरूहतायामित्यर्थः शब्दस्यनाशकत्वामितशाब्दांतरादीनामंत
रासंभवेपिचरुकालस्थापित्वाभ्युपगमैकदापिनाशोनस्यादित्यतआहप्रलयेतितथाचप्रलयकालएवनाशकइति
भावः ननुवेदस्यवर्णानांचनविपदादिवदुत्पत्तिमत्वेरदानींगकारउत्पन्नः रदानीविनष्टरतिप्रतीतिविरोधात् नचप्र
त्यभिज्ञयोत्पादविनाशभेदप्रतीतिबाधः वरुप्रतीतिचाधकत्यनेगौरवेणतज्जेदेकंरुलस्यार्थइतिन्यायेनभेदप्रती
तिबाधः वरुप्रतीतिबाधकेस्यनेगौरवेणतज्जेदेकंरुलस्यार्थइतिन्यायेनप्रत्यभिज्ञाबाधस्यैवोचितत्वात् ततश्चवेद

१०

वेपव्या॰ ९८ स्ववर्णादीनां च मध्ये पुतादृग्विनाशादित्याशंक्याह नन्विति सजातीयानां तत्तद्वेदकस्यनां यां च गोरश्चंवोध्यं। तथा चउत्सादविनाश
भेदप्रतीतीनामुक्तगौरचपराहते भ्रामारूपत्व दृढत्वं चाधवऊ त्ववश्रमयोज्जकमितिभावः शब्दस्य स्थायित्वे वाधकमाशंक्य
निराकरोत्यनुच्चारणेति ननु त्वाय मते उत्पादादिप्रतीतयः प्रत्यभिज्ञापि सोयं गकार इति तऊ त्वाच्छि त्राभेदविषया
गत्वजातिघटितपरंपरासंबंधविषयत्वेन वा भ्रामारूपंत च मत्ते न। सामभारूपस्यादित्सतन्त्राह वर्णाभिव्यंजकेति इपामे।
न कोष्ठरकौ घटं उत्पन्न इत्ति प्रतीतिवदिति भावः उपसंहरति तस्मादिति ननु वेदेन क्षणिकः नापि विपदादिवदुत्सा
दविनाशशीलः किंतु नित्य एव उत्साति श्रुतिश्चाभिव्यक्तिपरा तन्त्र तथा परमेश्वरकर्तृकत्वेनास्य पौरुषेयत्वापत्तौत्र
पसिद्धांत इति जैमिनीयः शंकते नन्विति अस्य महतो भूतस्यादिश्रुतिस्मृतिनिर्वेदस्यापौरुषेयत्वं तत्परत्वे वाधकाभावात्। यत्तु वे
दस्य पौरुषेयत्ववाधकमिति। तद्द्वेधा विकल्प्य परिहरति। न हीत्यादिना मौनिश्लोकेन पौरुषेयः स्यादिति शेषः सत्येव दो
षांतरमाह गुरुमतेति सजातीयेति आनुपूर्व्यासाजात्यमभचमौनिश्लोके व्याप्तिः तस्यापि कदाचिदिति सजातीयेति आनु रामृ॰ ९८

पूर्व्यासाजात्यं न च मौनिश्लोके व्याप्तिः तस्यापि कदाचित्केनचिदुच्चारितत्वात् अन्यथा तस्याकस्मिकत्वापत्तेः उच्चारणापदस्य प्रतिसंधानप
रत्वात् वा ननु मानान्तरमन्तर्भूतं सिद्धो वेदः। तथापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं सर्वेश्वरप्रणीतत्वात् वेदभिन्नतन्त्रप्रणीतत्वाभावात् तत्रान्यथापर
मेश्वरसमारणवकवहुधारणसापेक्षत्वे तस्यास्मदादितुल्यत्वापत्तौ सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिताभ्युपगमभंगप्रसंगः ततश्च पौरुषेयो
वेदः स्यात् अत आह तथा चेति सर्गाद्यकाले सर्वेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धयमानुपूर्वीं वेदस्येति ज्ञात्वा तत्समानानुपूर्वकं वेदं रचयामीति
संकल्प्य तादृशवेदं रचयेत् न तु तद्विजातीयानुपूर्वकं तत्कालसर्गाद्यसमये वेदस्य पूर्वसर्गसिद्धवेदसजातीयत्वात् तादृशवेदा
ध्ययनस्यैवाभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वात् अन्यथा तस्य वाग्व्यजनताया न प्रहेतुत्वापत्तेः तथा चेश्वरः स सर्वज्ञः सर्वशक्तिरपि पूर्व
सर्गसिद्धानुपूर्वीसमानानुपूर्वकं वेदं रचयन्न स्वतन्त्र इति न वेदस्य पौरुषेयत्वमिति भावः ननु नैदं पौरुषेयत्वव्यवहारप्रयो
जकं भारतादावप्यव्याप्तेः॥ तस्यापि सजातीयोच्चारणसापेक्षत्वात् न चानुपूर्व्यासाजात्यं तत्र नेति वाच्यं अतएव पाथिय
असमानभारताद्वयव्याप्तेरित्याशंक्य साजात्यमानुपूर्व्यां वाचि चसिंतं सिद्धान्ते च यत्समामा घभारतयोर्भेदाभावात्त्वा

वे.प.व्या. ८९ ज्ञप्तिरित्यपि भिन्नेत्याहुर्भाट्टाः नादीनां त्विति॥४॥ इति धर्मराजाध्वरीन्द्रात्मजश्रीरामकृष्णाध्वरिविरचिते वेदान्तचूडामणौ आगमप
रिच्छेदः॥ ॥संगतिं दर्शयन् शिष्यबुद्धावारोपयति जानीते इत्यनेन।मितितत्रेति त्वर्थापत्तौ निरूपणीयायामित्यर्थः। उपपाद्येति उ
पपाद्यज्ञानत्वेन तज्जन्यज्ञानमर्थापत्तिरित्यर्थः। तेन तद्धेतुव्यवसायादौ नातिव्याप्तिः न च व्यतिरेक्यनुमितावतिव्याप्तिः। तस्याः प्रागे
वानिरस्तत्वात् तदंगीकारे वा व्यतिरेकसहचारजन्यान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव तत्र हेतुत्वात् तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वविषय
याघज्ञानस्याहेतुत्वान्नातिव्याप्तिः। अस्तु वा व्यतिरेकसहचारजन्यव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः। न पापि तस्य व्यभिचारज्ञान
विरोधिज्ञानविषयज्ञानतया हेतुत्वेन तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानत्वेनाहेतुत्वान्नातिप्रसंग इत्यादिकऽतेनोप
पाद्यज्ञानत्वेन तज्जन्यज्ञानत्वं फलमर्थापत्तिलक्षणं तत्करणत्वं चार्थापत्तिप्रमाणलक्षणं तत्करणं च तेनान्तःकरणं न
चान्यतः किं त्वनुमितौ व्याप्तिज्ञानमिव तत्तत्संस्कारव्यापारकं चक्षुरनेन चिना दहमनुपपन्नमित्युपपाद्यज्ञानमेवेत्याह तत्रेति न रामः
नूपपादकज्ञानं न फलं तस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्याशंक्य सामान्यतः सिद्धावपि देवदत्तो रात्रौ भुंक्त इत्युपपाद्याधिकरण ८९

भक्तिविशेष्यवृत्तितया तदसिद्धेस्तदेव फलमित्याह। उपपादकेति ननु व्याप्यत्वमुपपाद्यत्वं व्यापकत्वमुपपादकत्वं नाहि पीनत्वं
स्या रात्रिभोजनव्याप्यत्वं प्रागवगतमित्याशंक्य तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमुपपाद्यत्वं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगि
त्वमुपपादकत्वमित्याह येनेति। नन्वर्थकल्पनाकारणत्वं चेदर्थापत्तिलक्षणं तर्हि नादेवार्थापत्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं व्यु
त्पत्तिर्वा चेत्याहान्नतरस्य लक्षणस्याप्रयोजनत्वात् तथा च रात्रिभोजनादिकल्पनायां तथाहारेण स्यादित्याशंक्य फलकरणयोर्
न पदप्रयोगवत्त्वविरोधरित्याह। रात्रिभोजनेति। पद्यपन्यथाप्यत्वेव दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिः तथाप्यर्थापत्तिनिरूपण
स्य प्रपंचमिथ्यात्वादिसिद्धिप्रयोजनमिति तच्च पश्चादाह इति दृष्टार्थापत्तिरिति स्वमतेन श्रुतार्थापत्तिमुदाहरत जैमिनीयस्यापि संम
मतं। तामुदाहरति यथा चेति। पत्रवाक्यैकदेशोति यावर्थापत्तिरन्वयाभिधानोपयोगिकल्पनानुकूला साभिधानानुपपत्तिरि
त्यर्थः। अन्यथा यथा श्रुतेत्यर्थाध्याहारमतेत्र व्यास्यापन्नेरिति चोध्यं पदाध्याहारमतेनाहयपेति। इत्याचिन्तामात्रिसा

ह यथा ग्रावाविप्लवजीतेति सः स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादित्यत्र तत्र चतुर्थाध्याये स्वर्गपदाध्याहारस्य साधितत्वादि
तिभावः अन्वयाभिधानानुपपत्त्येत्यभावत्वस्य तज्जिममभिप्रेत्य शंकते नन्विति कल्प्य पूर्वमनेनाभिहितानुपपत्तिमुदाहरति यथो
स्वर्गकाम इति नैयायिकमतं निराकरोति न चेति किमर्थापत्तेरन्वयिन्यन्तर्भावः उत व्यतिरेकिणि तत्राद्यं निराकृत्य द्वितीयं नि
रस्यति व्यतिरेकिण्यप्रोति नन्वर्थापत्तिस्थले लाघवेन प्रमप्रमाणाभावस्यानुमानस्यैव करणत्वमर्थापत्तेर्गौरवादित्यत
आह अत एवेति ननु पक्षानुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावान्नत्रानुमानं करणं नहि तद्विलक्षणानुव्यवसायाभावात्तत्रार्था
पत्तिरपि प्रमाणं स्यादिति चोदयति किंत्विति ननु किं तेन विनानुपपन्नत्वं न तावत्तदभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगि
त्वं तद्धि तदभावजन्याभावप्रतियोगित्वं तदभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं वा नोभयमपीति शंकते नन्विति व्यापकत्वं प्रयुक्तत्व
मिह विवक्षितमित्याह तदभावेति पद्धाते न विनानुपपन्नत्वं हि तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं। अन्यानिरुक्तेः न चाच व्यतिरेक

व्याप्तिज्ञानं तत्र वाप्यावश्यकं व्यभिचारज्ञानाविरोधि ज्ञानत्वेनानुमितिहेतुतया चक्षुःप्रमितमनुमितिमेव जनयेन्न विलक्षणप्रमामिति
मर्थापत्तिमित्याशयेनाक्षिपति नन्विति स्वत्र व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं नेति भ्रमः ॥ किंत्वनेनेदं कल्पयामीति विलक्षणानुव्यवसा
यबलादर्थापत्तिविधया तन्त्रमाणमित्यभिप्रेत्य समाधत्ते तदभावेति मानान्तरत्वेति यथा च व्यतिरेकिस्थलेष्वेव प्रमाणमित्याहाप
पि वीति नन्वत्रानुव्यवसायबलादस्त्वनुपपत्तिज्ञानं करणं अत्र तु न तथेत्यत आह अत एवेति यतः पक्षानुपपत्तिज्ञानं न त्वेव
कारणमित्यर्थः इति धर्मराजाध्वरीन्द्रात्मज श्रीरामकृष्णाध्वरिकृते वेदांतचूडामणौ अर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ ॥ ज्ञानाकर
णकाभावानुभवकरणत्वमनुपलब्धिप्रमाणलक्षणं तत्करणत्वं च व्यापाराभावादसाधारणकारणत्वं विवक्षितमित्या
ह ज्ञानकरणेति मा वानुमितिस्थले घटानुपलब्धौ वाभावग्रहः संभवाल्लाघवेन केवलानुपलब्धेरेव प्रमाणत्वेभयो
ग्यत्वं तव मते तस्याः प्रत्यक्षत्वायोग्यत्वात् न च योग्यानुपलब्धियोगपत्तमात्माश्रयादित्यत आह अनुपलब्धेरिति नन्वन

वेपव

प्रतियोग्युपलब्धिप्रसंजनादन्याभावप्रत्ययापत्तिः यत्र च न तत्प्रसंजनं तत्र नाभावग्रहः स्यादिति तच्छंकायां प्रतियोगिसत्वप्रसंजन
प्रयुक्तप्रसंजनयोग्यप्रतियोगिकत्वं यस्यानुपलंभस्य सोऽनुपलंभात्तदभावं प्रतियोग्यपरतितेन सरावगतत्वेनामास्यस्याभावरतह
हयस्येति नन्वंधकारवर्तिभूतले घटोपलब्धिप्रसंजनाभावेपि तद्योग्यत्वान्नयपान्नत्रापि तदभावस्यानुपलब्धेः स्यादिति तच्छंकां वा
हन्त या हीति तथा च प्रतियोगितयाप्येतरस्य प्रतियोग्युपलंभकयावदितत्वमेवानुपलब्धेर्योग्यत्वं विवक्षितमिति नातिप्र
संगः यद्यप्यपि अन्धिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धियोग्यानुपलब्धिः न योग्यत्वं च प्रतियोगिसत्वप्रसंजनप्रयोज्यप्रतियोग्यु
पलब्धिप्रसंजनविषयत्वं योग्यत्वे योग्यता च छेदकं वाधिकरणस्यतादृशप्रतियोग्युपलंभकसमवधानं तेनांधकारेप
नंतेनांधकारेघटाभावग्रहाप्रतिधर्मीधावच्छन्नानुपलब्धेरतिभावः पूर्वोक्तदोषनिरस्यसतेऽपवेनि इंद्रियसंनिकर्षा
नंतरं भूतलादावभावज्ञानमितिनिर्विवादं तत्र क्लृप्तप्रमाणभावमिंद्रियमेव करणं नतु क्लृप्त्यनुपलब्धिर्गौरवादिति राम॰

यद्यप्रमाणप्रहेषी नैयायिकः प्रत्यवतिष्ठते नन्विति विपरीतेंगैरवमिताहप्रतियोग्यनुपलब्धेरिति संनिकर्षाभावेनेति न चेंद्रिय
स्याभावेन समं संयुक्तविशेषणतासंवधः न स्यानभ्युपगमात्प्रमाणाभावाच्चेति भावः। नन्विंद्रियस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामभा
वग्रहहेतुत्वक्लृप्तौ तदनुरोधात् सन्निकर्षोपि कल्प्यतदस्याशंक्याह। इंद्रियेति। प्रमाणचैतन्याभेदोदिज्ञानस्याविषयांशेन
च मतेप्रत्यक्षत्वं तथा च चक्षुःसंनिकर्षद्वारान्तःकरणस्यनिर्गतत्वेन हतिविषयदेशं तयोरूपाद्योरेकदेशस्यतय
।वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वेन भूतलेघटाभाव इति ज्ञानस्यभूतलोंऽशे प्रत्यक्षत्ववटाभावांशे
पि प्रत्यक्षत्वं स्यात तन्मत्वकथमनुपलब्धेर्विजातीयप्रमाकरणत्वमिति चोदयति नन्विति यद्यप्यभाववृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य
विषयचैतन्याभेदेप्यभावस्यप्रत्यक्षत्वयोग्यत्वाभावाच्छदुजन्यत्वानिष्टधर्मादिज्ञानवन्नप्रत्यक्षत्वंप्रत्यक्षलक्षणेयोग्य
त्वस्यापिविषयविशेषणत्वेनोक्तत्वात्तथाप्यभ्युपेत्याहसत्यमितिनन्वनुपलब्धिर्नप्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षप्रमा

वेपव्या० १००

णाभिन्नत्वादित्याशंक्य प्रमाभिप्रेतान्त्वभावज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणजन्यं प्रत्यक्षज्ञानत्वादि जिवानाघः नत्वमसीत्यादिवाक्ये
भिचारादित्यभिप्रेतान्त्वभावज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणजन्यं प्रत्यक्षज्ञानत्वादित्यादि द्वितीयं दूषयति। अभावप्रतीतेरिति। इति
प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणजन्यमिति न नियमः तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञाने व्यभिचारादिति भावः। नन्वौपनिषदे ब्रह्म
णि प्रमाणान्तरामवृत्तेर्निमीलितनयनस्य चन्द्रज्ञानमतज्ञानाभ्दवनुत तत्र प्रत्यक्षस्यापि तानस्य परोक्षप्रमाणजन्यत्वम
कृतेत्वभावप्रतीतेरिंद्रियजन्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्य पूर्वोक्तवाधकं स्मारयति तथा चेति अनिर्वचनीयेति पघय
भानस्येंद्रियचेष्टत्वाद्यादिमते तु तराभावज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादिदं दूषणं समानमेव तथापि न्यायमते सर्वत्रारोपस्थले
अन्यथाख्यात्यभ्युपगमान्न दोष इति भावः। अत एवान्यथाख्यातिमवलंब्य परिहरति तेन घटवतीति। आरोप्यसंनिकर्षस्थ
ले इत्यारोप्यस्थल इत्यर्थः। प्रत्यक्षस्थले अन्यथाख्यात्यभ्युपगमे पघयसिद्धांत इति व्रपाज्ञदायपक्षांतरमाहास्तु वेति राम० १००

अनिर्वचनीयत्वमिति इदं चाभाज्ञानस्य प्रत्यक्षज्ञानत्वमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्त्वनुपलब्ध्याभावस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वाभावज्ञाप्रत
क्षज्ञानत्वमभ्युपेत्यान्यथाख्यातित्वानिर्वचनीयत्वमिति बोध्यं। किमभावस्य सर्वाकारेण साधारणा साज्ञातसमाधेः साज्ञातसमा
त्रं वा तत्राद्यं निराकृत्य द्वितीयं निरस्यति यद्विचिदिति चिज्ञानीयापि भावाय घुपादानं स्याज्ञाहि ब्रह्मणा। किमपराद्ध
मित्याशंक्य तन्निराकरोति निन चेति। ननु ब्रह्मणो विभ्रमाधिष्ठानत्वेमायवसकलकार्योपादानमिति सिद्धान्तो विरुध्येते
त्याशंक्य तस्य परिणाम्युपादानपरत्वान्न विरोध इत्याह तद्घाचेति प्रागभावलक्षयति तत्रमत्पिठादाविति। अत्र स
मवापिकारणमात्रवृत्तित्वे सति प्रतियोगितनकाभावत्वं प्रागभावत्वमिति न प्रमितवंत्तथासति सत्संतन्चैप ध्यपि
जेः न चैतावन्मात्रमेव लक्षणं मत्पिण्डादाविस्यादि वा वा निपताधिकरणपरमिति वाच्यं प्रागभावस्य कालेपिवृत्त्यभ्यु
पगमात्तज्जनकत्वस्य प्रागभावगर्भलेनात्माश्रयापत्तेः समानप्रतियोगिजनकाभावत्वं प्रागभावत्वं किं तु कार्यसमं

चापिकालान्यावृत्तित्वेसतिकार्योत्पत्तिपूर्वकालीनाभावत्वंध्वंसेतिव्याप्तिवारणायकार्योत्पत्तिपूर्वकालीनेतिअन्योन्याभावादौ
नद्व्यापसंतंनसंभवतिसापकालेतिअपंचाभावःकार्योत्पत्तेःपूर्वंतत्कारणत्वेनावश्यमभ्युपेयःअन्यथोत्पत्त्यनंत
रंपुनघटोत्पत्तिप्रसंगात् नचोत्पन्नोघटःप्रतिबंधकःतस्यतत्कारणत्वएवविभ्रमादितितत्प्रमाणांतमाहसचेति
नचासंतानाभावेनभविष्यतीतिप्रतीतेरन्यथासिद्धिःविचित्रप्रतीतेर्विचित्रविषयत्वाच्चरूपंमाचादितिभावः।ध्वं
सातिरूपपत्तितत्रैवेतिमतिंजगदादित्यर्थः।तथाचकार्यसमवायिकालावृत्तिप्रतियोग्यजनकोयोऽभावःसप्रध्वंसः
सचघटोविनष्टइत्यादिप्रतीतिविषयइतिभावः।प्रध्वंसाभावोनंतइतिन्यायमतंनिरस्यतिध्वंसस्यापीतिननुनाशनाश्य
न्यत्वाध्वंसोऽपिविनाशीत्यतआहत्वाधिकरणेतिघटोत्पज्ञनेतिप्रागभावध्वंसानाधारकालस्यप्रतियोगिकालत्व
नियमादितिभावःकालस्यध्वंसानाधारकत्वमसिद्धमित्याहध्वंसध्वंसस्येतियथाहिघटोत्पत्तेःपूर्वंघटोभवि राम०

ष्यतितद्वद्ध्वंसोभविष्यतीतिप्रतीतिर्लाघवादेकस्यैवप्रागभावस्यघटतत्ध्वंसप्रतियोगित्वंनतुध्वंसध्वंसकालेघटोविनष्टइतिप्र
तीतेर्लाघवाद्ध्वंसस्यैवघटप्रतियोगित्वमितिभावः।नतुध्वंसस्यप्रतियोगिजन्यत्वनियमादितननकोघटोनप्रतियोगीत्यतआ
हअन्यथेतितथाचप्रागभावतघटनाशंप्रत्यजनकत्वेपिघटध्वंसकालेप्रागभावोनष्टइत्यनुभवात्लाघवाच्चघटध्वंसस्य
प्रागभावप्रतियोगित्वमितिपादितदाप्रकृतेपितुल्यमितिभावः।नित्याधिकरणवृत्तिध्वंसस्यविनाशकाभावादनंततामि
हितत्सामान्यादितरोपिध्वंसस्तथेत्याशंक्यनिराकरोति।नचैवमितितत्किमाकाशादीनित्याधिकरणत्वेनविवक्षि
तंउतब्रह्मतत्रार्थेनिराकृत्याद्वितीयंदूषयतिपदिचेति।असिद्धिःध्वंसाधिकरणत्वासिद्धिःब्रह्मारोपितनाश
रूपमारोपाधिष्ठानत्वादिदमचष्टिमत्रचैतन्यवादिसत्रदृष्टांतासिद्धिमाशंक्याहएवमिति।अतिरिक्तकत्वेनेगो
.१०. रवादप्रामाणिकत्वात्भेदप्रतीतेश्चरागोह्येशिशरइतिवत्तदुपपत्तेर्नातिरिच्यतेध्वंसइतिभावः।अत्यंताभावंल

१६

वे० व्या
१०२

क्षयनिपन्नोतित्रैकाभावंनित्यंसंदिग्धमुदाहरतियथेतिन्यायमतेनिराकरोतिनिसोपीति।विभागादिकंनिराकरोतिस्वयमेवेतिभेदंवि
भजतेत्र्यपंचेतिअनादिभेदस्यब्रह्मवन्नित्यत्वंनस्यादित्याशंक्याविद्यावत्त्रादिरोधस्तत्याहादिचिषोपीतिकल्पितद्वैतांगी
कारमात्राद्वैतविरोधदत्यत्राभिप्रेत्यसंमतिमाहतदुक्तमितिनुन्वसिंहाश्रमश्रीचरणैःप्रागभावस्यनिराकृतत्वात्तदंगी
करणंसिद्धांतविरुद्धमित्याशंक्यातदंगीकारस्वेवसिद्धांतानुरोधीविवरणादौतदभ्युपगमादित्याह।अत्रतएवेति।चपरम
तेनैतदितिचार्वाकस्वमतेवाधकाभावादुक्तप्रमाणासिद्धत्वाचेतिभावः।तत्रानुपलब्धिमानांतरमिति।अत्रेदमालोचनी
यंकिमनुपलब्धारभावप्रमायांकरणंतदानुपपन्नामानांतरत्वमास्थीयतेअतुभववलाद्वानाद्यःउक्तप्रमाणाभावस्ये
द्रियस्यैवतत्करणत्वसंभवात्रचेंद्रियाभावयोःसंबंधानिरूपणंसंयुक्तसंबंधस्यैवसत्वात्एवमास्थीयतेअनु
नचात्रप्रमाणाभावःभूतलेघटाभावइत्याधाराधेयभावसंबंधप्रतीतेःघटाभावज्ञानंसंबंधविषयकंविशिष्टज्ञान राम०
१०२

त्वादंडीपुरुषइतिज्ञानवदितत्नुमानाच्चअन्यथाभावस्यनिरधिकरणत्वापत्तौध्वंसस्यस्वाधिकरणकपालनाशेनैतादिवर्णि
अधिकरणस्यसादित्वेरत्वादिनाभेदद्वैविध्यनिरूपणंचचिरुध्येतससंबंधःस्वरूपसंबंधेन्योचेतन्नदैततनुःचाद्वितीयःनिर्घट
भूतलंपश्यामीतिविपरीतानुव्यवसायात्अन्यथाप्रत्यक्षत्वेनपश्यामिवह्निमनुमिनोमीतिवद्भूतलाभाववयोर्विलक्षणानुव्यवसा
यापत्तिःकिंचप्रत्यक्षप्रमायांप्रत्यक्षप्रमाणंकरणमित्युत्सर्गःसचचलवतावाधकेनापोद्यतेप्रकृतेचाभावज्ञानंप्रत्यक्षमे
वेत्युभयसिद्धांतत्रचप्रत्यक्षप्रमाणमिंद्रियमेवकरणंवाधकाभावात्इंद्रियाभावयोःसंबंधस्यचसाधितत्वान्नतन्मानरूप
मनुपलब्धिर्मानांतरंतस्मादत्रसमाधानचिंसंप्रसंगाद्दाहएवमितिप्रमाणानामितिप्रमारूपाणामित्यर्थः।ननुयद्य
ज्ञानगतंप्रामाण्यंननत्सर्वंस्वतउत्पद्यतेज्ञायतेचानभावाबतितन्त्रकारत्वाभावस्यविशेष्यावृत्त्यप्रकारत्वादेश्चप्रामा
णस्यतद्योग्यादित्सतत्राहतयाहीति।भ्रमेतिप्रसंगचारणापन्नद्वनीतिनद्वाविशेष्यकत्वेसतीत्यर्थः।इच्छावृत्तिप्रामा

वेपव्या० १०३

ण्यं न स्वतो ग्राह्यमित्यत उक्तं ज्ञानत्वमिति नन्विदं प्रामाण्यं स्मृतिसाधारणमिति तत्र प्रामाण्यव्यवहारप्रसंगस्ताशंकाप्रवृत्तस्तु तूले
स्येच प्रामाण्यस्यात्र विचार्यत्वात् स्मृतिसाधारणस्य च तादृशत्वेन लक्ष्यत्वान्न दोष इत्याह संवादीति ननु प्रामाण्यनिश्चयस्य कार्य
प्रवृत्तिहेतुत्वं प्रमाणाप्रामाण्यवादिभिश्चेत्त्रनिष्कंपप्रवृत्तिः प्रामाण्यनिश्चयसाध्यानुमितिर्यदि तदनुमानस्य तत्र प्रमाणत्वात् न चाप्रामा
ण्यशंकानिवृत्तिरेव प्रवृत्तिहेतुः तत्र चान्यथासिद्धिः प्रामाण्यनिश्चयस्येति वाच्यं लाघवेनाभावस्य प्रामाण्यनिश्चयस्यैव हेतु
त्वौचित्यात् न चावतारसिद्धस्य स्वपत्राप्रामाण्यशंकाविरहस्तत्र व्यभिचार इति वाच्यं दोषाभावसहितज्ञानग्राहकसाम
ग्र्यां प्रामाण्यनिश्चयाभावस्येति वाच्यं लाघवेनाभावस्य प्रामाण्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वौचित्यात् न चैवं स्वतःसिद्धस्वपत्रा
प्रामाण्यशंकाविरहस्तत्र व्यभिचार इति वाच्यं दोषाभावसहितज्ञानग्राहकसामग्र्यां प्रामाण्यनिश्चयाच्च स्वयंभा
चात् अन्यथा दोषे सत्त प्रामाण्यस्यैव ग्रहापत्तौ निष्कंपप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति सन्नाह तच्चेति प्रामाण्यं परतउत्पद्यते राम० १०३

यातस्त्वं च उत्पत्तौ न ज्ञानजनकसामग्र्यतिरिक्तकारणप्रयोज्यत्वमिति नैयायिका इत्यर्थः तान्निरत्याहुः नत्विति प्रमाणाभाव इति भावः अ
नुगतगुणसंभवादपि न तदपेक्षेत्याह प्रमामात्र इति भयोर्वयवेन्द्रियसंनिकर्षसल्लिंगपरामर्शयोग्यताप्रमादीनां व्यभिचारेण प्रमा
त्वावच्छेदेन हेतुत्वायोगादिति भावः न च प्रत्यक्षप्रमात्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचारस्तत्र शंकाह नापीति
न चापि प्रमामात्रे अनुगतगुणसंभव इति दोषैः सत्येव दोषान्तरमाह रूपादीति न च यसंनिकर्षस्यापि दोषा इत्याह सत्य
पीति तथा चान्वयव्यभिचार इति भावः असल्लिंगेति सत्यपि सल्लिंगपरामर्शे गंधप्रागभावावच्छेदेन गंधानुमितेरप्रमा
त्वाच्चेत्यपि बोध्यं दोषाभावस्यानीतर्हि स एवास्ति प्रमामात्रे गुणत्वेन हेतुरनुगतत्वादिति चेत्तत्राह परिहारात् दोषस्य
प्रमाबाधकतया बद्धभावस्यान्यत्र क्लृप्तप्रतिबंधकाभावत्वेन हेतुत्वोपपत्तौ गुणत्वेन हेतुत्वे मानाभावाच्चेति भावः प्रा
माण्यस्य दोषाभावप्रयोज्यत्वे ज्ञानसामग्र्यतिरिक्तप्रयोज्यत्वेनाप्रामाण्यवदुत्पत्तौ परतस्त्वं स्यादित्याशंक्य निराकरो

वपत्रा १०४ तान चैवतिज्ञानसमान्यप्रयोजकात्वमोत्सर्जावदृष्टादिसापेक्षत्वात्तरतत्वं स्यादित्यत उक्तमागंतुकेति ज्ञानप्रत्वाप्रयोजकेत
र्थः दोषाभावमागंतुकमादायन हाररणापमो वोति न चागंतुकभाव कारणसहकृतज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यत्वमु
तन्नौ परतस्त्वस्वतस्त्वं तुलाहृशकारणानपेक्षज्ञानसामान्यप्रयोजकप्रयोज्यत्वमिति भावः प्रमाणमिति न इति तन्म
कारकज्ञानत्वमित्यर्थः दोषाभावे सतीति अत्रतत्वकारीभूतप्रकारकत्वेन तद्विशेष्यभूतविशेष्यकत्वेन च स्वा
श्रयग्राहकत्वं स्वाश्रयग्राहकपदेनाविवक्षितं तेन ज्ञानपदादिनान दृष्ट्यहृत्रदोषः परत्ववादिनापि तादृशेनानु
मानादिनान ग्रहत्वीकारादिंत्यत उक्तंपावदिति स्वाश्रयग्राहकविशेषेणांतादृशसामग्र्याग्राह्यत्वं तज्जन्यग्रह
विषयत्वं तथाचयत्रदोषवशादप्रामाण्यनिश्चयः तत्तंज्ञायोवोतत्रतादृशपापि सामग्र्या प्रामाण्यग्रहाद्बाध इत्यत
उक्तं दोषाभावइतितथाचदोषासहकृततादृशयावत्स्वाश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं न तु उक्त राम० १०४

प्रथमवर्णके न्तिहास्त्रमश्रीचरणैः दोषासहकृतज्ञानसामग्रीमात्रग्राह्यत्वं ज्ञप्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति प्रामाण्यस्य स्व
तो ग्राह्यत्वमुपपादयन्ति त्वाप्रय इति तज्ज्ञापस्य लीपापि सामग्री दोषासहकृतेतिमन्वानो नैयायिकश्शोदयति तच्चैवमिति प
रा सामग्र्या दोषासहकृतत्वविशेषणाज्ञानेन शंकतेन चेति परिहरति भ्रमेति स्वतस्त्वमिति प्रामाण्यस्येति शेषः यद्यपि नेदं
स्वतस्त्वप्रयोजकं सत्त्वापस्यदादवाभुत्वं च सामस्यस्थलेपि प्रामाण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानालिंगपरामर्शाभावेन प्रामाण्य
स्याग्रहेपि तद्योग्यताया अन्यापमतेपि सत्वात्तथापि पूर्वोक्तस्वतस्त्वं परतस्त्वज्ञाप्योः प्रामाण्यस्य परतस्त्वमुपपादयति अत्र
प्रामाण्यं त्विति अत्र प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं परतो ग्राह्यत्वाभावे सति ग्राह्यत्वाज्ज्ञानत्ववदिति शंकते नेति केचित्त द दंरजन्तज्ञा
नमप्रमाणांविसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वादिन्यनुमानग्राह्यत्वाद्धेत्वसिद्धिरित्याह विसंवादीति ॥ छ ॥ ॥ इति धर्म
राजाध्वरीन्द्रात्मज श्रीरामकृष्णाध्वरिविरचिते वेदान्तचूडामणौ त्वनुपलब्धिपरिच्छेदः ॥ प्रमाणानामिति प्रमाकर

वे.प.व्या
१०५

णानां तत्करणत्वलक्षणं प्रामाण्यं द्विविधमित्यर्थः। वेदांतानां पारमार्थिकवस्तुगोचरप्रमाकरणत्वे हेतुमाह। तद्विषयस्येति। तत्
त्वीद्वैतविषयनिरूपणमेव क्रियतामित्याशंक्याह। तन्निरूपणस्य तत्त्वंपदार्थनिरूपणाधीनत्वात् प्रथमं तत्पदार्थादिनिरूपणमेवे
क्रियतामित्याशंक्य चचितमित्याह तत्त्वंपदार्थयोर्निर्णयमंतिन च त्वंपदार्थनिरूपणमेव प्रागभावि स्याद्विश्रेषादिति वाच्यं
तत्त्वंपदार्थयोस्तत्र प्रथमं तत्पदार्थस्योपात्तत्वात्त्वंपदार्थनिरूपणमेव प्रागभावि स्याद्विशेषादिति वाच्यं तत्त्वंपदार्थे
स्तत्र प्रथमं तत्पदार्थस्योपात्तत्वात्त्वंपदार्थस्य कथंचिल्लोकावगतत्वेन तद्धयक्षपात्सात्संतदुर्ज्ञेयतपाचे प्रथमं
शिष्यजिज्ञासितत्वादिति भावः। वक्ष्यमाणमित्यसाधारणधर्म इत्यर्थः। वस्तुप्रतिपत्तौ स्वरूपलक्षणस्य प्रधानत्वात्त
टस्थलक्षणोपजीव्यत्वाच्च प्रथमं तल्लक्षणमाह तत्रेति। तत्र तावदिति रूप्यं पल्लक्षणं तत्स्वरूपलक्षणमित्यर्थः। यद्यपि स्वरूप
कशाख्यं दूष्यं द्रष्टति लोकेपि स्वरूपलक्षणं प्रसिद्धं तथापि चैदिकस्य ब्रह्मलक्षणस्यैव प्रकृतत्वात्तदुदाहरति यथेति

राम०
१०५

ज्ञानानंदावादिपदप्रयोगात्तथा च सत्यं ज्ञानमानंदस्वप्रयत्ते के ब्रह्मस्वरूपलक्षणं न तु सर्वज्ञत्वादिकं तस्य प्रपंचोपाधिकत्वेन रत
रानिरूप्यत्वादिति भावः। ननु इदं ब्रह्मस्वरूपमिति कथमवगम्यत इत्यत्राह सत्यमिति। ननु यस्य जगज्जन्मस्थितिभंगपतत्
सर्वज्ञात् सर्वज्ञत्वेः कारणत्वव्वतित्वं स्पेति वा कज्ञेयदतिवदउता भगवता भाष्यकारेण सर्वज्ञत्वादेरेव ब्रह्मणः स्वरूपल
क्षणत्वेनोक्तत्वात्तद्विरोध इति चेन्न तस्य सर्वावभासनयोग्यविज्ञानाभिप्रायत्वात्। तदुक्तं विवरणाचार्यैः अनेन सर्वज्ञशब्दे
न सर्वावभासनक्षमं विज्ञप्तिमात्रं विवक्षितमिति केचित्तु सच्चिदानंदात्मकत्वमेव ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं न तु सत्यत्वा
दिप्रत्येकं लक्षणं तथा हि न तावत्सत्त्वं लक्षणं तस्य घटादिसाधारणत्वात् न च सत्यत्वे सत्तत्वे सति ज्ञानत्वं तस्य ज्ञानेपि परे
णां ग्रीक्रास्तत्। नापि ज्ञानानंदत्वं सत्त्वरहितस्य ज्ञानानंदात्मकस्य स्वप्रत्ययवादिभिरप्यंगीकारात् तस्मात् अन्यपायसभि
मतजगत्कारणस्य सच्चिदानंदात्मकत्वाभावेन तत्राव्याप्तिप्रसंगात् तत्सत्यत्वादिमत्येकमेव स्वरूपलक्षणमिति। स्वरू

वेप॰व्या

१०६ पनलक्षणं धर्मत्वाभावादित्याक्षिपति। नन्विति। विमतेकमेव स्वरूपलक्षणमिति। स्वरूपं न लक्षणं धर्मत्वाभावादित्याक्षिपति
।नन्विति परिहरति। नत्वस्यैवेति। लक्षणलक्षणोपारमार्थिकधर्मत्वस्य गौरवेण प्रयोजकत्वादिति भावः। अत्र पंचपादिका
चार्यसंमतिमाह तदुक्तमिति स्वरूपलक्षणे व्याप्तिवारणाय यावदिति। लक्ष्मीवृत्तिता दृशा धर्मैत्तदाहरणाय व्यावर्त्त्यरूप
दं परमतेनाह। प्रलयइति। उभयमतेनाह। उत्पत्तिकालइति। ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं माह मतं तेनेति ननु ब्रह्मणो ज
गच्छत्वं तं तःपातिभावादिकारणत्वाभावादसंभवः जगच्छब्देन कार्यपरामर्शे कुलालादेरपि यत्किंचित्कार्यकारणत्वेना
तिव्याप्तिरित्यत आह। अत्रेति। कार्यजातमिति सर्वकार्यमित्यर्थः ननु पाचकत्वादिजन्मकारणत्वं न ब्रह्मलक्षणं तस्य प्रधा
नमायापरमाणुजीवादृष्टसाधारणत्वादित्याशंक्याह कारणत्वं चेति कर्तृत्वमिति। अत्र दृष्टान्तः कृतावदुपादानगो
चरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वमित्यर्थः तेनाचेतनानां प्रधानमायादीनां निरास इति भावः। ननु जगत्कारणस्य तावदु रामः॰ १०६।

उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचत्वसद्भावेनानुमानं प्रमाणं तदप्रातिष्ठानात् न च सर्वेशां च कर्तृत्वादिश्रुतिः तस्याः सर्वगोचरे ससी
प्रमाणत्वादित्याशंक्याह यः सर्वज्ञ इति यः सर्वज्ञः सामान्याकारेण सर्ववित् विशेषतः यस्य ज्ञानमयं तपः उपाधि
कमीक्षणमिति यावत् तस्मादीक्षणसहकृतात्कारणात् ब्रह्मणः एतत्कार्यं ब्रह्माहिरण्यगर्भः नाम घटइत्यादिरूपं स्थूलकादि तदपि
आकृतं नत्वव्याकृतं तपसा चीयते ब्रह्मतादि हिरण्यगर्भः नाम घटइत्यादिरूपं स्थूलकादि तदपि आकृतं नत्वव्याकृतं तपसा चीय
ते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतमिति प्रवेशवाक्ये अत्र पदद्वेरनीयाव्याकृतना
मरूपसदरभिधानात्। अत्र ब्रीहियवाः कालकालोयुगानि सर्वाविघरत्तादिश्रुति रादिपदग्राह्यवाक्यानाद्रष्टोऽतितावदुपादान
गोचरेत्यर्थः एवमग्रेपि ज्ञानेच्छाघटनातमेति सकलकार्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाश्रयत्वं तादृगिच्छा चिकीर्षाश्र
यत्वं तादृशकृत्याश्रयत्वं चेति लक्षणत्रयं विवक्षितमित्यर्थः तादृशज्ञानेच्छाकृत्याश्रयत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वे गौरवमि

साहान्त्रन्यथेति। तर्हि स्थितिसंगा गर्भमध्ये कलक्षणं न स्यादित्याशंक्याभिप्रायसापरिहरति। अत एवेति। अत एवेति। म
र्थविशेषणत्वादेवेत्यर्थः। ननु स्थित्यादिगर्भत्वापि न प्रत्येकलक्षणत्वं स्यिसनुकूलज्ञानवत्त्वस्यैव लक्षणत्वेन ज्ञेयवैयर्थ्या
दित्यां च जन्मगर्भलक्षणाकार्। स्थितिगर्भं लयगर्भं च लक्षणत्रितयमेव विवक्षितं तेन यथा च ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणानि तत्वं
संपद्यंतरत्राह। एवं चेति। ननु ब्रह्मणो जगज्जन्मकर्तृत्वं न लक्षणं तद्धि सकलकार्योपादानविषयापरोक्षज्ञानवत्त्वं
सकलकार्यानुकूलत्वविशेषिततादृशज्ञानवत्त्वं वा नाद्यः। कार्यानुकूलतादृशज्ञानस्य त्वस्यैव कर्तृत्वव्यवहारप्रयोज
कत्वेन स्वकर्तृत्वाप्रयोजकत्वात् न द्वितीयः। सिद्धांतेतादृशज्ञानस्य वृत्तिविशेषरूपतयानित्यत्वापि कार्यत्वेन सकलका
र्यानुकूलत्वाभावात्। न हि तद्देवतत्वातिकारणं। तथा च नवलक्षणानीत्यसंगतमित्यपरितोषादाह ब्रह्मण इति। त
था च मायाभिन्नत्वे सति जगज्जन्महेतुत्वं स्थितिहेतुत्वं लयहेतुत्वमिति लक्षणत्रयमेव विवक्षितमनीत्यसंग

तमित्यपरितोषादाह। ब्रह्मण इति। तथा च मायाभिन्नत्वे सति जगज्जन्महेतुत्वं स्थितिहेतुत्वं लयहेतुत्वमिति लक्षणत्र
यमेव विवक्षितं। यद्वा ब्रह्मण एव जगतो जन्मस्थितिलयोपन्यासात्तस्य जगदुपादानत्वं सूच्यते। तदुक्तं। भामत्यां त्रिभिर
स्योपादानत्वं सूच्यत इति। तथा च सर्वकार्योपादानत्वं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं उपादानत्वं चाकरणत्वस्फुटमि। न मायाया
मतिव्याप्तिरिभावः। ननु जगदुपादानत्वं न लक्षणं तद्धि सकलकार्याध्यासाधिष्ठानत्वं तथा सत्यकार्यावस्थानं ब्र
ह्मणोन्यत्रेत्यद्वितीयब्रह्मासिद्धिप्रसंगादित्यपरितोषादाह न त्वं तथा सत्यकार्यावस्थानं ब्रह्मणोन्यत्रेत्यद्वितीय
ब्रह्मासिद्धिप्रसंगादित्यपरितोषादाह यद्वेति। मुक्तावच्छिन्नचैतन्येति व्याप्तिवारणायानिखिलेति। असंभववारणा
य तत्पदं ब्रह्मव्यतिरिक्तपरं न तु समवायिकारणत्वमुपादानत्वं समवायानभ्युपगमात्। नापि नहाकारेणापरिणाप
मानत्वं मायायामतिव्याप्तेः ब्रह्मणोपरिणामित्वेनासंभवाच्चेत्यत आह उपादानत्वं चेति। तदध्यासाधिष्ठानत्वं तदु

वे॰प॰ पादानत्वं जगत्स्य इदं तु ब्रह्मलक्षणमिति बोध्यं अत्राकारे सेत्यपि जगत्स्य देनात्र कार्यजातं चिदवसितं निखिलप्रपंचानु
१०२ षंजनीयं तत्प्रपञ्चोक्तविशिष्टचैतन्ये नातिव्याप्तिर्न वा संभवः प्रपंचस्य मायाधिष्ठानत्वमात्रमेव ब्रह्मलक्षणमस्तु तस्य
मायिनं तु महेश्वरमित्यादौ चीश्वरासाधारणधर्मत्वात्त्रमेव ब्रह्मलक्षणमस्तु तस्य मायिनं तु महेश्वरमित्यादौ चीश्व
रासाधारणधर्मत्वावगमात् तात्पर्याविते तद्रूपेण ब्रह्म प्रतिपत्तौ तद्व्याधिष्ठानमन्यदिति संभावनायामपि इतरांतरप्र
मितस्य जगतो नेह नानास्तीत्यादिना ब्रह्मणि निषेधावगमेपि चत्वेर प्रतीतघटवत्मिथ्यात्वानापत्तावद्वैतब्रह्मासिद्धि
प्रसंगात् न च विशिष्टलक्षणेपि जगत्परिणामित्वस्य मायायामेवावगमादुक्तदोषतादवस्थ्यं ब्रह्मगतमायापरिणा
मस्य जगतः ब्रह्मगतत्वावश्यंभावात् अत एव शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाज्ञानपरिणामरूपमपि रजतं जडहतमेवेति
राद्धांतः ननु ब्रह्मणो न निखिलप्रपंचबाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्र प्रमाणाभावात् तात्र च फेवोक्ता यतो वेत्यादिश्रुतिर्मानमि
नि वाच्यं तस्याः सकलभूतोपादानत्वे प्रमाणत्वेपि ब्रह्मणो निखिलप्रपंचबाध्यासाधिष्ठानत्वे प्रमाणाभावादित्यत आह रामः
१०२

रस्तादृशमेवेति इदं सर्वमिति बृहदारण्यके श्रूयते इदं ब्रह्म इदं क्षत्रमिमे लोका इमानि भूतानि इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुत्यास्यो
र्थः। यदिदं ब्रह्मादिभूतपर्यंतमिदं ब्रह्मेत्यादिपूर्ववाक्योपात्तं तत्सर्वमयमात्मेति श्रुत्यत्र च पश्यारगुः सप्तमानिति च इदं ब्रह्म स
तातिरिक्तसत्ताकप्रपंचनिषेधोभिप्रेतः न चैताचता आकाशादिप्रपंचस्य न सिद्धतीति वाच्यं तत्सत्तानिरिक्तसत्ता
अनन्तत्वस्यैव तद्ध्यस्ततत्त्वरूपत्वात् आत्मानिरुक्तेः न चासर्वै घटनामिति वत् निमित्ततया ब्राह्मणो देवतेति वधादार
तया आत्मादित्सोपपद्यतिवत् सद्दृशतया वा सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति वाच्यं तत्रैव प्रतिज्ञातस्यात्मनि सर्व
रे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमित्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यानिमित्तादिपक्षे बाधापातादिति भावः। त
था सच्चत्वात्मभवदिति तादात्म्यव्यपदेशोपि प्रपंचस्य ब्रह्मण्यध्यासे प्रमाणमित्याह। सच्चेत्यादि पि व्यापि स्थूलभूतत्रय

यमपरोक्षत्वात्तत् चाघत्वाज्ञेयत्वेसत्वात्तत नान्विदं सर्वं यदयमात्मेत्यत्र पूर्वं चाक्यो यानानां ब्रह्मक्षत्रंलोकमस्य क्ष
स्थूलभूतानांसत्त्वेत्यत्र चस्थूलभूतानांब्रह्मण्यध्याससिद्धावप्याकृतनामरूपयोर्नाध्यस्तत्वसिद्धिरित्यतरसाद्दा
हृवहस्यापीमिसर्वविकारादकारणब्रह्म

निष्प्रपञ्चस्यसर्वविकारविषयत्वाद्वैतप्रभावेनसर्वकार्यपरत्वेबाधकाभावेनचतत्वेक्षतवहस्याप्रज्ञायेतेष्वत्रवहश्रादस्यसर्वकार्यपर
त्वात्सर्वाध्याससिद्धिरितिभावः।तन्वेयमप्यकार्यप्रपंचस्यनब्रह्मण्यध्यस्तत्वं उक्तवाक्यानां ब्रह्मणि विकाराध्यासएवप्रमाणत्वा
दित्यपरितोषादाह रत्यादिश्रुतिभ्यइति॥ एकमेवाद्वितीयंनेहनानास्तिकिंचनयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्मायामात्रमिदंद्वैतं अ
द्वैतंपरमार्थत इत्यादिश्रुतयश्रादिपदग्राह्याः॥ लौकिकाभेदव्यवहारोयिब्रह्मणिप्रपंचाध्यासेमानमित्याह घटः सन्नितिनान्वि
ताविषयत्वभिन्नत्वंतत्वघटस्यस्वाभाविकंतत्तानादेचतव्यवहारःनत्वानंदात्मब्रह्मलेशाध्यासात् अन्यथोदुःखेसदानंदात्म
कब्रह्माभेदव्यवहारान्दुःखस्यापीष्टत्वापत्तिरितिचोदयति।नन्वितिदुःखेब्रह्मगतसत्त्वचित्त्वाध्यासेप्यानंदत्वाध्यासाभावान्ने
ष्टत्वाव्यवहारः नेसन्नपगतत किंचिद्धर्माध्यासेतद्गत सर्वधर्मस्याध्यासइतिनियमोस्तितत्तनकदोषस्यकार्यानेयत्वादित्याह।
नारोपइति।ननुघटादावेविषत्वादित्यात्रीकप्रपंचस्याप्रसिद्ध्यावहादिकमेवाहृयमित्याह जगतीति हुक्तेऽन्यर्थेऽभियुक्तं संमतिमा
हतदुक्तमितिननुयरमेश्वरः कर्मसापेक्षसन्निखिलकार्यंकरोतिनिरपेक्षोवानाद्यः कर्मणोऽप्यगत्वाद्रणात्वेप्रमाणाभाचात।
अन्त्यथाकर्मणोवसप्ष्यपत्तो ईश्वरवैयर्थ्यंनात्यः विषमसृष्टिनिर्माणस्यसप्पपन्नवद्रागद्वेषाधनेरित्यत आह।स्य

५

उ: मानेनात्रं पंभावः परमेश्वरः कर्मसहकृत एव जगत्सृष्टिहेतुः न चात्र प्रमाणाभावः सृष्टेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा विचि
११० त्रकार्यानुपपत्तेः । तस्य विचित्रकारणजन्यत्वनियमात् । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादिश्रुतेश्च । अत एव
विषमसृष्ट्यापीश्वरस्य रागद्वेषापत्तिः व्रीहियवादिसृष्टौ पर्जन्यवज्जगत्सृष्टावीश्वरः साधारणकारणं तत्तद्बीजानीव व्री
हियवादिवैषम्ये कांश्चिदुत्पन्नदुःखसुखभोक्तॄन्करोतीति विषमसृष्टौ जीवगतकर्माण्यसाधारणकारणानीति नानुयोगो पु
राणादिमहाकार्येनानाकर्तृत्वादर्शनात् । कथमीशस्यासाधारणकारणमिति नानुयोगः पुराणादिमहाकार्ये नानाकर्तृत्वदर्शना
त् । कथमसहायस्येश्वरस्य विचित्रप्रपंचकर्तृत्वमित्यत आह अपरिमितेति नन्वाचतुयकत्वान्मायैककर्मसहकृतादपि
परिणामिक्षीरवज्जगदाकारेण परिणमतो किमीश्वरेणापेक्षितेत्यादिश्रुतेश्च अचेतने पि संभवात् इति चेन्न आनंदाद्ध्येव ख
ल्विमानि भूतानि जायंते इति चेत्तन्न कर्तृत्वस्य निर्णीतत्वात् तदृतिभावः नामरूपेति । यथा हि कुलालो बुद्ध्यावालिखितं चेतनेन क
र्तृत्वस्य निर्णीतत्वात्तदृतिभावः नामरूपेति । यथा हि कुलालो बुद्ध्या वा ते ख्यनामरूपे तत्पूर्वं संकल्प्य घट इति नाम्ना रूपेण कं राम:
बुग्रीवादिना घटमुत्पादयति तथैवेश्वरोऽप्युत्पत्तेः पूर्वं वियदादिकार्यस्य यन्नाम यच्च स्वरूपं मनसा कालपतितत्त्वेन तद्वस्तु करिष्या ११०

मीति संकल्पयति । तथैव च करोमीत्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह । तदितीति तन्मनोकुरुतेत्यादिश्रुतिरादिपदग्राह्या । तत्तदितिद्वसंतांस
कल्पप्रयत्नानंतरमित्यर्थः आकाशादीति प्रथमाकाशस्तदनंतरं वायुस्ततस्तेजस्ततो जलं ततः पृथिवीत्येवं क्रमं विनि
पंचभूतानि अपंचीकृतान्युत्पद्यंते इत्यर्थः । ननु छांदोग्ये तेज आदिका सृष्टिः अयपन्नेन तेजोसृजतेति प्रश्नोपनिषदि
प्राणादिका सृष्टिः स प्राणमसृजतेति ऐतरेये तु स इमाँल्लोकानसृजत अंभो मरीचिर्मरमाप इति तथा च सृष्टेः कथमाकाश
दित्वमिति चेत् तावदाकाशादित्वे प्रमाणाभावः तैत्तिरीयके तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशादित्वे प्रमाणा
भावः तैत्तिरीयके तु आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति सृष्टेराकाशादित्वस्याभिगमात् न च श्रुत्यंतरविरोधः ऐत
रेयेपि गुणोपसंहारन्यायेनात्रश्रुतानां क्रमस्याचभ्युपकल्पनीयत्वात् ॥ नापि छांदोग्यश्रुतिविरोधः तस्यास्तत्तेजनिप्रधानत्वे
न श्रुत्यंतरादगतोकाशादित्वनिवारणे सामर्थ्याभावात् । एकस्य चाकाशस्य न्यायापाद्यासंभवात् तत्तेजोसृजतेत्यत्राकाश
द्वायुरितिवत्क्रमवाचकशब्दाभावाच्चेति भावः महाभूतानि पंचैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणि च तावंतीति पुराणे महा
भूततन्मात्राणि प्रवाचगतेः भूतानि पंचतन्मात्राणि पंचमहाभूतानीति महोपनिषद्यपि तत्कार्येषु गुणदर्शनेन तत्का

वे॰प॰व्या
113

रूपोपलब्धिकारणत्वेन गुणानुमानादित्यभिप्रेत्य तत्रासाधारणगुणानाह । तत्रेति । शब्दस्पर्शाविति पूर्वयोरपि स्पर्शः साधारणगुणस्तथा
पि पृथ्वीवायवीययोरनुष्णाशीतत्वं तैजसवायव्ययोरनुष्णाशीतत्वेऽप्येवं रसेऽपि वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमस्तीत्यसाधारण्यं बोध्यं नैयायि
कमतं निराकरोति नन्विति । वाय्वादाविति प्रत्यक्षबाधादित्यर्थः । तथा च तन्मात्रेषु तदनुमानमिति भावः । बाधकाभावादिति
। इदमापाततः अन्यथा वायौ गन्धोपलम्भात् पृथिवीमात्रगुणो न स्यात् न चायमौपाधिकः नियतोपाध्यनुविधानाभावात् तत
दंतर्वर्तिपार्थिवभागसंबंधात्तदुपलंभ इति चेत्तथाप्याघ्रातं तर्हि तत्व्यापकाकाशसंबंधाच्छब्दोपलब्धिरिति तुल्यं वस्तुतस्तु शब्दस्प
र्शरूपरसगन्धास्तैः पृथिवीगुणाः तेषु गन्धहीनाश्चत्वारोऽपां गुणाः तेषु गन्धरसहीनास्त्रयो गुणाः अग्नेः शब्दस्पर्शाविति द्वौ वायोः
शब्द एक आकाशस्येति काठकोपनिषद्वचनं शब्दस्पर्शादिगुणत्वे मानमिति बोध्यं भूतानां त्रिगुणत्वे हेतुमाह त्रिगुणमाये
ति मायायाः सत्त्वरजस्तमोगुणत्वेऽजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादिश्रुतिर्मानमित्युक्तमथ स्तत्कार्यभूतानां सर्वेषां गुणत्रयोपेतत्वेऽपि कार्यवि
शेषतन नैकस्याश्चिदेकतरस्याविर्भाव इत्यभिप्रेत्याह । एतैरिति सत्त्वगुणोपेतैरपञ्चीकृतैराकाशादिभिरित्यर्थः मननेति एकस्याप्य रामा०
न्तःकरणस्य वृत्तिवाचतुर्विध्याच्चातुर्विध्यं तदुक्तं भागवते मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तरात्मकं चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्ष 113

णास्वपर्ययेति । अत्र मनआदीनां गलान्तर्वदनहृदयनाभयः स्थानानि मनसः स्थानं गलान्तरं बुद्धेर्वदनमहंकारस्य हृदयं चित्तस्य नाभिरिति शा
रीरकोपनिषदि श्रवणादिति ध्येयं श्रोत्रादीनामिति न चात्र प्रमाणाभावः अचेतनानामिन्द्रियाणां चेतनाधिष्ठितान्येव कार्यं जनयन्तीत्याचेत
नकारणत्वान्न्यद्वदित्यनुमानस्य मानत्वात् न च जीवेन सिद्धसाधनत्वं नपेक्षितं तदुगैर्धाज्ञानस्यापेक्षितत्वात् ज्ञानस्य दर्शनात् दिगादिदेव
तानां च प्राणिकर्मवशेनान्यत्रापि प्रेरणसंभवात् तथा श्रोत्रेणाकर्णाच्च दिशादित्यादिभागवतवचनं तत्र प्रमाणं वस्तुतस्तु चक्षुःश्रोत्रघ्रा
णरसनत्वगिन्द्रियाणि क्रमेणादित्यादिक्पृथिवीवरुणवायवोऽधिष्ठितदेवताः सुबालोपनिषदादिस्थानादिस्थानिभ्यो नेपं तेरन्त्युपक्रम्य
चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राधिदैवतं श्रोत्रमध्यात्मं श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतं नासाध्यात्मं घ्रातव्यमधि
भूतं पृथिवी तत्राधिदैवतं जिह्वाध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं च वरुणस्तत्राधिदैवतं त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधि
दैवतमित्याभूतं च वरुणस्तत्राधिदैवतं त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतमित्याम्नानादिति बोध्यं वक्ष्यत इति चेद्
ष्टत्यशंकरविस्मावे क्रमेण मनआदीनामधिष्ठातृदेवताः मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतं बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यम
धिभूतं ब्रह्मा तत्राधिभूतं च चन्द्रस्तत्राधिदैवतं बुद्धिरध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतमहंकारोऽध्यात्ममहंकर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्त
त्राधिदैवतं हस्तावध्यात्ममादातव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्राधिदैवतं पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुस्तत्राधिदैवतं पायुरध्यात्मं वि

१

वे.प.व्या
११४

सर्जायितव्यामध्यिभूतं मृत्युस्तत्राधिदैवतमुपस्थोऽध्यात्मं प्रजापतिस्तत्राधिदैवतमिति तत्रैव कथनादिति भावः प्राणं लक्षयति तत्रेतित्र
ध्वगतिमत्त्वे प्राणस्य लक्षणं न चोदाने तिव्याप्तिः तस्योत्क्रान्तिकाले ऊर्ध्वगतिमत्त्वेपि सर्वदा तदभावात् तस्यैव प्राणलक्षणत्वेन विवक्षित
त्वात् निच प्राणस्ये ध्वगतिमत्त्वे प्रमाणस्याभिहितत्वादिति भावः । तस्यासाधारणस्थानं न च प्राणस्योर्ध्वगतिमत्त्वे प्रमाणाभावइति
वाच्यं अथयोवायमूर्ध्वमुत्क्रामति एषवाव स प्राण इति मैत्रेयोपनिषदि तथैव प्राणस्याभिहितत्वादिति भावः । तस्यासाधारणस्थानं त्वन्य
प्यान्तद्दक्षिणमात्रवायुर्देवतापाः नासाग्रस्थानवर्तित्वेनस्यादिति बोध्यं अपानलक्षणमाह वागिति । तस्या वागनमत्त्वेच अथयोयमवावं
संक्रामति एषवावसोमानइति मैत्रेयोपनिषत्प्रमाणमिति भावः पाद्याहीति नाभिमारभ्य पायुपर्यन्तं तिष्ठतीत्यपस्थितीत्यर्थः नत्वपानः
पायुप्रदेशमात्रवर्ति तथा सति मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदिति नाभिवर्तिमृत्युदेवताधिष्ठितत्वप्रतिपादकैतरेयश्रुतिविरोधापत्ते
रिति भावः व्यानलक्षणमाह विष्वगिति येनैता सिरा अनुव्याप्ता एषवावसव्यान इति तत्रैव कथनादिति भावः उदानं लक्षयति ऊर्ध्व
मिति मन्त्र ऊर्ध्वगतिमत्त्वं न लक्षणं प्राणस्यापि तथात्वेन तत्रातिव्याप्तेरित्याशंक्य उत्क्रमणसमर्थवायुत्वं तत्र विवक्षितमित्याह उत्क्र
मणेति उत्क्रमणं चात्र देहादूर्ध्वगतिर्लोकान्तरयात्राभिप्रेता अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापं उभाभ्या

रामा०
११४

मेवमनुष्यलोकमिति प्रश्नोपनिषद्वचनं तस्य लोकान्तरगमयितृत्वे प्रमाणमित्यर्थः पंचमः अथवायं पीताशितपानीयाद्यन्नरसक्रियाहेतुर्वायुरु
दानः अथ योऽयमुपपीतमशितमुगिरत्येष वाव स उदान इति मैत्र्युपनिषद्वस्तत्र प्रमाणत्वादिति भावः अशितेति अशितपीतात्रपानी
यपयोस्थविष्ठभागं पुरीषभूतं पाद्यापानेन वहिर्निर्यापयितुमपाने स्थापयति मध्यमभागं मांसलोहितं तोपादानेस्त्वक्ष्मं च मनप्राणोपकारकं मे
गोपांगेषु समानयति समान इत्यर्थः अन्यथा सकलांगेषु अशितादि समीकरणानुपपत्तेरिति भावः । महाभूतोत्पत्तिमाह तैस्त्रेति पंचीकरणपु
राणवाक्यं प्रमाणमिति भावः ननु त्रिवृत्करणप्रतिपादक छान्दोग्यश्रुतिविरोधेन पुराणादिवाक्यान्न पंचीकृतिसिद्धिरित्याशंक्य तस्या
स्त्रिवृत्कृतिपरत्वेन पंचीकृतिनिषेधपरत्वाभावात् एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयाभावादित्यभिप्रेत्याह तासामिति ननु पंचतन्मात्रैस्समु
दितैरेकेपहाभूतोत्पत्तिर्यदि पंचीकरणशब्दार्थस्तदा पंचतन्मात्राणामेकद्वयाभावादित्यभिप्रेत्याह तासामिति ननु पंचतन्मात्रैस्समुदि
तैरेकेपहाभूतोत्पत्तिर्यदि पंचीकरणशब्दार्थस्तदा पंचतन्मात्राणामेकत्रैवोपक्षयान्महाभूतानारोत्पत्तिर्न स्यादतस्तानि भूतानि प्र
त्येकं पंचधा विरणप्रक्रियामाह पंचीकरणप्रकारद्दर्भस्य ततः तांशे पंच समुदायकरणं पंचीकरणमित्यभ्युपगतावेकैकत्र महाभू
तेष्वाधिव्यादि पंचव्यवहारायत्रिरित्याशंक्य पंचीकरणप्रक्रियामाह पंचीकरणप्रकारद्दति नन्वेस्त्वेकभूतार्धभागेनदितरभूतार्धवतु

१

वे.प.व्या
११५

द्यांशानां चतुर्णां संयोजनं पंचीकृतिः। तथापि व्यवहारलोके यस्य प्रतीकार इत्यत आह तदेवमिति। अत्र सूत्रकारसंमतिमाह तदुक्तमि
ति। के चित्तु तेजोबन्नानि त्रीण्येव भूतानि त्रिवृत्कृतानि न तु पंचभूतानि पंचीकृतानि तथा सत्याकाशे पार्थिवांशस्यापि भानेन रूपत्वे
न चाक्षुषत्वापत्तेः। अभानेन तद्व्यवहाराभावेन पंचीकृतिवैयर्थ्यात्। किंच त्रिवृत्करणमेव युक्तमिति। सा त्रिवृतं त्रिवृतमेकैका
मकरोदिति तिस्रेव श्रुतत्वान्न पंचीकृतिरस्याश्रवणात्। तदुक्तं कल्पतरौ। संप्रदायाद्ध्वनां पंचीकरणं यद्यपि स्थितं। तथा
पि युक्तिहीनत्वाद्वाचस्पतिमतं शुभम्। पार्थिवत्वव्यवत्तेजात्मत्वं गगनेऽप्यवनेरपि चेत्। रूपवत्त्वमहत्त्वाभ्यां वायोः प्रत्यक्षतास्य तौ। अप्र
त्यक्षत्वं न हि त्याद्यविभावतत्स्य मे। व्यवहारपथे प्राप्तो मुधा पंचीकृतिर्भवेत्। अत्र नये स्पर्शफलं वृहसि हेत्वेवेष्यते यद्वित्रिवृत्कृतिश्रुतापं
चीकृतिर्न किंचन श्रुतेति त्रिवृत्करणप्रकारश्चैवं तेजोबन्नानि त्रीणि भूतानि प्रत्येकं द्विधा विधाय प्रतिभूतमेकैकमर्धं द्विधा प्रक्षेपः। पर
तिरभूतार्धद्वये योजनमिति। तत्र गगनपवनयोः स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यन्यंशाभिमावनेन रूपवत्त्वाभावात् न च व्यवहारप्रयोजनाभावा रामा०
द्वयं पंचीकरणमित्युक्तमिति वाच्यं त्रिवृत्करणपक्षेऽप्येजसोऽशंवत्त्वादिव्यवहाराभावेन दोषसाम्यात् न वयमेतावता भावः तस्योक्त ११५

त्वात्त्रिवृत्कृतिश्रुतेश्च तत्रिवृत्परत्वाभावेन विरोधस्योक्तत्वान्नस्यात्सुषुप्तं घंघीकृतानि तानि तद्वृति। पांचभौतिकं हि शरीरं तेषां
समुदायः शरीरमिति मैत्रेयश्रुतेः। तच्च द्विविधं स्थूलं सूक्ष्मं चेति। तत्र स्थूलं करचरणाद्यवयवोपेतं अन्नमयापंचीकृतभूतैरुत्पद्यते
इत्याह नैतेति। ननु परिदृश्यमानस्थूलशरीरेणैव जीवस्य सकलकार्यसंभवात् किमनेन लिंगशरीरेणेत्यत आह परलोकेति। स्थू
लशरीरस्येहैव भस्मीभावेन परलोकयात्रानुपपत्तेस्तन्निर्वाहकं सूक्ष्मांगमवश्यमेष्टव्यमिति भावः। तस्य परलोकयात्रानिर्वाहक
त्वे तु माह मोक्षेति प्राकृतप्रलयपर्यंतं स्थायीत्यर्थः। ननु सुषुप्तिकाले सकलेविलीनेन तमोभिभूतः सुखरूपमेतीत्यादौ सकललो
पलयश्रवणेन लिंगशरीरस्यापि नाशात् कथं कार्यब्रह्मविनाशपर्यंतं स्थायित्वमिति चेन्न ज्ञानशक्तिविशिष्टस्य सत्त्वाभ्युपगमा
दिति भावः। उक्तावयवोपेतलिंगशरीरे प्रमाणमाह तदुक्तमिति लिंगशरीरं विभजते। तच्चेति। परं ब्रह्मांडव्यापि अपरं तद्व्याप्येत्यर्थः
हिरण्यगर्भलिंगशरीरस्य महत्तत्त्वव्यपदेशस्तस्य परत्वे प्रमाणमन्यथा शास्त्राद्धो हिरण्यगर्भशरीरं महत्तत्त्व हितरं जीवलिंगशरीर
महंकारमात्रमिति व्यपदेशो तस्याहित्याह तत्रेति। एवं तमोगुणयुक्तेभ्य इति। तस्मात्तमःसज्ञापत्रेतमसो भूतादेरणकाशं आकाश
रीरमहंकारमात्रमिति व्यपदेशोनस्याहित्याह तत्रेति। एवं तमोगुणयुक्तेभ्य इति। त[...]मातमःसज्ञापत्ततमसो भूतादेराकाशा आकाशा

वे.प.व्या
११८

वायुर्वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति तदिदं समभवत्तत्संवत्सरमात्रमुषित्वा द्विधाऽकरोदधस्ताद्भूमिमुपरिष्टादाकाशमि
ति सुबालोपनिषद्वचनेन ब्रह्माण्डस्य तमोगुणाद्युत्पत्त्यत्वे प्रमाणं अत्र च भूम्याकाशशब्दयोरधोलोकसप्तकोर्ध्वलोकसप्तकपरत्वा
त्। अत एव सन्यासविधौ विन्यारणप्रतिरपि भूर्लोकभुवर्लोकसुवर्लोकमहर्लोकजनलोकतपोलोकसत्यलोकचातलपाताला
वितलसुतलतलातलरसातलमहातलब्रह्माण्डं वा विसर्जयेदिति वस्तुतश्चतुर्दशभुवनात्मकब्रह्माण्डमाहेति भावः। हृत्स्था हीनामिति। शा
रीरैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति हृत्स्थाहेः केवलपापजन्यान्वावगमेन तज्जन्यदुःखभोगायतनत्वाच्छरीरत्वमिति भावः। न
नु ब्रह्मणो न सकलजगत्कर्तृत्वं सुबालोपनिषदि ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिना ब्रह्महृत्राहिस्रष्टेत्रैवायानात्रियादायस्याय
ऽप्सरागंधर्वाश्च अस्थिभ्यः पर्वता लोमभ्यः ओषधिवनस्पतय इत्यादिना शाखादिसृष्टेः शरीरसाध्यत्वावगमात् वेदस्य च लिथादि
संप्रदायस्य चाशरीरेण कर्तुमशक्यत्वात् न च शरीरसाध्यं कर्म हिरण्यगर्भः करोतीति न हि साध्यं तु ब्रह्मणे निर्व्याहतिं ब्रह्मैव सकलज
गत्कारणमिति निर्व्याहन्यते तत्राशंक्याह अत्राचेति लिंगशरीरेति। उभयविधलिंगशरीरस्यर्थः हिरण्यगर्भस्य स्थूलशरीरे तिमच्छे रामः०
नु मुरूमोहित्यः सहस्रशीर्षा पुरुषस्सहस्राक्षः सहस्रपात् सस्वावाहुरिति सुबालोपनिषद्वचनं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भवाच्यं। तस्मा ११८

त्मनः संज्ञायत इति पर्चवाक्ये श्रुतस्य तदुभयस्यात्रानुषंगात्। + शरीरकर्तृत्वे प्रमाणं न चात्रोत्पत्तिवाचकस्य च शब्दस्याश्रवणात्कथं
कर्तृत्वसिद्धिरिति वा + ननु हिरण्यगर्भकर्तृकं कार्यं कथं ब्रह्मकर्तृकं स्यात्। न हि कुलालेन कृतं कुविन्देन कृतं भवतीत्याशंक्य तत्रेद्धा
होमस्य श्रुतिं प्रमाणयति। हंतेति। नन्वनेनैनं जीवेनेति वाक्ये हिरण्यगर्भीकं कार्यं कथं ब्रह्मकर्तृकं स्यात्। न हि कुलालेन कृतं कुविन्दे
न कृतमभिधीयते तस्य ब्रह्मा विस्मृतः इ लक्षणामन्त्रित्रयांतर्भावे नजीवत्वाभावादित्यत आह हिरण्यगर्भो नामेति तत्र प्रमाणमाह
स वै शरीरीति तस्य तदन्यत्वे मंत्रवर्णाच्च प्रमाणयति हिरण्यगर्भ इति ब्रह्मा हि देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता इ
ति मुंडकश्रुतिरपि तस्य प्रथमजीवत्वे प्रमाणमिति बोध्यं जगज्जन्मनिरूपणामुपसंहरति एवमिति स्थिरैरेकरूपत्वेन तत्र निरू
पणीयांशाभावाज्जन्मनिरूपणामुपसंहरति एवमिति स्थिरैरेकरूपत्वेन तज्जन्मनिरूपणीयांशाभावाज्जन्मनिरूपणानंतरं प्रलयो नि
रूप्यत इति प्रतिज्ञानंतो इदानीमिति प्रलयस्वरूपे हि तातेनाद्विभाग इति प्रथमं तद्विभजयति। प्रलयो नामेति सकलकार्यनाशः प्र
लयपदार्थः नित्यप्रलयं निरूपयति। तत्र नित्य इति प्रतिदिनं प्रतिसुप्तिजायमानो लयो नित्यः सुषुप्तिकालीनश्च प्रलयस्तथेत्यर्थः।
ननु सुषुप्तिकाले सकलेन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि न सर्वकार्यविलयः मानाभावादित्यत आह। तस्यारतीति। सुषुप्तिकाले सकले विली

वे॰म॰व्या॰ ११७ ननूक्तिकैवल्योपनिषदि प्रविलयाधारत्वे धर्माधर्मयोस्मनि हेतुसंस्कारस्य च तदा विनाशेन सुषुप्तोत्थितस्य सुखदुःखानुभवो न स्यादित्यत
ति अनस्यादि नित्यत्वेत्याह धर्माधर्मेति। कारणात्मनेति। अविद्यात्मनेत्यर्थः ननु धर्मादिवद्दन्तःकरणस्य विद्यात्मना चास्थितत्वेन
स्वरूपेण विनाशाच्छ्वासादिक्रियानुपधर्मादिवद्दन्तःकरणस्याविद्यात्मनावस्थितत्वेन स्वरूपेण विनाशाच्छ्वासादिक्रियानुप
पत्तिरित्याशंक्य निराकरोति न चेति। किं तु तयोः क्रियानुपपत्तावुपलक्षणं ध्वंसो नाशः इष्टापत्तौ न द्वितीय इत्याह वस्तुत इति। ए
वं सति मम सुषुप्तौ त्वभिहोन त्वर्थः ननु सुषुप्तौ सकलकार्यलयाभ्युपगमे सुप्तोत्थितस्य धर्मादिविनाशे सुखाद्यनुपपत्तिर्दुर्वारा
कारणात्मनावस्थानमिति वेद्युप्तोत्थितस्य धर्मादिविनाशे सुखात्किमविद्यात्मनावस्थाने कारणात्मनावस्थानमित्यनेन विवक्षि
तं उत धर्मादेरपि स्वकार्यकारणत्वेन स्वरूपेणावस्थानं आद्ये धर्मादिकारणमविद्यैव न तदावर्तित इत्यर्थः स्यात्तथा च सुखदुःखादिका
रणधर्माभावादुक्तदोषतादवस्थ्यं द्वितीये सकले विलीन इति श्रुतिविरोधः अतः करणस्यापि स्वरूपेणावस्थाने श्वासोपलब्धेः
श्रमत्वप्रतिपादनविरोधश्चेत्यस्वरसादाह यद्वेति शक्तिरिति शक्तिः सामर्थ्यं तच्च फलोपधाने विवक्षितं न स्वरूपयोग्यत्वं तत रामा॰
स्य सर्वदा सत्त्वेन ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशा इत्युत्तरग्रंथाविरोधात्। प्राणाहीति। अत्राहिपदेन सावयवादि ११७

गशरीरधर्माधर्मसंस्काराणां परिग्रहः तत्र धर्मादेरपि कार्यरूपेणावस्थानेऽन्यथा सुषुप्तिकाले सकले विलीन इति श्रुतिविरोधापत्तेरिति
वाच्यं। धर्मादिकार्यस्य सुखादेर्विनाशे न तस्य कार्यविशिष्टकारणनाशपरत्वात्। अत एव कैवल्योपनिषदि हि पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स
एव जीवः स्वपिति प्रबुद्ध इति तदुत्तरवाक्यं संगच्छते। अन्यथा कारणस्य धर्मादेः स्वरूपेण विनाशेन विरोधापत्तेः अत एव मांडूक्योपनि
षद्यपि यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तमिति निर्वचनं। अत एवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न
वाह्यं किंचन वेदेति बृहदारण्यश्रुतिरपि सुषुप्तौ सकलकार्यविलये कौषीतकश्रुतिप्रमाणमाह। यदेति। तत्रत्यं द्वितीयश्रुतिवं प्रमा
णयति। सता सोम्येति। प्राज्ञेनेति प्रकृतो मायापाधिकः प्राज्ञः तत्प्रलय इत्यर्थः। न च सौषुप्तिकप्रलये तिव्याप्तिः तदा संस्कारादिविनाशस्यान्तः
करणनिष्ठत्वादिति भावः। तच्छोकवासिनमिति सत्यलोकवासिनामित्यर्थः। यद्यपि कार्यब्रह्मविनाश एव प्रकृतोपयोगान्तथापि
तत्प्रमाणत्वेन वक्ष्यमाणवचनेन तत्कालात्मानन्दतिपराम् उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारवत्परं प्रविशंतीति परपदस्मितिवा विदेहकैवल्य
परं न तु लोकान्तरवाचित्वं परमिति निर्दिष्टं पितु तदभिधानमिति ध्येयं। नन्वयं प्रलयो न प्राकृतः ब्रह्मनिष्ठत्वादित्याशंक्य मायानि
ष्ठ एवायं प्रलयः परिणामाभ्युपगमान्नकालीननाशस्यतन्निष्ठत्वाभ्युपगमात्। अत एव मात्। अत एव घटादिविनाशोऽपि मृत्पिंडादिनिष्ठ

६

वे.प.व्या उपादिनिषद इत्यभिप्रेत्याह नन्विति विधिनि। इदं च नाशस्य ब्रह्मान्यत्वमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तु बाधोपि न ब्रह्मणि त्रैलोक्यमात्रे सत्य
११८ लोकत्रहेतत्वर्त्तिकार्मव्यतिरिक्तसकलकार्यविनाश इत्यर्थः। तुरीयक्षणस्थः सर्वमोक्ष इति सर्वकार्यविनाश इत्यर्थः। ननु मोक्षस्यापि
प्रलयत्वे नैमित्तिकादिप्रलयाविशेषापत्तौ तद्वदेवार्थविनाश इत्यर्थः। ननु मोक्षस्यापि प्रलयत्वे नैमित्तिकादिप्रलयाविशेषापत्तौ
तद्वदेव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वं न स्यादित्यत आह तत्रेति। तथा च मोक्षस्यामर्थहेतुत्वं विद्यानिवृत्तिनिवृत्तिरूपत्वात् पुरुषार्थत्वमिति
भावः। ज्ञानसवेद्यस्य। प्रक्रियाकांक्षत्वात्तत्क्रमनिरूपणं प्रतिजानीते। तस्येति। तत्वंतन्यत्रिक्रम एव प्रलये व्यासस्तु ननु विपरीत
क्रमः क्रममत्वादित्यत आह भूतानामिति। उत्पत्तिक्रमस्यांगीकारे बाधकमाह कारणेति। अप्ययमन्तरेणेति। न चोत्पत्तिवदेवस्या
पामप्ययमन्तरेणो वावस्थानेऽत एवानाश्रिता अवतिष्ठन्त इति न्यायसिद्धोत्तरत्वाच्यं तथा सति सर्वदा निराश्रयत्वापत्तेः। ननु
क्रमांतराभावादगत्या स एव क्रमः कल्प्यत इति चोदयति किं त्विति। तदभावो सिद्ध इत्याह सृष्टीति। न चाप्ययनाशानंतरमेव कौ
पेनाशः तस्यैव तद्धेतुत्वादित्यत आह तत्कार्येति। अयं भावः न तावद्वाप्ययनाशमात्रं हेतुः पाकरक्ते घटे श्यामनाशान्वितानिगु रामा०
णनाशप्रसंगात् न चाप्ययनाशः कार्यद्रव्यनाशे हेतुः द्व्यणुकनाशाभावप्रसंगात् न च तत्रासमवायिकारणनाशपरमाणुकनाश ११८

आत्मनि पाकरक्ते घटे चाविरोधिगुणाविर्भावहेतुगुणनाशरति प्रद्वेषरतिवाच्यं। अननुगमात्॥ कार्यतत्तनकादृष्टनाशस्येअनुगतस्य तत्त
त्कार्यनाशजनकत्वसंभवेनाननुगमस्यान्यथात्वादिति अदृष्टनाशस्य कारणत्वानंगीकारे बाधकमाशाहान्यथेति सिद्धांते परमाणोर
नभ्युगमाद्द्व्यणुकादिनाशासंभवादिति तथा चादृष्टनाशस्य सत्वात्स एव सर्वत्र प्रयोजक इति भावः। पृथिव्यादेरवाहौ लये प्रमाणमाह तदुक्त
मिति वस्तुतस्त्वकाशस्येन्द्रियेष्वेव लये पद्रिन्द्रियाणां तन्मात्रेषु तेषां चाद्वीवाहंकारे तस्य च हैरण्यगर्भाहंकारे तस्य च मायायामित्येवं बो
ध्यं पार्थिवाप्स्वप्नलीयंते आपस्तेजसि विलीयंते तेजो वायौ विलीयते वायुराकाशे आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि
भूतादौ विलीयंते भूतादिर्महति विलीयते महानव्यक्ते इति सुबालोपनिषदि तथैव श्रवणात् ननु तत्पदार्थनिरूपणे सक्रमप्रलय
निरूपणस्य कः प्रसंग इत्याशंक्यात्तस्य प्रकृतोपयोगमाह। एवं विधेति। ननु एवं बोधिकं जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणस्तटस्थ
लक्षणमित्युक्तं तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। तच्च पत्तौ वेत्याह विवादेति तत्र प्रमाणमित्युत्तममिति वाच्यं ब्रह्ममात्रपराणां वेदांतानां तत्र प्रामा
ण्याभावात् अन्यथा सप्रपंचब्रह्मशास्त्रार्थः स्यादिति चोदयति। नन्विति। न हि यो योऽर्थः प्रतीयते स सर्वोपि शास्त्रार्थः न सुरापिवेद्धि
त्याहासुरायानकर्तव्यत्वस्यापि शास्त्रार्थत्वापत्तेः किंतु यस्तात्पर्यविषयः स तत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यभ्युपगमात्। स्वज्ञानमनुप्रपंच

वेप०व्या
११९

स्तुश्रुतिस्मृतिश्रुतिपायोयिन तात्पर्यविषय इति सनश्शास्त्रार्थः न च निदिध्यासवशेन प्रायश्चित्तोपदेशेन वसुरापानकर्तृव्यपः स्यादि
तिवाच्यं उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति । आत्मनश्च परस्यापियः करोत्यंतरं मिथः तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणं
। अंधं तमः प्रविशंति ये के चात्महनो जनाः । योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा इ
त्येवमादिभेददर्शिनिंदावचनस्य तु हलमुपलंभात् प्रपंचस्य लोकावगतेन तत्र तात्पर्यमीयोगात् व्याख्यानेन स्यैव शास्त्रतात्पर्यविषय
त्वात् । प्रपंचस्य परत्वेनेह नानास्तीति प्रतिषेधानुपपत्तेश्च त्वाद्रूपेण नाहं न हीति । ननु सत्यं प्राणादिवाक्यानां कथमद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तौ वि
नियोगः न तावत्सुष्ठु ब्रह्मप्रतिपत्तावन्नमयादिवाक्यवत् स्थूलारुंधतीन्यायेन सूक्ष्मब्रह्मप्रतिपत्तावुपयोगः तद्दृत्प्रपंचस्य ब्रह्मत्वेनानुपदे
शात्राप्युपासनावाक्यवद्ब्रह्मज्ञानोपयोगः अंतःकरणशुद्धिद्वारा उपासीतेत्यश्रवणात् न च प्रतिषेध्यप्रपंचसमर्पकतया तत्रोपयोगः अ
न्योन्यत्वस्य त्यि प्रपंचस्य तत्र प्रतिषेधसंभवेन ब्रह्माधीनसत्ताभिधानवैयर्थ्यापातात् तथा च सत्प्राणादिवाक्यानां सप्रपंचब्रह्मपरत्वाभा
वेऽप्रामाण्यापत्तेः न च निष्प्रपंचब्रह्मज्ञानार्थत्वात् इत्याक्षिप्य तितत्प्रतियत्रावि ति । यद्यप्यन्याधीनस्यापि प्रपंचस्य ब्रह्मणि प्रतिषेधः संभवतीति राम०
धापि वायौ सति शिद्धरूपवत् निषेध्यस्य प्रपंचस्य पारमार्थिकत्वेऽपि संभवे न तत्मिथ्यात्वासिद्धा ब्रह्मणो द्वितीयत्वासिद्धिप्रसंगः येन ११९

धीनसत्ताकस्यापि निलयोपन्यासे तु प्रपंचस्य ब्रह्मणोऽपादेयत्वासिद्धस्य नेह नानास्तीत्यादिना तत्रैव निषेधे शुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्वावगतौ अद्वि
तीयं ब्रह्म सिद्ध्यतीत्यादिना तत्रैव निषेधे शुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्वावगतौ अद्वितीयं ब्रह्म सिध्यतीत्याह उत्थमिति । प्रसंगाद्वाक्यांतरस्यापि
तदुपयोगमाह उपासनेति । येद्यान् नुपध्याय एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुष इत्यादिवाक्यानां सगुणब्रह्मपरत्वेन तत्सदृशिवाक्यानामपि सप्र
पंचब्रह्मपरत्वं स्यादित्याशंक्याह किमुपासनाप्रकरणपठितानां हिरण्यपादिवाक्यानां गुणपरत्वेन तन्निर्गुणप्रकरणपठितानां वेदवाक्यब्रह्म
णो रूपे भक्तं चाभक्तं वेत्यादीनां तत्राद्यदूषयति । उपासनेति । गुणा रवेति वा चंद्येनुमुपासीतेत्यादिवद्वाक्यत्वगुणाभावेऽपि तदारोपमात्रेणोपा
सनासंभवात् । न चैवमपि तदारोप्यपरत्वेन ब्रह्मपरत्वमिति वाच्यं फलानुषंगरहितानामुपासनानां साक्षाद्धेतुः करणशुद्धिहेतुत्वेन तद्द्वारा ब्र
ह्मज्ञाने विनियोगात् । अत एव योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये इति भगवद्गीतावचनात् इहाभिहेयमित्येव यज्ञेयष्टव्यमित्यपीत्यारण्य
पर्वणि विवरणे प्रतिपादितवचनं च फलोद्देशेन क्रियमाणानां चोपासनानां क्रममुक्तिफलकत्वात् द्वितीयं निरस्यति निर्गुणेति बृहदारण्यके
हि भक्तं चाभक्तं चेमत्यं चामृतं चेत्युपक्रम्य तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोरंतरिक्षस्य च अथाध्यात्ममित्यादिना प्राणव्यतिरिक्तं मूर्तं प्राणाकाशामूर्तं इत्याध्या
त्मिकमभिधाय अथात आदेशो नेति नेतीति निषेधति तत्र मूर्तादिगुणवाक्यानां निषेधप्रतियोगिसमर्पकतया प्रकरणार्थनिर्गुणब्रह्मज्ञा
ने विनियोग इत्यर्थः । न तु क्रमेकां उवाक्यानां यथा ब्रह्मज्ञाने विनियोगाभावात् स्वार्थपरत्वे तथास्त्वमुपासनावाक्यानां यथा ब्रह्मज्ञाने वि

वेप·व्या
१२०

नियोगाभावात् स्वार्थपरत्वं तथा सम्मुमासनावाक्यानामपि। अस्तु वा स्वार्थमात्रपरत्वं किंच ब्रह्मणो निःप्रपंचत्वे कर्मवाक्यानां यागस्व
र्गादिसाध्यसाधनभावप्रतिपादकानां मसति स्वर्गादिलोकप्रपंचे कथं प्रामाण्यमिति चेत् तावद् प्रामाण्यं स्वर्गादि स्वर्गादिलोकप्रपं
चे कथं प्रामाण्यमिति चेत् तावद प्रामाण्यं स्वर्गयागादीनां व्यावहारिकत्वाभ्युपगमात्। नाप्यनुपयोगः अग्निहोत्रादीनामपि फलानु
गरहितानामारादुपकारकत्वस्य सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदित्यत्र सूत्रकारेणांगीकृतत्वेन चित्तशुद्धावुपयोगसंभवात् तदेतदा
ह नन्विति। विरोधिवाक्यमद्वितीयब्रह्मप्रतिपादकेनेन विरुध्यते इति न स्विदं लक्षणद्वयमयुक्तं लक्ष्याभावात्। तथाहि न तत्पदवाच्यलक्ष्य
मद्विनविद्रूपं जीवस्यापि तथात्वात्। नाप्यविद्यावच्छिन्नो जीवः मायावच्छिन्न ईश्वर इति वाच्यं तत्र हि त्वं विद्यामित्याद्यो मायाविद्ययोःसा
मामाधिकरण्यव्यपदेशान्न तयोर्भेद इति उक्तत्वान्नस्माच्छ्वेतस्यापि तदूपता। छ्वेतस्य द्वयं न युक्तमित्याशंक्याह तदेवमिति। अविद्याप्रति
बिंबरूपमीश्वरचैतन्यं तत्पदवाच्यं तदेव स्वरूपलक्षणात् तत्पदलक्ष्यं लक्षणायोर्लक्ष्यमित्यर्थः। ननु विद्याप्रतिबिंबो जीवः तत्कथमीश्व
रस्याविद्याप्रतिबिंबत्वमित्याशंक्य एतन्मते प्रपंचतः कारणप्रतिबिंबो जीव इत्याह तथामितीति। अंतःकरणावच्छिन्नो जीवः तदनवच्छि रामा०
न्न ईश्वर इति केचित् तत्र स्मृतिविरोधादित्याह। कार्यं नि कार्यमंतःकरणं कारणं अविद्या किंच जीवेश्वरावंतःकरणाविद्याप्रतिबिंबावि १२०

तिमुक्तानत्ववच्छिन्नानवच्छिन्नौ तथा सति जीवेश्वरयोरत्यंतभेदापत्तेरित्याह। एतन्मत इति। अपि च। ईश्वरस्यानवच्छिन्नतौ तथा सति जीवेश्वरयो
रत्यंतभेदापत्तेरित्याह। एतन्मत इति। अपि च। ईश्वरस्यानवच्छिन्नरूपत्वे ब्रह्माण्डस्य सर्वजीवाधिष्ठानतया। नवच्छिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञाद्वहि। अपि च।
ईश्वरस्यानवच्छिन्नरूपत्वे ब्रह्माण्डस्य सर्वजीवाधिष्ठानतयाः नवच्छिन्नस्य ब्रह्मणो ब्रह्माण्डाद्बहिरेवावस्थानात् अपत्तौ सर्वगतत्वसर्वोपादानत्वसर्वांतर्यामि
त्वादि ब्रह्मणो न स्यात्। अविद्याप्रतिबिंबत्वपक्षे तु तत्सर्वमुपपन्नं त्वसर्वोपादानत्वसर्वांतर्यामित्वादि ब्रह्मणो न स्यात्। अविद्याप्रतिबिं
बत्वपक्षे तु तत्सर्वमुपपद्यत इत्याशयेनाह। अविद्याप्रतिबिंबो जीव इति तत्र जीवेश्वरविभागो न स्यादिति प्रतिबिंबत्वे दोषे सत्येव दोषांतरमाह
। एतन्मत इति। ननु सिद्धांते बिंबप्रतिबिंबयोरभेदेन चैतन्यस्यैव बिंबप्रतिबिंबात्मकतया कथमेकस्यैव जीवेश्वरभावश्च इत्याशंक्य तस्य बि
बत्वेनेश्वरत्वं प्रतिबिंबत्वेन जीवत्वं चाविरुद्धमित्याह एकमेवेति। ननु बिंबप्रतिबिंबभावो यदि पारमार्थिकः तदा निष्कलंकत्वविरोधः
इत्याह एकमेवेति। ननु बिंबप्रतिबिंबभावो यदि पारमार्थिकः तदा निष्कलंकत्वविरोधः उपाधिश्वानित्यसंनिहितः पारमार्थिकः स्यादित्यद्वि
तीयत्वव्याघातः। यदि कल्पितः तत्कल्पनोपाधिर्यद्यंतःकरणं तदा एकजीववादानवकाशः यद्यविद्या तदा नानाजीववादविरोधः इत्याशंक्य
मतभेदेन व्यवस्थितोपाधिमाह विवेति। मतभेदेन भेदमाह। अविद्यांतःकरणेति। एवं मतोक्तदोषाना अत्र मते प्रसरतीत्याह उपाधेरिति। अत्र

वे० प० व्या०
१२१

एवं दर्पणागतमुखप्रतिविंबस्य वस्तुभावहानत्वादिकमिति भावः। ननूक्तोपाधिकृतो भेद इत्ययुक्तं स्वरूपत एव भेदादित्यत आह एवं नन्मत इति द
र्पणस्थविबत्वे बाधकमाकाशे नास्तीति सर्वानुयायित्वं तस्यादित्युपपत्तेः तत्र सर्वोपादानत्वं न स्यात्। दिवो ध्येयपरिच्छिन्नस्यैव बिंबस्य प्रतिबिंबदर्शना
द्वात्तत्वनियमो नापरिच्छिन्नस्येत्याह नेति ननु महाकाशो जलादौ न प्रतिबिंब्यते नन्वाकाशस्यैव मानसंभवादित्याशंक्याह साभ्रेति नन्वाभ्रादि
कमेवात्र प्रतिबिंबतं न महाकाश इति वाच्यं प्रत्यभिज्ञानविरोधात्। किं नीरूपे प्रतिबिंबाभावनियमो नीरूपद्रव्ये नेत्याद्यं निराकृत्य द्वितीय
मनूद्य रूपयति नचेति श्यामानद्व्यंतद्धि न समवायिकारणं समवायानभ्युपगमात् नापि गुणाश्रयः ब्रह्मणो निर्गुणत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः। ननु
त्वरणाः कार्यगतगुणागीकारात्र निर्गुणत्वक्षतिविरोधः तत्राकाशवत्त्वस्य निरूपद्रव्यस्यापि प्रतिबिंबतामिति वा व्यंतत्राद्यमतनक्षत्रादेरेव रूपितः
प्रतिबिंबितत्वसंभवेन नीरूपाकाशप्रतिबिंबस्यासंप्रतिपन्नत्वादित्यत आह एकधेति। तत्पदार्थं निरूपणमुपसंहरति। तत इदं वमिति। अविद्या
प्रतिबिंब इति। एकैवाविद्या अजामेकामित्यादि श्रुतिः। न वेदेमायाभिरिति बहुवचनविरोधः तस्यान्तर्हिततत्त्वक्तिभेदपरत्वेनव्याख्यातत्वात्।
तथा चाविद्योपाधेरेकत्वात्तत्प्रतिबिंबलक्षणो जीव एक इत्यर्थः जीवैकत्वे च संप्रदायाध्वनाऽस्थितामित्येतावन्नैव तत्पक्षोऽपन्यस्तः। न त्व रामा०
यं पक्षोऽयुक्तः तथा हि एकजीववादे अविद्याया एकत्वेन एकस्य मुक्तत्वेन रदानीमपवानुपलंभायत्तेः। एवं मुक्त्यभावे वासद्देवादिमुक्ति १२१

पतिपादकबहुवाक्यविरोधाद्धो महे वादीनामुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणामप्यभक्तौऽर्वाचीनानामाचारद्वाते बलात्तीद्धिपेद्वे बक्रीचतो वारिधी
रेव कोष्टतित्यायेन मुक्तिर्दृरोत्सारितास्यात्। न चैवं विवरणाचार्ये जीवैक्योक्तेस्तद्विरोध इति वाच्यं तदुक्तजीवपदं प्रतिपाद्य एकएवेति शा
स्त्रदृष्टजीवैक्यपरत्वात्। अन्यथा तद्ववनस्य लोकसिद्धजीवभेदप्रतिबोधकत्वे अनंतजीवनिर्भासास्य दृमेकारसंबंधस्तत्यहंकारटीकायामपसप
द्राचार्यैर्जीवभेदस्याभिधानात्तद्विरोधापत्तेः। अत एव विवरणाचार्यैः शारीरकन्यायसंग्रहे ग्रंथांतरे रेवताक्षिकरणेतद्योपादेवानांप्रत्य
सुव्रतसएवतदं भवतत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणामिति वाक्योदाहरणेन यस्यक्षानंतस्यैव मुक्तिरित्युक्तं। अत एव च यावदधिकार
मवस्थितिराधिकारिकाणामित्यत्र वसिष्ठादीनं ब्रह्मज्ञानि नउद्दाहृत्य तेषां यो रोहित्याद्यधिकारलक्षणप्रारब्धपर्यंतमवस्थानेव अज्ञानि
नमद्दाहृत्यते षायो हित्याद्यधिकारलक्षणप्रारब्धपर्यंतमवस्थानंततेऊर्ध्वं मुक्तिरित्युक्तं। तदेतत्पारमर्षीसूत्रेभोगेजलितरेक्षयमित्वासं
पद्यंत इति। तस्मादुक्तिस्तत्रसम्मतिन्यायाध्यविरोधात्। जीवैकत्वप्रवादो पनादर्तव्यः परीक्षकैः। जीवैकत्वमनेन जीवस्य लक्षणमु
क्तोतद्दनेकत्वमतेमतद्व्यक्षणमाह। अनेकतीववादे त्विति। अंतः करणे प्रतिबिंब एव जीवः न त्वविद्यावच्छिन्न इत्यर्थः। तदुपाधे
रेकत्वेन जीवनानात्वानुपपत्तेः नन्वविद्यावच्छिन्नो जीवः स च नानैव मायाभिरितिश्रुत्या तदुपाधेरनेकत्वावगमात्। अजामि

त्येकवचनश्रवणेरेकंवनमितिवत्समुदायाभिप्रायत्वादितिचेन्न।कार्योपाधिरयंजीवइतिस्मृतिविरोधात्।किंचस्वप्नमपितोभवतीत्यादि
श्रुतौसुषुप्तौब्रह्मणायोपाधिकोलयःश्रूयतेजीवस्य।अविद्योपाधिकत्वेतद्घटनंनस्यात्।अविद्यायास्तदाविनाशाभावात्।अपिचजीवस्यो
त्क्रांतिगत्यागतयोनोपपद्येरन्।अविद्यायाव्यापकत्वेनतदवच्छिन्नस्यगत्याद्यनुपपत्तेः।उपाधेःप्रतिबिंबपक्षपातित्वान्नक्तादोषाः
प्रतिबिंबवदवर्ततइत्युक्तंकेनदोषाउत्पाद्यकांक्षायामाहसर्वेनि।अत्रवस्थात्रयवानित्युपलक्षणं।तुरीयनामकावस्थांतरमादायाव
स्थाचतुष्टयवानितिद्रष्टव्यं।नचएकएवात्मामंतव्योजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वित्यत्रामृतबिंदूपनिषद्वचनविरोधः।तस्यावस्थांतरोपलक्ष
णार्थत्वात्।जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वित्यत्रामृतबिंदूपनिषद्वचनविरोधः।तस्यावस्थांतरोपलक्षणार्थत्वात्।जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचं
यत्प्रकाशतेअवस्थाचतुष्टयवानितिकाशातइतिकैवल्योपनिषदादिपदेनतस्याभिधानात्।सचात्मोपनिषदिपोयोविज्ञानघनउक्तोमनप्रा
णादृहतीत्युपक्रम्यजागरितंस्वप्नंसुषुप्तंतुरीयंचेतितुरीयपदेनावस्थांतराभिधानात्।जाग्रत्स्वप्नःसुषुप्तिस्तुरीयमितिचतुर्विधाव
स्थाइतिशारीरकोपनिषदिस्पष्टमेवावस्थाचातुर्विध्यस्योक्तत्वाच्च।नचलक्षणात:सुषुप्त्यादाविवीतभावइतिवाच्यं।श्रुतिसिद्धविल रामः
क्षणावस्थांतरानुरोधेनतत्र्यादृत्रसुषुप्त्यादिलक्षणस्यसुषुप्त्यादिव्यावृत्त्यावस्थांतरलक्षणस्यवावश्यकल्पनीयत्वात्।तापमाण १२२

साध्यस्यलक्षणानोनातिपर्ययाद्योगात्।नचैवंमूर्छामरणाद्यांषड्विधास्फुरवस्थाइतिवाच्यंतयोरवस्थांतरत्वेप्रमाणाभावादितिदिक्।तत्रजा
ग्रदवस्थांनिरूपयति।तत्रेति।इंद्रियजन्येति।इंद्रियजन्यज्ञानोपलक्षितकालोजाग्रदित्यर्थः।तेनजाग्रतिस्वरूपाद्यनुभवकालेत्रोदासीन्यकाले
वततदिदिशिषत्वाभावान्नासंभवः।इंद्रियपदव्यावर्त्यमाहावस्थांतरइति।सुषुप्त्यादावित्यर्थः।नचैवमपिस्वप्नेतिव्याप्तिः।तत्रेंद्रियसत्वेपितद्व्या
पारोपरमादितिभावः।ननुसुषुप्तावविद्याविषयसद्भावपक्षेतत्रातिव्याप्तिरित्याशंक्यकिमविद्यावृत्तिमादायेतत्रातिव्याप्तिःउतस्वरूपज्ञानमा
दायनाद्यः।जाग्रतिजायमानबाह्यगोचरांतःकरणवृत्तेरेवेंद्रियजन्यत्वेनसर्वोपरमलक्षणसुषुप्तिकालवृत्त्यविद्यावृत्तेस्तदजन्यत्वाभा
वादित्याह।इंद्रियजन्यज्ञानेचेति।द्वितीयंदूषयति।स्वरूपज्ञानस्येतिननुनिःप्रयोजनेयमंतःकरणवृत्तिरतोनापेक्ष्यास्यादित्यतआह।सा
क्षीति।ननुचैतन्यप्रकाशसंबंधेनैवघटादिस्फुरणोपपत्तेर्नावरणाभंगार्थावृत्तिरित्याशंक्यकिंशुद्धंचैतन्यंविषयावभासकंउतईश्वर
चैतन्यंजीवचैतन्यंवानाद्यःशास्त्रार्थप्रयोनिर्विकारत्वेनविषयाननभासकत्वात्।ननद्वितीयःकल्पितविंबभावस्यचैतन्यस्यविर्वि
कारत्वेनविषयानवभासकत्वात्।नद्विषयप्रकाशकत्वेतेनजीवस्यव्यावहारिकभेदेनमयावगतमितिघटसंबंधानवभासप्रसं
गात्।सर्वदासर्वविषयावभासापाताच्च।नतृतीयःअंतःकरणावच्छिन्नोजीवइतिपक्षेतस्यघटादिसंबंधाभावेनानवभासकत्वात्।अत्र

१२

वे.प.व्या विद्याप्रतिबिंबः सर्वगतो जीव इति पक्षे तस्यावभासकत्वमिति चेत्तत्राह तथाहीति। जीवरूपतयेति तदुपाध्योर्घटादिविषययोरेशस्थत्वादि
१२३ तिभावः। ननु घटाद्यावरकस्य मूलाज्ञानादत्यंतभेदे नानाज्ञानापत्तौ एकाज्ञानश्रुतिविरोध इत्याशंक्य तन्निद्विषयावरणस्य मूलाज्ञानग
तशक्तिभेदत्वान्नात्यंतभेद इत्याह। मूलाविद्येति। अत एवोक्तं विवरणाचार्यैः मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदा रजतोपादाना
नीति। नन्वस्तु घटादिचैतन्यावारकमज्ञानं ततः किमित्यत आह एवं सतीति। तथापि कथमभाने लाघवेन चैतन्यस्यैव विषयावभासक
त्वादित्याशंक्य रूपप्रत्यक्षज्ञानसमये घटे तद्गतः परिमाणादिग्रहापत्यात्तन्निद्विषयावरणभंगविशिष्टचैतन्यस्यैव वाच्यतया गौरवस्या
दिग्रहापत्यात्तन्निद्विषयावरणभंगविशिष्टचैतन्यस्यैव वाच्यतया गौरवस्यापि प्रामाणिकत्वादित्याह। अनादृत्येति। ननु घटादिविषया
वरणावृत्त्यावरणावत्से साइह शाया मनिवर्त्यमावरणात्यादित्याशंक्य तद्वदेवेदानीमभानस्य संग इत्याह। तस्यवेति। नन्वावरणभंगस्यापि
चैतन्येनैवोपपत्तेर्न तद्वोधाहृत्तिरित्याशंक्य किं चैतन्यमात्रं तन्निवर्त्तकं विशिष्टचैतन्यं वानाद्य इत्याह तदंगजनकमिति। तद्भासकस्ये
ति। यद्यपि तत्त्वरणादिप्रकाशाकूशकस्याप्यत्नेः तत्राशोकेत्वदर्शनात्त्राभासकत्वनिवर्तकत्वयोर्विरोधः। तथापि घटस्फुरणात्पूर्वं तत्स रामा
त्वेपि तदावरणाभानस्यैव दर्शनेनान्वयव्यभिचारात्तन्निवर्त्तकमित्यत्र तात्पर्यं द्वितीयं दूषयति निपीतिवृत्तिविशेषस्येति याहवृत्तिर्यद्वि १२३

षयाप्रत्यक्षा सा तदावरणाभंगेतिकेत्यर्थः। ननु वृत्तिर्न निवर्तिकापतोता नमज्ञानस्य निवर्त्तकं मुख्यज्ञानस्यैव निवर्त्तकत्वाभ्युपगमादित्यत
आह। तदुपहितेति। अस्मिन्पक्षे तु वृत्तेरेव वेहकत्यानाविहृतिप्रयोजकत्वमिति बोध्यं। उपसंहरति। इत्यावरणाभिभवार्थेति। आवरणाभि
भवो नाम वितः प्रतिबिंबदत्यकेः आवरणशक्तिनाश इत्यन्ये तत्प्रतिबंधरूपपरे खद्योतादिप्रकाशेमहांधकारस्येव अज्ञानस्यैकदेशेनाश
इत्यन्ये तत्प्रतिबंधरस्यपरे खद्योतादिप्रकाशेमहांधकारस्येव अज्ञानस्यैकदेशेनाशः इति संप्रदायविदः। तदुक्तं तत्त्वदीपने प्रतिकर्मव्य
वस्थायामावरणाभिभवशब्देनावच्छिन्नात्मानानिवृत्तिरिति जीवपादयति। तत्रेति नन्वपरिच्छिन्नत्वपक्षे जीवस्याविद्योपाधिकत्सकलसंयो
गितयाकथंत। तत्संबंधार्थी वृत्तिरित्याशंक्य संबंधसत्त्वेपि घटादिभानप्रयोजकसंबंधीभावान्तदर्थी वृत्तिरित्याशयेनाह संवेति। आशयम
द्वितीयं शिरस्यति। असंगत्वेति। असंगोनहि सत्पत इत्यादिश्रुत्यापारमार्थिकप्रपंचसंबंधनिषेधावगमादित्यर्थः। संबंधोनस्या
दिति। पारमार्थिक इति शेषः स्वाशयमुद्घाटयति। नहीति। ननु घटादिस्फुरणप्रयोजकोनसंयोगोतिप्रसंगात्। नापि समवायः अ
नभ्युपगमात्। अभ्युपगमेवा तस्यानित्यत्वादित्यात आह सवेति। ध्येयेति। जीवस्य घटादिभासकत्वे तद्दोलारदृत्तमुमहिता
त्वेतद्भास्यत्वे घटादेस्तदुपाधिवृत्तिविषयत्वं प्रयोजकमित्यर्थः। ननु चैतन्यवद्वृत्तिरपि घटादिप्रकाशस्वभावा तर्हि वास्तु घं

वे.प.व्या १२८ रं प्रकाशिका । किं चैतत्पक्षेनुज्ञानात्मिकान्तर्हिं वृत्तिर्हि नेवत पाटवादेरावरणापनेत्री रित्याशंक्य सवित्तर्कि करणस्य हर्षशासंबंधेन वाच्य । छां
तः करणसंबंधाच्चैतन्यस्य विषयप्रकाशकत्वमुपपद्यते इत्यत आह । तथा हीति । न हि घटादेः स्वच्छतया न वभासकत्वे विषयस्यापरोक्षस्यात्वे भि
व्यंजकत्वाभ्युपगमो विरुध्यते इत्यत आह ॥ स्वाकारवृत्तौ चैतन्यमभिव्यनक्तीत्यत्र घटादिकमित्यनुषंगः ननु प्रस्य स्वच्छतान्तस्थे वांतः
करणस्य व्यंजकत्वानंतरं संयोगिनोपि विषयस्येत्यत आह । इदं चेति । ननु घटादेर्न चैतन्याभिव्यंजकत्वं इंद्रियादेरेव साक्षात्कारकरणत्वे
नव्यंजकत्वात् । न वा लोके वृत्त्यावच्छिन्नचैतन्यगोचरज्ञानलक्षणमनोनिर्वर्तकतया विषयस्य व्यंजकत्वमिति वाच्यं । इत्थं रेखावरणनिवर्त
कत्वेनोक्तत्वं हि त्यागाशंक्याह घटादेरिति । ननु इन्द्रियविषयस्य घटादेः कथं हेतिसंयोगादिव आह अभिव्यंजकत्वमिति वाच्यं लाघवेनेन्द्रियसंबंधस्य
वेतस्त्यंयोजकत्वोपपत्तिरित्यत आह एवं हि विधेतिः । अन्यथा सबंधमात्रस्य चैतन्याभिव्यंजकत्वे हेत्रे र यपरोक्षस्थलेव हि निर्गमनवैयर्थ्यापत्तेरि
तिभावः किंचतत्संबंधमात्रस्य प्रयोजकत्वेपरोक्षस्थलेवह्न्यादेरपि इन्द्रियविषयनपातत्संबंधित्वेनापरोक्षत्वापत्तिः । इन्द्रियसंयोगस्य प्रयोजकत्वे तु
नायं दोष इत्याह । परोक्षेति । ननु संतंधस्य प्रयोजकत्वे वसाद्देरपि व्यंजकत्वे पि नापरोक्षत्वं संविद भिन्नत्वस्य विषयप्रत्यक्षलक्षणत्वेनोक्त रामा०
स्य तत्राभावादित्यत आह । एतन्मतेइति । जीवस्य परिच्छिन्नत्वेपि घटाद्यधिष्ठानचैतन्याभिन्नत्वेन स्वान्तःसंबंधिनया कथं ज्ञेतः संवेद्यत्वमिता १२६

शंक्य किं जीवस्य स्वतंत्रावघटाद्यधिष्ठानत्वात्तत्रैव तत्संवेद्यायेस्यात्तदित्युपादाय नन्वैतन्याभेदाद्धातत्राद्येदूषयति तस्य चेत हिं चैतन्यामात्रेणोपादानेस्यात् । निष्क
लंकत्वश्रुतिविरोधेन अनुद्दचैतन्यस्याप्युपादानत्वादिति शंकते किं त्विति । कल्पित इति । बिंबभावमीश्वरपरत्वाव्यंग्ये लैव संगदुपादानमित्याह व्रस्तेव
ति द्वितीये तत्कल्पितभेदस्य जीवस्य तदुपादानचैतन्याभेदो न हि तद्विना संभवतीति हेतुत्वेन संबद्धायेस्यादुर्वारेत्याह । तथा चेति । इति प्रयोज
नमुपसंहरत्येवमिति । एवमिंद्रियजन्यांतःकरणवृत्तेरेव स्थानात्रयाहिति जाग्रदवस्थां निरूप्य स्वप्नावस्थां निरूपयति । इंद्रियातन्येति । पद्यान
स्वप्नज्ञानमिंद्रियाजन्यं तत्प्राप्यादिति भस्तारसाक्षात्तदविद्योपादानो हेतिरविद्याहत्तिरविद्यावृत्तिः सा च नित्यसुखगोचरा अविद्यागोचरा चेत्य ।
त एव सुषुप्तोत्थितानुभवः सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति तन्न वस्थासुषुप्तिरिति विवक्षितं तेन घटमहं न जानामीत्यविद्यागोचरायार
परयात इत्याह । नांतःकरणवृत्तिमादाय नायत्स्वप्नयोर्नाशिव्याप्तिरित्याह । जाग्रदिति । रामानुजादिमतं दूषयत्येतेनेति । चैतन्यात्मकस्य जीवस्याविकिंय
रमाणिकमाणुत्वमौपाधिकं वानायः आद्य द्वितीयत्वादिश्रुतिविरोधेनतद्योगात्वाद्वितयः जीवस्याविद्याधिकत्वयक्तेनतद्देवव्यापकत्वात्तरं अंतः
करणोपाधित्वेवमध्यमपरिमाणत्वात् । उपाधिपरिमाणसमानपरिमाणस्य घटाद्यवच्छिन्नाकाशोहि दृष्टान्तात् । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन प्रमात्रत्वेप्यौपाधिकम
रिच्छेदेश्रवणाच्चा । काचिदणुत्वश्रवणस्पदड्ढे यवस्त्वभिप्रायात्वात् । अन्यथा । आरेगारणीयानिति श्रवणाहात्मोर्णुरणोरणुः स्यात् । अणुत्वेच
सत्यस्तत्वानुपपत्तेः शरीरव्यापिसुखाद्यननुभवानापत्तेश्च । न चात्मत्वमणुद्रव्यवृत्ति द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात्पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनात्म

वे·प·व्या·
१२५

राणुत्वपक्षे मनस्त्वेव्याभिचारात्। अनात्मदृष्टान्तेत्वस्योपाधित्वात्। आत्मत्वं नाणुनिष्ठम् आत्मत्वाद् ईश्वरत्ववदित्यनुयोगाच्च। ननु स्मात्रा राणु
जीवश्च इति श्रुतिः। जीवस्याणुत्वस्य हि कंकाल्पितं धर्मी निरूप्य संप्रतितस्य यारमार्थिकं रूपं निरूपयति स वेतित्र इह हारण्ये प्रतिषद्वचनं समाराध्यति
। स्वप्नावस्थामिति। नवायं ग्रामः परमात्मपरः सूक्ष्मनेतरत्वा व्याविरोधात्। तथाहि आत्मैवास्य ज्योतिरित्युक्त्वोक्तं कतम आत्मेति यो यं विज्ञानमयः
प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः स्वयं पुरुषो ज्ञायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते। स उत्क्रामन्म्रियमाणा इति चोक्ता उत्तरस्वप्नं विवृत्य स्व
यंनिर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यादिना स्वप्नकाशत्वस्यैव स्वप्नावस्थामुपदर्श्य पुनर्विज्ञानी जीवात्मानमेव स्वप्न सुषु
प्त्याद्यवस्थाया सा स्वयंज्योतिरात्मा स्वरूपमित्यर्थः। हेऽशरीरत्तिवत्सुसुप्तचैतन्यहेत्वभिप्रेत्याह। स्वप्नावस्थामधिकृत्येति। किं च जीवः स्वप्र
काशश्चिद्रूपत्वाच्चिदवत्। स्वप्रकाशत्वं च सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वे न च विरुद्धत्वमसिद्धं तस्य प्रकाशात्वादित्याह। अनुभवरूप इति योप
विज्ञानघन इत्यादिश्रुतिरादि ग्राह्या किं च घटज्ञानयोः संबंध आत्मनिष्ठ ज्ञाननिष्ठत्वात् सवावत्। अपि चात्मा ज्ञानरूपः आत्मान्यानि विंशयन्य
त्वाज्ज्ञानवत्। न चाप्रयोजकता आत्मा यदि यावत्स्वविष्टितिसमानकालीनज्ञानाविषयत्वे सति ज्ञानरूपो न स्यात्। स्वनिष्ठप्रकारकस्ववि
षयकसंशयादिविषयः स्यादयदिव दृष्टितिबाधकतर्कसत्त्वान्तेन अत्र जीवः स्वप्रकाशः विषयप्रतियोगिनिरूपणान्नेन रविषयनिरूपणात्प्रति ना
तिनानीतेत्र श्रुतेति। महावाक्येति। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। आहिवाक्य अवान्तरवाक्यं तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यं महा रामा

तृतीय १२५

। ननु प्रत्यक्षस्यान्येषु तत्प्रचलत्वे न बाधकमित्यत आह। अन्यथेति। तर्हि भेदप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यकल्पनमेव भेदप्रामाण्यापेक्षाधिकमि
त्यत आह। अन्यथेति। तर्हि भेदप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यं नरशृंगाचानुमानवदागमबाधादित्याह। अत एवेति। भेदग्राहि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति
स्यादिति। नाप्यागमान्तरेति। ननु द्वा सुपर्णा इत्यादिवाक्यप्रतीयमानभेदेदपरमेवास्तु बाधकाभावादित्यानोत्क्षणाद्वस्यातात्पर्यपरत्वात् भेदस्य
च प्रत्यक्षादिप्रमाणावगतत्वात् न तत्परं त्वद्वत्याह। लोकसिद्धेति। ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यमपि नाभेदपरं प्रशस्तादिवाक्यवत्र स्योपच
रितार्थत्वेनोक्तत्वादित्याशंक्य किं बाधकसत्त्वाद् भेदपरत्वाभावमाहत्यर्थस्य आह। काभावाहानामः प्रशस्तस्य पत्तत्तत्त्वे बा
धकवद्भेदे बाधकाभावात्। न च प्रशस्तादिवाक्यवत्स्तुतिपरत्वं तात्पर्यबाधकं प्रकृतं प्रहरतीति विधिन्ते पतया वगत
त्वेन प्रशस्तस्य स्तुतिविषयत्वेऽपि जीवेश्वरयोर्विध्यन्वयादर्शनेन स्तुतिविषयत्वायोगात्। नाहमिति यद्वत्याह उपक्रमे
ति। अर्थापत्तिमाशंक्य निराकरोति। न चेति हं प्रदायमतनाह। लक्ष्यस्वरूपेति न न्यस्तुवाक्यस्य लक्ष्यस्वरूपमात्र
परत्वांततः किमित्यत आह। त एवेति। ननु वेदान्तेन ब्रह्मपराः पदानां कार्यान्वितत्वात्र न्युत्पत्तेन कार्यपरत्वेनैव प्रामा
ण्यवधारणात्तथा चादित्यो ब्रह्मेतिवत्तत्त्वमसीत्यभेदोपासनापरमित्याशंक्य सिद्धेऽपि संगतिग्रहस्योक्तत्वादिति

१

१२६ घपनिान्वेति। किंच नाभेदोपासनात्र विधेयाऽपास्तीत्यश्रवणात्। तत्त्वमस्यादेस्तद्वाक्यविहितावितिब्रह्मविद्याया एव श्रव
णाच्च। किंच तत्त्वमस्यादिवाक्यं नोपासनापरं। अभयं वै जनक प्राप्तोसि। तदात्मानमेवावेत्। अहं ब्रह्मास्मीति स्वरूपार्थश्रुत्य
नुसारेण स्वरूपार्थश्रुतेरपि व्याख्यानौचित्यात्। अत एव तत्र चतुर्द्धीकरणीतीति च तं स्वरूपार्थकवचनान्तरानुसारेण दायविषयं
व्याख्यातं। न चाहं ब्रह्मेत्यत्रापि भेदोपासनमिति युक्तं। अवेदि श्रुतिविरोधात्। आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः। कि
मिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्येकत्वज्ञानस्यैव श्रुतौ पुरुषार्थत्वप्रति
पादनाच्च। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचं यत्प्रकाशते तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधात्प्रमुच्यते सर्वे च सकलं ज्ञातं भवि
सर्वं प्रतिष्ठितं भवति सर्वं लयं यान्ति यः। इद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहमिति कैवल्योपनिषद्वचनाच्च। यथा नदीनदा लोके सागरेणैक
तामियात्तद्वदात्मा क्षरेणासौ निष्कले नैकतामियादिति कूर्मपुराणवचनाच्च। यदएवलभ्रनरावारव्यमश्रमिपमतराणे कांतद्ध
स्ताहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवमिति विश्वामित्रस्मृतेश्च। अद्वैतमेचयस्वब्रह्मवाहदेतो ख्यमच्चर्या इति स्यात्रिस्त्रितो मत्कोठ राम
द्वएवान्यथा भवदिति वररुचिवचनाच्च। अत्रात्मव्यतिरेकाद्वितीयं यो न पश्यति ब्रह्मास्म्यहं ततः स एवेह दक्षप क्षपदात्त्वतद्दति १२६

दक्षस्मृतेश्च। सर्वभूतान्तरस्यापि नित्यशुद्धचिदात्मनः प्रत्यक्चैतन्यरूपाय पुराणवचनानि चाध्येतव्यानि। तस्मात्सिद्धं तत्त्वमस्यादि
वाक्यस्य जीवपरैक्यपरत्वात् तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योपसंहरत्येवमिति॥ ॥इति धर्मराजाध्वरीन्द्रात्मज श्रीरामकृष्णाध्वरिविर
चिते वेदांतशिखामणौ विषयपरिच्छेदः॥ ॥एवं ज्ञातमिति। एवमनेन रूपेणाखण्डितत्वेनावगतं नत्वेवं वर्तते तेन रूपे
णाच प्रयोजनमित्यर्थः॥ अनागतत्सुखत्वादिकं च स्वरूपेणेति तथा सुखत्वेनानुमानात् ज्ञातं तेन रूपेण श्रुतिसुखं भूपा
दिति पंश्रपुत्रादिकं चिषस्याधनत्वेनावगतमिच्छाविषय इति तन्नरूपेण प्रयोजनं तत्वाच्च सुखादेर्गुणत्वादिना व्याप्तो
सुखत्वादिनाच्चात्मन्ति बाधदर्शायां चेच्छाविरहेपि न दोषः। न पश्वपुत्रादौ नांकपं स्वरूपत्निलंपरं यशासंवेधतत्वरूपत्रि
त्वे प्रति प्रसंगादिति वाच्यं। स्वलक्षणसंवेधतत्वरूपत्वाभ्युपगमात्। स्वरूपसंवेधस्यापि साक्षात्संवेधत्वात् द्वैवि
ध्यमेवाह॥ मुख्यमिति। पर्वाश्रवणरूपेणावगतं सदिष्यमाणं तन्मुख्यप्रयोजनं। अप्रतिरिक्तधर्मत्वेनापेक्षमि
ष्यमाणं गौणमित्यर्थः। तदुभयं क्रमेणोदाहरति। तत्रेति। सिद्धान्ते च सुखस्य द्वैविध्यमित्याह। सुखं चेति। तत्र निरत्सु
खं सातिशयमित्याह। तत्र सातिशयेति। पश्चाकाचिदंतःकरणवृत्तिः सत्त्वगुणतन्मतपावेतन्यातत्तानीप्रतिबिं

वे॰प॰व्या
१२७

विषयग्राहित्वेनसुखानंनवाऽतादृशीवृत्तिस्तत्तदुत्तानंदलेशप्रतिबिंबग्राहकत्वात्सुखमितिव्यपदिश्यते।तस्यांसुखत्वलक्षणायांवृत्तावानंदप्रव्यक्ति
रेकाभ्यासात्कुंदनवनितादिविषयसंबंधोहेतुः।अतएवतत्तारतम्यात्सुखतारतम्यं।अतएवचास्मदादिसुखाद्राजसुखमुत्कृष्टं
तस्मात्सार्वभौमसुखमुत्कृष्टतरंततश्चेंद्रादिसुखमुत्कृष्टतममिति।ननुप्रत्यानंदप्रतिबिंबग्राहित्वादंतःकरणवृत्तिरेवसुखंतदा
संनिहितपरिपूर्णानंदस्यापिग्रहणसंभवेनसर्वमपिसुखमेकरूपंस्यादितिचेन्नपरिपूर्णस्यानवच्छिन्नानंदमूलाविद्यावृतत्वेने
दानींतदग्रहणयोगात्।नन्वस्तुनिरतिशयानंदात्मकंब्रह्मततःकिमित्यतआह।आनंदात्मकेति।ननुनब्रह्मणावाप्तिर्मोक्षस्तस्याःसंसा
रदशायामपिभावान्ननिवृत्तशोकःपरिपूर्णानंदोनप्राप्तिरितिचेन्नत्वयावश्यकत्वात्सैवमुक्तिरित्यतस्तथैवप्रशांतरमाहशोकनिवृत्ति
रिति।अनर्थहेत्वविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः।क्रमेणप्रमाणमाह।तरतिशोकमित्यत्रशोकहेतुत्वात्तत्पदेनाविद्योक्तातरणंचात्र
तरतिब्रह्महत्यामितिवन्निवृत्तिरूपंविवक्षितंनतुसेतुंतरतीतिवत्शोकस्यामूर्तत्वाभावादितिध्येयं।लोकांतरप्राप्तिरेवमुक्तिरितिनिकाः
कल्पयंतीतान्प्रत्याहनत्विति।लोकांतरप्राप्तेःसुखदुःखाभावान्यतरत्वाभावात्स्वतःप्रयोजनत्वायानंदादिमित्यस्याभ्युपगमेलोकांतरगमनवै
यर्थ्यात्।ननुनलोकांतरावाप्तिःस्वतोमोक्षःकिंतुतत्रत्यवैषयिकानंदद्वारा।सचतत्रैवेतिनलोकांतरगमनवैयर्थ्यमितिचेन्नकिंसैवमु राम
१२७

क्तिरुततत्रत्यवैषयिकानंदः।नाद्यःआवश्यकत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाच्चतस्यैवमुक्तित्वौचित्यात्।अन्यथामुक्तेःस्वतःपुरुषार्थत्वाभावप्रसंगात्
द्वितीयंदत्याह।तज्जन्येति।वैषयिकानंदस्यमुक्तित्वेतस्यस्वरूपेणजन्यतयास्वर्गादिवदनित्यत्वंस्यादित्याहतस्येति।किंचविषयजन्यानं
देनमोक्षत्वेतस्यस्वर्गादिवत्सातिशयत्वापत्तौमोक्षस्यपरमपुरुषार्थत्वाभावप्रसंगात्।किंचवैषयिकानंदस्यमुक्तित्वेमुक्तिदशायांभे
दापत्तौपत्नीत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्।यावन्मोक्षंतुभेदःस्याज्जीवस्यचपरस्यचततःपरंनभेदोस्तिभेदहेतोरभावतः॥विभेदजनकेज्ञानेनाश
मात्यंतिकंगते।आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीत्यादिवचनविरोधापत्तिः।किंचमुक्तिदशायांशरीराभावेनवैषयिकानंदानुपप
त्तेः।तस्यशरीरजन्यत्वनियमात्।अतएवस्वर्गशरीरकल्पना।नचात्रापितत्कल्प्यतइतियुक्तं।अशरीरंवावसंतमित्यादिश्रुतिविरोधात्।
किंचनब्रह्मविदांलोकांतरगमनमस्ति।नतस्यप्राणाउत्क्रामंति।अत्रैवसमवलीयंतइतिश्रुतेः।नवार्चिरादिनागमनंश्रूयतइ
ति।तद्वचनस्यसगुणोपासकविषयत्वेनब्रह्मविद्गमनस्यानभिधानात्।अतएवाब्रह्मविदामपिपंचाग्निविद्योपासकानांअर्चिरादि
नागमनं।नचैवंब्रह्मविदांतदनभ्युपगतावेतेनप्रतिपद्यमानाइमंमानवमावर्तंनावर्तंतइतिअर्चिरादिनागतानांअपुनरा
वृत्तिश्रवणाद्विरुध्येतेतिवाच्यं।सगुणोपासकानांअर्चिरादिनागतानांआब्रह्मवरोमाणविधपयापमित्यादिश्रुत्यवगतनिरस्तसमस्त

दोषाणां ब्रह्मलोकस्यैव संपादित्वश्रवणादिसाधनानां तत्रैव ब्रह्मसाक्षात्कारसंपादनेन ब्रह्मणा सह परममुक्त्यभ्युपगमेनाविरोधात्। किं दोषा-
त्। किंच लोकस्य प्रलयेपि विनाशो स्यादेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिविरोधः। विनाशेमुक्तिशास्त्रवैयर्थ्यं अपि च वैकुंठादिप्राप्तानां
मुक्तत्वे जयविजयादीनां भगवद्द्वारिकाणां मुनिशापादिना राक्षसादिदेहप्राप्तिर्न स्यात्। न चार्चिरामनस्य परंपरया आपुनरावृत्ति-
हेतुत्वेन जयविजयादेः पतस्य वमतेपि नावर्त्तते इति वाच्यं। न हि जयविजयावर्चिरादिना ब्रह्मलोकं गतौ। किं तु वैकुंठाख्यं लोकांतरं
न हि तस्यैव ब्रह्मलोकत्वं। प्रजापतेः सभां वेश्म प्रतिपद्य इति वाक्यशेषेण कार्यब्रह्माधिष्ठितदेशविशेषस्यैव ब्रह्मलोकपदेनाभि-
धानात्। अपि च ब्रह्मलैव मन्वंति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतयोर्वैषयिकानंदस्य सोपाधित्वेन सामंजस्येनोपपद्येतन्। अत एव मा-
मुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यत इति स्पष्टमेव स्वस्य माप्यत्वं भगवतैवोक्तं। एकाकिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये। तेषां
तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यंति सूरयः इति विष्णुपुराणे परस्थानपदेन ब्रह्मस्वरूपमेवोक्तं। एतेन तांत्रिकाणां मुक्तौ नारायणकल्पनम-
पास्तं। ब्रह्मलोकेषु आनंदतृप्तो वा विशेषाभावात्तस्मान्निरस्तसमस्तक्लेशमभिव्यक्तपरिपूर्णानंदमात्मानमित्त्रं ब्रह्मैव मोक्ष इति
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायकोविदैरभ्युपगंतव्यमिति संक्षेपः। नन्वानंदावाप्तिरनर्थहेतुत्वविद्यानिवृत्तिर्वा मोक्ष इत्यभ्युपगम्य

तस्य च मतेपि तदुभयं सादि अनादि वा आद्ये कृतकत्वेनानित्यत्वापत्तौ अपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधः। द्वितीये मोक्षस्यासिद्धत्वगर्भसाध्यत्वा-
भावेन तत्साधनश्रवणादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति तांत्रिकः परिचोदयति। नान्विति उभयविधस्यापि मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपतयानादित्वे-
पि न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याह। सिद्धस्यैवेति। असिद्धत्वभ्रमेणेति। लाघवेनेष्टसाधनताज्ञानस्य भ्रमप्रमासाधारण्यात्तत्साधन-
ताज्ञानमेव प्रवर्त्तकत्वमिति भावः। अनर्थनिवृत्तिरेव मुक्तिः सा च ब्रह्मस्वरूपातिरिक्ता तत्वज्ञानात्प्रागसिद्धैव अद्वैतश्रु-
तेश्चाभावाद्वैतपरत्वान्न तद्विरोध इति ये मन्यंते तेषां मतं दूषयत्यनर्थनिवृत्तिरपीति। आनंदलाभरूपा मुक्तिवदनर्थनिवृत्तिरपि ब्रह्म-
रूपैव अन्यथा अद्वैतश्रुतिविरोधात्। भावाद्वैतवादस्य च प्रक्रियामात्रत्वेनाप्रयुक्तत्वादिति भावः। ननु स्वस्य साध्यत्वेपि मुक्तेस्तत्सा-
धनत्वभ्रमात्कथंचिच्छ्रवणादौ प्रवृत्तिः तथापि कथं पुरुषार्थत्वं साध्यस्यैव लोके पुरुषार्थत्वस्य व्याप्यं व्यापकं वा नाद्यः व्याप्याभावेपि
व्यापकसत्वविरोधाभावात् दुःखध्वंसे व्यभिचाराच्च। न द्वितीयः प्राप्तेष्टपरिहृतानिष्टप्राप्तपरिहारयोरसाध्यत्वेन व्यभिचारादित्या-
ह लोके पीति। नन्वसिद्धत्वभ्रमाच्छ्रवणादौ प्रवृत्तस्य शाब्दजन्यपरोक्षसिद्धत्वतामसाक्षात्कथं तद्भ्रमनिवृत्तिः कथं वा तन्मूलाविद्यानि-
वृत्तिः तदुभयस्य विरोधिसाक्षात्कारसाध्यत्वादिति चेन्न तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वाभ्युपगमात्। अतएव तद

व.प.व्या.
१२९

त्वंपदार्थं तमाह। यथेति हिरण्यपदार्थ्यासत्त्वं मजंतइत्यादिश्रुत्या मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वावगमात्। ज्ञानकर्मणोः समुच्चयपक्षेपि एवं तिता त्रिशरावधे
।सवेति। नात्यद्भिति। तथाच मुक्ताबुपामांतरमप्रति बोधेन हिरण्यपदार्थ्यासत्त्वमित्यादेः प्रलयपर्यंतस्थापि स्वर्गादिफलाभिप्रायत्वात्। अत्र द
शपूर्णमासवज्ज्ञानकर्मणोः फले समुच्चयः। किंच मोक्षस्य कर्मजन्यापूर्वसाध्यत्वे स्वर्गादिवत्साक्षात्कारमात्रसाध्यत्वे तिशयिता
श्रपि कृताशरीरसंबंधश्च स्यात्। अपिचानंदाविर्भावो मोक्षः। आविर्भावश्चाविद्यानिवृत्तिः सा च शुक्तिरूप्यादिस्थले विरोधिसाक्षा
त्कारमात्रसाध्यत्वावधारणान्न कर्मसाध्येत्याह। ज्ञाननिवृत्तिरिति। नन्वेवमपि जीवपरैक्यज्ञानं न मुक्तिहेतुर्मानाभावात्। तत्त्वमसीति शोकम
त्मविदित्यादेश्च भेदज्ञानपक्षेपि उपपत्तेरित्याह। तत्त्वेति। ननु वाक्यजन्यज्ञानं नानर्थनिवर्तकं तस्य परोक्षत्वनियमादित्यत आह। त
त्वेति। तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं ब्रह्माभेदज्ञानमपरोक्षरूपमेवेति तन्निवर्तकमित्यर्थः। ननु परोक्षजनकस्वभावाद्वाक्यात्कथमपरो
क्षधीरित्याशंक्याह। तत्त्वेति। तत्त्वमस्यादिवाक्यादिति। साक्षात्तिशेषः। तत्त्वमस्यादिवाक्यावगते ब्रह्मणि मनननिदिध्यासमजनि
तभावनाविपरीतभावनानिवृत्तिसहकृतादंतःकरणात्मस्य प्रमाणादेवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यते। ननु वाक्यादित्याचार्यवाचस्पतिमि
श्रा व्याचक्षते तन्मतमाह। मननेति। ननु करणविशेषापत्तिकाय्यनि हि कुब्जवीजाद्यवाङ्कुरोत्पत्तिर्दृष्टा पूर्वेत्याशंक्य मत्यक्षपरिच्छेदोक्तमर्थं

राम
१२९

स्मारयति। तत्र पूर्वाचार्याणामिति। शब्दप्रमाणकं ज्ञानमपरोक्षमित्यत्र शास्त्रदृष्टिस्तत्र मुपोद्बलयति। अत एवेति। यतो वाक्यजन्य
ज्ञानमपरोक्षमतः शास्त्रदृष्ट्यादत्र परोक्षो वामदेववदित्यत्र सूत्रे शास्त्रीयार्दृष्टिरिति सूत्रस्यार्थः तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमहंब्रह्मेति
ज्ञानं शास्त्रदृष्टिशब्देनोक्तमिति संबंधः। ननु यथा ब्रह्मदृष्टिरुत्कृष्टादित्यत्र दृष्टिशब्देनोपासना तथात्रापि सैव विवक्षिता नापि
रोक्षधीरित्याशंक्य प्रतर्दनाधिकरणसंग्रहेणादर्शयति। प्रतर्दनेति। अस्ति हि कौषीतकिब्राह्मणे प्रतिबर्दिवोदासिं प्रत~~र्दनो मातरमा~~
~~मामुपास्स्वे~~त्यनुर्दनाख्यापि कांप्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपपत्ते गाम युद्धेन च पौरुषेण चेत्या ज्ञातात्स्याश्रपते
स होवाच प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमुपास्स्वेति। तत्र किं प्राणशब्देन वायुरभिधीयते उतेंद्र उत जीवः परं ब्रह्म वेति च
तुर्विध लिंगसंभवाद्वस्तुधर्मसंशये इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति वायुविकारप्राणलिंगस्य वक्तारं विजानीयादिति जी
वलिंगस्य मामेव विजानीयादिति इंद्रलिंगस्य आनंदोऽजरोऽमृत इत्यादि ब्रह्मलिंगानां च प्राबल्यदौर्बल्यविवेकाभावादनिर्णय
इति प्राप्ते जीवब्रह्मप्राणान्यामपरिणान्नोपास्याः नचैवं वाक्यभेदो दोषमावहति वाक्यार्थावगमस्य पदार्थपूर्वकत्वात्पदार्थना
त्रोक्तेन मार्गेणास्य वात्तं आत्तस्मादुपास्यभेदादुपासनात्रैविध्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते इदमुच्यते॥ प्राणस्तथानुगमादिति। प्राण

शब्दवाच्यं ब्रह्मविषयं पौर्वापर्यालोचनया वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वावगमात्। उपक्रमे हि तमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे इति हित
तत्वेन प्राणाद्युपदिश्यते। तथोपसंहारेऽपि स आनंदोऽजरोऽमृत इत्यानंदत्वादिना। न चेदं ब्रह्मणोऽन्यत्संभवति। जीवप्राणलिंगान्नेति चेन्न
मुख्यप्राणेन नेतव्यत्वात्। अन्यथा हि प्रोक्तवाक्यानां हि संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदः। तदाह। उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिति। तस्मादनन्यथा
सिद्धब्रह्मलिंगानुसारतः एकवाक्यत्वाज्जीवप्राणलिंगोपपादनमिति। तस्मात्प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्मैव तथा चेन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकायां प्राणशब्दस्य
ब्रह्मपरत्वावगमात्तत्रस्थस्य हि शब्दस्योपासनापरत्वं किं तत्परीक्षा ज्ञानपरत्वं। अत एवोपक्रमगतं मामेव विजानीहीति वच
नसंगच्छत इति। ननु विषयविशेषबंधनस्य प्रत्यक्षलक्षणस्य वाक्यजन्यज्ञानेऽपि सत्त्वाद्वाक्यादपि सूत्रविरोधात्। आचा
र्यवाचस्पते तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञाने परोक्षत्वोक्तिः इत्युक्तस्याशंकायामाह। अन्येषां त्विति करणविशेषेन्द्रियजन्यज्ञानत्वं ज्ञानानां
प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः। प्रत्यक्षत्वस्य विषयविशेषोपाधित्वे सूक्ष्मवस्तुनि परोक्षत्वव्यवहारविरोधात्। अस्ति सूक्ष्मवस्तुनि जिज्ञासा
दीपरूपोऽस्य हि लिपिमिति पदकुर्वाणस्य पूर्वस्य विरस्यतु करणापाटवचतो नपश्यामीति व्यवहारदृष्ट्यापाह। एकोऽसि त्रिति। नन्विंद्रि
यजन्यत्वेन प्रत्यक्षत्वं मनसोऽनिंद्रियत्वेन सुखादिप्रत्यक्षप्रतीनावव्याप्तेरिंद्रियत्वे वानुमित्यादावतिव्याप्तेरित्याशंकायामनहीं द्रि

यत्तत्पत्वं प्रत्यक्षत्वं किं त्विंद्रियत्वेन तज्जन्यज्ञानत्वं। अनुमितिश्च मनस्त्वेन तज्जन्येति नातिव्याप्तिः एतन्मते च मनस इंद्रियत्वाभ्युपगमा
त्सुखादिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह। तथा चेति। नन्वत्र यथा स्तुत्यौ निषेदे ब्रह्मसाक्षात्कारोपनिषदि प्रमाणं। नत्विह शंके अनर्थ
निवर्त्तका परोक्षप्रमितौ तत्त्वमस्यादिवाक्यं करणं कल्प्यते न च मनःकरणमिदानीमपि ब्रह्मसाक्षात्कारोपपत्तेरित्यत आह। ब्रह्मे
ति। मनसैवेति। प्रत्यक्षकारणत्वेन नस्य कृतत्वादिति भावः मम मते ब्रह्मसाक्षात्कारणत्वेन प्रमाणांतरं महत्त्वनस्यैवेति। तस्य मनो ग
म्य मनोगम्यत्वे बाधकमाशंक्य निराकरोति। नचैवमिति। अपूर्वस्य वेदबोधत्वे पितदुपत्ती अनुमानार्थापत्ती वेधत्वबदुपनिषदेव
वेऽपि ब्रह्मणो मननादिसंस्कृततदुपत्ती विमनोवेद्यत्वं न विरुद्धमित्याह। अस्य इत्युक्तेति। शास्त्रदृष्टिसूत्रविरोधमुद्धरति। शास्त्रेति
। कस्य न रूका तत्संप्रतिमा कृतदुक्तमिति। अनयोश्च पूर्वमतमेव प्रकृतं ग्रंथकृदभिमतपत्थाहि ननु ताव त्करणविशेषनिबंधनं
संवित्प्रत्यक्षत्वं मनसइंद्रियत्व निराकरणेन सुखादिप्रत्यक्षेऽव्याप्तेः किंतु प्रमाणचैतन्यस्य विषयचैतन्याभिन्नत्वमुक्तं।
सूक्ष्मवस्तुन्यसमर्थेंद्रियस्य संनिकर्षाभावेनांतःकरणस्य बहिर्निर्गमनाभावान्नोक्तदोषः तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारे तत्त्वम
स्यादिवाक्यमेव करणं मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतिश्च तत्सहकारित्वविषया अन्यथा मनःकरणककामिनीसाक्षात्कारवदज्ञान

सहकृततजन्यतयातस्यासमावापत्तेः मूलप्रमाणाद्बाध्यत्वात् मा मा एष मिलितचेतन्याविश्वरूपकत्वेनोपनिषद एवं दशामस्त्वमसीति वत्यमाणत्वोप
पत्तेः तथा च मनोगम्यत्वाभावश्रुतिरपि मुख्यार्थासमर्थिता भवतीति तत्र यज्ञादीनां श्रेयःप्रदीपं प्रिकल्पामनिवर्हणद्वारोपयोगाङ्ग
तिके चित्तशुद्धिः तत्वज्ञाने सति संचितस्य कर्मणो निवृत्तत्वेन मुक्तिप्रतिबंधकत्वायोगात् ब्रह्मस्वभावैकनाश्यत्वेन यज्ञादिनिव
र्हणीयत्वायोगात्। तस्मात्कर्मणां न मुक्तौ विनियोगः। किंतु पापनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तावित्याह। तत्त्वेति तत्तत्समा
श्रमाह। एतमेवेति। नमेतमिति श्लोकेन साधनं तमात्मानं वेदानुवचनप्रवदानानाशकत्वपोभिविविदिषन्तीति दृष्टसाधनतया
वेदानुवचनादीनि विधीयन्ते ननु विविदिषन्तीति ज्ञानसाधनतया वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वादि
च्छायाश्च प्रत्ययार्थतया शब्दतो गुणत्वादिच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् प्रधान्यात् प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात्। नहि
राजपुरुषमानयेति वस्तुतः प्रधानमपि राजा पुरुषविशेषणानं च कार्यसंप्रत्ययात्। नहि राजपुरुषमानयेति वस्तुतः प्रधा
नमपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दतः उपसर्जनीभूतमानीयते। अपि तु पुरुष एव शब्दतस्तस्य प्राधान्यात्। एतानि वमसाक्षा राम
द्विविदिषाहेतवः किंतु उदितविविदिषालक्षणपुरुषसंस्कारद्वारा च यज्ञेन वत्वादिशतसंस्काराद् इत्यादिश्रुतेः महापातकैश्चमहैश्च ब्राह्मी १३१

येक्रियते तनुः ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः इत्यादिवचनैश्चतपोलावगमात् तत्तत्रश्चपित्पर्नैमित्तिककर्माणि पल
पुरुषलक्षणपुरुषसंस्कारद्वारा विविदिषाहेतवस्तपालापदाचस्य नित्यमिश्रायां वस्ततो विवरणावायामास सर्वापेक्षा च कर्माणि तमे
नं वेदानुवचनेनेत्यादिना ज्ञानसाधनत्वेन विधीयन्ते नालिच्छासाधनतया शब्दतः प्रधानापि आविरिच्छायाः पक्षा विसाधनत्वा
योगात्। वेदनस्य तत्पसर्तनस्यापि स्वर्गादिवत्साध्यतया पुरुषार्थतया भाव्यत्वेनान्वयोपपत्तेः तथा चात्मानुभवकामोप
स्तादीमनुतिष्ठेदिति विधिः पदिराप्यतइति। ननु कर्मणां पापनिवृत्तिद्वारा ज्ञानजनकत्वेऽश्रवणादिवैयर्थ्यस्यादित्याशं
क्यनहि कर्मभिः पापनिवृत्तिस्यावाहत्यज्ञानमितिप्रमाणादि विवक्षिता। किंतु कर्मानुष्ठानात्पापनिवृत्त्या शुद्धसत्वोदये स
तिविषयदोषसंदर्शनसंजातवैराग्यादिसाधनसंपत्तौ श्रवणादिद्वारेत्यभिप्रेत्याह। एवमिति। ननु श्रवणादेर्न ब्रह्मज्ञानहे
तुत्वं मानाभावाच्छोतव्य इत्यादेः श्रवणादिस्वरूपएवप्रमाणात्वात् स स्वर्गः सर्वान्प्रत्यविशेषादित्याशंक्याह एतावदरे खल्वमृतत्वमि
त्यर्थवादावगतमोक्षसाधनत्वेन बोधितस्य सन्निहितस्यैव ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वोपपत्तेर्नाश्रुतस्वर्गादिप्रकल्पनावकाश इत्या
शयवानाह। मैत्रेयीति विधानादिति। एतच्च नियमविधिमभ्युपेत्योक्तम् ब्रह्मस्वरूपमात्रावगाहित्तयोपसाक्षात्कारजनकतया श्रव

वे:प:व्या: १३२

पव्यतिरेकसहकृतप्रत्यक्षसिद्धतयात्मविचारेपितन्मूलानुमानादेवब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वसिद्धेः अपूर्वविधित्वायोगात्तावच्छ्रुतस्तत्रनि
यमोपिनसंभवति व्यावर्त्याभावात् तथाह्यात्मावारेश्रोतव्यइत्यत्रकिंविषयनियमः आत्मैवश्रोतव्यइति किंवाधा[illegible]ना
त्मैवनियमः श्रोतव्यएवेति। अन्यथाहस्त्यादेवेतिवननाद्यपूर्वः। तरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुत्याआत्मज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वावगमेना
नात्मविचारस्याप्राप्तेः। नापिद्वितीयः मननादिविधिविरोधात्। वात्मसानायवेदान्तवाक्यमेवविचारयेदितितृतीयमविध्याअपरो
नेनपुराणवाक्यादिव्यावृत्तिसिद्धिरितिवाच्यं। आत्मावारेद्रष्टव्यइत्यादिषुवेदान्तवाक्यस्यपदार्थत्वेनाश्रवणात्। अपदार्थनि
यमेचातिप्रसंगात्। विमतंपल्यमृतादेदोमानयमतारेद्व्यतिइतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेदितिसंभवपर्वदीवेदार्थनिर्णा
योपायत्वेनेतिहासपुराणयोरपिविचार्यत्वप्रतिपादनाच्च। किंचश्रवणानामनात्मपर्यवधारणांतदनुकूलज्ञानमानसिक्रियावात
दुभयमपिशाब्दज्ञानेहेतुः। तत्रनियमविध्याश्रयपरोश्रवणमेवशाब्दज्ञानहेतुर्नान्यदितिस्यात्तच्चनसंभवति। आकांक्षादेस्त
द्धेतुभूतस्यनिहतस्ययोगात्। अन्यस्यव्यावर्त्यस्याप्रसिद्धेः। नचैवंश्रवणस्यशाब्दज्ञानहेतुत्वेदर्शनोद्देशेनश्रवणंविधीयत
दस्यसंगतंस्यादितिवाच्यं सिद्धांतेशाब्दज्ञानस्यापरोक्षरूपतयाविरोधाभावात्। उक्तस्यश्रवणस्यतात्पर्यविषयकत्वेपिपयर् राम १३२

पर्यायात्मविषयतयाश्रोतव्यइतिनिर्देशोनविरुध्यते। किंचनवेदांतश्रवणादिविधिपरत्वेवाक्यभेदप्रसंगात्। अन्यथाब्रह्मपरत्वा
भावेब्रह्मणोसिद्धिप्रसंगः। ननुसहकार्यंतरविधिःपक्षेणतृतीयंतद्वतोविध्यादिवदित्यत्रश्रोतव्यइत्यादिवाक्यानांविध्यनपेक्ष
त्वंजड। नांतुसर्वसंगपरित्यागपूर्वकब्रह्मज्ञानेप्रवृत्तिर्नस्यादितितेषामेवप्रवृत्तिसिद्धयेविध्यंगीकरणमितिसूचितं। अन्य
थापक्षेणेतिविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः चचानुवादत्वेपथ्यं। इत्थंत्वयमौपनिषदआत्मायतोमोक्षहेतुसाक्षात्कारसाधनविचार
विषयइतिप्रकारेणात्मनोविशुरूपाअपष्टव्यइतिवत्स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्तेः। अतएवभाष्यकृतासमन्वयसूत्रेलिंङ्गाद
पःश्रूयमाणाअप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्तीत्युक्तम्। अतएवचद्वितीयवर्णकेटीकाकृतायद्येवंकिंविधिनास्वयमेवनि
र्णानहेतौप्रवृत्तापसाधनेप्रवर्तनरतिविध्यभावःकंठरवेणांगीकृतः। तत्रैवचविवरणाचार्यैर्निदिध्यासितव्यइतिवाक्ये
प्रतिपादनपरवाक्येवाक्यभेदाभावायस्तुतिपरत्वादितितस्माद्धीर्यद्रष्टव्यपदसमभिव्याहारेणप्रदर्शितत्वायेनश्रोतव्य
इत्यादेर्द्रष्टव्यहेतुत्वमेवयुक्तं। नविधायकत्वमित्यालामतिविस्तरः। ननुदर्शनवच्छ्रवणादेरपिज्ञानतयानानुष्ठेयत्वमित्याशंक्याश्र
वणादिस्वरूपंनिरूपयति। श्रवणंनामेत्यादिना। ननुध्यानस्यनिदिध्यासनपदवेदनीयस्यध्येयगोचरसाक्षात्कारत्वेपिम

वे॰सू॰भ

१३३

ननु श्रवणयोर्न हेतुत्वं ध्यानेन ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिसमयेऽपेतयोरभावादित्याशंक्याह न हि तेषामेकरूपेण हेतुत्वमिह विवक्षितं
किंतु ध्यानस्य साक्षाच्छ्रवणमननयोस्तु मनननिदिध्यासनद्वारा कारणमित्याह तन्नेत्यादि साक्षादिति। यद्यपि शक्तितास्य परि
शिष्टवेदान्तावधारणस्यैवापरोक्षस्याने साक्षात्कारणत्वं तथापि श्रवणस्यानपरोक्षनियमवादिमते ध्यानस्यैव साक्षाद्धेतुत्वाभ्युपग
मात्तदभिप्रायेणोक्तं। अथवा प्रतिबद्धब्रह्मापरोक्षज्ञानमेवानर्थनिवृत्तिहेतुः। अन्यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनक
त्ववादिमते मनननिदिध्यासनवैयर्थ्यात्। तत्र च प्रतिबंधकनिवर्तकध्यानस्य साक्षात्कारणत्वान्न तु श्रवणादीनां तावद्दृष्टफलानामा
सत्त्वसमयधानभावेन ज्ञानहेतुत्वं तेषामेकरूपेण हेतुत्वात्। मा पिप्रमाजदर्शादिवत् शेषशेषिभावे न श्रुतिलिंगादेरप्रमा
णस्याभावादित्याशंक्य प्रधानाप्राधानोदासीन्येन कारणत्वमात्रं विवक्षितमित्याह। एतानीति। नानावत्तत्तीपेतिप्याध्यापानिरूपि
तशेषत्वलक्षणमंगत्वं नेत्यर्थः ननु कारणतायाः कादेवमप्रमाणान्मननादेरंगत्वमवसीयत इत्याशंक्य प्रधानसाधारणत्वात्तत्रत्य
निष्पादकत्वमित्यभिप्रेत्याह। तस्येति। श्रुत्यापि भावमेवोपपादयति। तथाहीति। साक्षाद्धि नियोजिका श्रुतिर्निराकृत्य तदनुमानद्वा
राविनियोजकलिंगादीत्याशंक्याह निरस्यतीति। नापीति। ननु मनननिदिध्यासनयोः प्राधान्येन प्रकरणाद्युक्तमंगत्वमवगम्यत इत्याश राम १३३

क्य सिद्धे हि श्रवणस्य ज्ञानलक्षणफलसाधनत्वेन प्राधान्य तदाकांक्षालक्षणं प्रकरणं स्यात्तदेव तु नास्ति मानाभावात् तथापि किं दर्शपूर्णमा
सवद्विध्युद्देशादप्रश्रवणात्फलान्वयः उत सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति न्यायात्तत्राद्यं निराकृत्य द्वितीयमनु
त्थापयति। न द्वितीति। अप्राप्तवेतोऽपि बहुवोपन्नविधकरिति वाक्यं श्रवणस्य ज्ञानसाधनत्वेन क्रोन्थामानं तेषां च श्रवणमेवप्रकरणी
तिपदद्वयपात्रराहोघालरमाह। किंचेति। विकृतिष्विति सौर्ययागादिष्वित्यर्थः। एवं साक्षात्प्राधान्यव्यपदेशं समर्थयति। किंतु ये
ति श्रवणमनननिदिध्यासनानां मध्ये श्रवणं प्राधानकारणं मनननिदिध्यासनं च तत्सहकारीत्यर्थः। न च ध्यानमेव साक्षात्का
रणत्वात्प्रधानमिति वाच्यं। तस्य परिशिष्टवेदान्तावधारणलक्षणश्रवणस्यप्रमेयावगमं प्रति करणत्वेन प्राधान्यात्। इदमे
व प्राधान्यं प्रथमवर्णके विवरणाचार्यैः सूचितमित्याह। सूचितं चेति। ननु ज्ञानसाधनतया श्रवणादिकं नानुष्ठेयं तत्राधिकारानि
श्चयाद् इदिके कर्मणीत निश्चयस्य प्रवृत्त्यंगत्वात् न च नित्यविवेकवैराग्यशमदमादिसंपन्नोऽधिकारीति वाच्यं। शमदमादीनां प्रक
रणोपमापीनांगत्वावगमेनाधिकारनिमित्तत्वायोगादित्यत आह। श्रवणादिष्विति मुमुक्षूणामिति। मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानकामाना
मित्यर्थः। श्रवणादेर्ब्रह्मज्ञानफलकत्वेन तत्कामस्यैव तत्राधिकारौचित्यात्। उक्तं चैतत्पंचमवर्णके पंचपादिकाचार्यैः ब्रह्मज्ञानकामिने

वेद॰
१३५

दशाल्लंश्रोतव्यमिति। ननु सर्वाधिकारमिदं किं न स्यादित्यत आह कामप्रति। मुमुक्षूणामिति। यद्यपि मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानं विकीर्षापाख्वाभिर्करनि
मितत्वात्तन्नैव नित्यानित्यविवेकादीनां प्रकृतो विनियोगस्तथापि मोक्षविकीर्षाहारा तत्र तेषां विनियोग इति दर्शयितुं मुमुक्षोपन्यासः न हि मो
क्षमकामयमानस्तत्साधनं ज्ञानं कामयते न च नित्यानित्यविवेकादेः फलकाम नाहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं श्रवणविधिप्रकारणोत
त्संकीर्तनस्यैव मानत्वात् अन्यथा संकीर्तनवैफल्यात् तथा हि सोन्वेष्टव्य इति विधिप्रकरणे तद्यथेह कर्मचित इत्यादिना नित्यानित्यवि
वेकः परीक्ष्य लोकान् कर्मचितानित्यादिना च इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुरिति च शमादिर्दर्शितः। विजिज्ञा
सस्वेति विचारविधिप्रकरणे वरुणं पितरमुपससारेति श्रुत्यंतरे च तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति च गुरूपसदनं दर्शितं। न
च सर्वत्र फलरावविनियोगः स्यादिति वाच्यं। मादिषु फलश्रुतेरर्थवादत्वेन कामनोत्पादनद्वारा मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्थत्वेन वा फल
श्रुतेरुपपत्तेः तदुक्तं विवरणाचार्यैः सर्वत्र फलश्रुतयः कामनोत्पादनद्वारा मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्था इति शमदमादिशब्दात्मभेदेन व्याच
ष्टे अत इति द्वितीयेत्यादिना। अत्र संन्यासिनामेव ब्रह्मविद्यायां ब्रह्मनिष्ठभिक्षूणामाधिकार इत्यत्रो परमशब्दं ममामायेत्तः संन्यासयोगाद्यतयः
शुद्धसत्वा इति श्रुतितात्पर्यभूमाद्यो ब्रह्मपंतः समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतिं जगत्करैकवस्थिष्ठादीनां ब्रह्मविचारमन्तिपादिकामा राम १३५

त्स्यापि कौन्तेय हस्योपि विमुच्यत इति स्मृतिं चाध्यादयतस्तदुपोद्धलतया चत्वाश्रमस्य मोक्षाश्रमनामधेयाधिकं प्रकृतमासंवदतो गृहस्थादिकृत
साषणामरणामभमात्रेणा स्वात्मानमप्राधिकं मन्यमानानां ब्रह्मविचारे गृहस्थादीनामधिकारं तेषु प्रद्वेषमात्रेणाकं विद्विष्टवोद्धृषयंतीति तेषामत
माह अत्रेति। अत्र परमशब्दार्थः संन्यासस्ततः किमित्याशंक्य संन्यासस्य मुमुक्षाद्वारा विचाराधिकारनिमित्तत्वात्संन्यासिनामेवाधिका
रः सिध्यतीत्याह। तथाचेति किमुपरमशब्देन शक्त्या संन्यासावगमः उतार्थाल्लक्षणया वा तत्राद्यं निराकरोति द्वितीयं निरस्यति। विक्षेपेति
। ब्रह्मविचारविरोधिविषयांतरव्यासंगाभावस्य गृहस्थेष्वपि केषुचित्संभवेन तस्य संन्यासानुमापकत्वायोगो इत्यर्थः तृतीयं दू
षयति। तत्कादेरयीति। तथाच गृहस्थादेर्ब्रह्मविचारसंपादकश्रुत्यंतरविरोधान्न लक्षणाकल्पनमिति भावः। ततश्च मुमुक्षा
संपादकानां नित्यानित्यविवेकादीनामाश्रममात्रसाधारणत्वेनाधिकारनिमित्तस्य मुमुक्षुत्वस्यापि सर्वसाधारणत्वात् आश्रमिमा
त्राधिकारिकमेव श्रवणादिविधानमित्याह। सर्वाश्रमेति। ननु मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय श्रवणादीनि कर्तव्यानीत्युक्तं तदयुक्तं। सगुणोपा
सकानां हिरण्यगर्भलोकगतानामकृतवेदांतश्रवणानामपि तत्रैव तत्र मुक्तिश्रवणादित्याशंक्य किमेतद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य व्यभिचारं चो
दयेन पश्चादिवदेव सगुणोपासनस्यापि साक्षान्मुक्तिहेतुत्वाभावादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति। सगुणेति चित्तैकाग्र्यलक्षणा निदिध्यासनद्वारा स

वेद्र.
१३५

गुणोपासनमपि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः ॥ ननु सगुणविषयंरूपासनं तत्कथं निर्गुणसाक्षात्कारोपयोगि अन्यविषयत्वाविहेतुत्वे अतिप्रसंगात्ला
गापि वैराग्यादिसंपन्नस्य इहैव श्रवणमनननिदिध्यासनसंभवेन नन्त एव तत्साक्षात्कारोपपत्तौ सगुणोपासनद्वारा निदिध्यासकल्पनागौ
रवं चेत्याशंकां कल्पतरुकारोक्तं समाधानमाह ॥ तदुक्तमिति ॥ येहि वैषयिकफलानुषंगरहितभवांतरानुष्ठितकर्मजनितचित्रवैमल्यात
पा अनादिदुर्वासनाविषयगोचरामुत्सार्य न तलद्भावितं वितं विषयेभ्योपकृष्यते ते निर्विशेषं ब्रह्मध्यातुमीशते तेनात्राधिकारिणः ॥ किंतु पे
अनादिदुर्वासनाजनितविषयांतरविक्षेपवशाद्गुणोपासिततेनिर्विशेषं ब्रह्मध्यातुमशक्ताः तथा तत्साक्षात्कर्तुमसमर्थास्त एव मंदानि
रूपितसगुणोपासनां मनसि सगुणब्रह्मध्यानाभ्यासाद्बहुलतयैव स्थिरेकृते सति निरुपाधिकस्यापि ध्यानस्याधिकारिणः ॥ तथा चाधिका
रिभेदान्नोपासनावैयर्थ्यमिति भावः ॥ आद्यं दोषं निरस्यति वशीकृतेति ॥ एषां सगुणोपासकानां+ न संभवेन तदेव ध्यानं निरुपाधिक
तया साक्षात्कृतं भवतीत्यर्थः ॥ तथा च विषयभेदाभावान्नातिप्रसंग इति अयुक्तं तथा सति मारब्धकर्मक्षये सत्यत्रैव विदेहकैवल्या
पत्तौ उपासकानां कार्यब्रह्मणा सह मुक्तिरित्यभ्युपगमविरोध इत्यादौ कम न हि सर्वेषामुपासकानामिहैव ब्रह्मसाक्षात्कार इति अ
भः किंतु निश्चितनात्पयकवैराग्यतावगतं तदनुकूलानुमानेन च संभावितं निर्विशेषं ब्रह्म सगुणोपासनपरवशीकृतमनस्कांतपाध्यातुं राम
१३५

समर्थास्तेषामेव निरुपाधिकध्यानाभ्यासजनितब्रह्मसाक्षात्काराज्ञारब्धभपेसत्यत्रैव मुक्तिः अन्येषां त्वकृतब्रह्मविचाराणां सगुणोपासका
नां ब्रह्मलोकं गतानां तत्रैव साधितश्रवणादिसाध्यकानां साक्षात्कृतब्रह्मभावानां कार्यब्रह्मणा सह मुक्तिरित्यभिप्रेत्याह सगुणो
पासकानां चेति ॥ उपासकानां केन मार्गेण ब्रह्मलोकगमनमित्याकांक्षायामाह अर्चिरादीति ॥ तत्राग्निर्वाय्वादयोगेनहराणां नेतार
सोर्चिरादिमार्गः तथा च श्रुतिः स एतं देवयानं पंथानमासाद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकमिति ॥ तेर्चिषमभिस
भवंतीति ॥ ननु पथ्याग्राम जिगमिषुं प्रति किंचिन्मार्गचिह्नमुपदिशति ॥ दत्तो वनस्थाय गिरितो तत्पश्यो धर्तो ग्रामं प्राप्स्यतीति एवम
र्चिरादिरपि मार्गचिह्नमेवोपदिश्यते ॥ अचेतनत्वात् ॥ अथवा अर्चिरादयो भोगभूमयो लोकशब्दश्रवणादिति चेन्न ॥ अर्चिरादे
र्मार्गचिह्नत्वे भोगभूमित्वे वा गंतृणां गमयितृत्वाभावेन गमनानुपपत्तेः ॥ न च स्वातंत्र्येण गमनं मूर्छितादिवत्स्य संपिंडीकृतत्वा
त् ॥ तस्मादर्चिराद्यभिमानवद्देवास्वामिकं प्राप्स्तेनातिवाह्य इति तेन वायुस्वामिकं च प्राप्तो वायुनेत्यभ्युपगंतव्यं तथा चाहुरा
चार्यवाचस्पतिमिश्राः सपिंडकरणानां हि सूक्ष्मदेहतो गत्तो न स्वातंत्र्यं न चाप्याधानेतारो चेतनास्तवेति ॥ ननु विद्याभेदेन द
र्थेसति सगुणविद्यावतामर्चिरादिमार्गेणेति विशेषोक्तिर्युज्यते न च निर्गुणविद्यावतां मार्गेत्याशंकां पुरापकर्मणां मार्गांतरस

वद्र
१३६

ज्ञात्वा तदपेक्षया मार्गविशेषकीर्त्तनमित्याह। कर्मिणामिति। धूमेति कर्मिणां मार्गविशेषजिज्ञासायां तत्कीर्त्तनमेव युक्तं तथापि प्रसंगात्तेषामुपभोग
पुनरावृत्त्यादिकीर्त्तनं। आतएव वक्ष्यति दक्षिणायनं संसारादागतप्रयचेतेति। शुक्लकार्णानुलधमदिनार्चिरादिना वा मार्गेण गमनप्रसक्तिः किं
तु येन केन चित्कुत्सितेन मार्गेण भयंकरं धूम्ररूपं नरकविशेषपातनमित्याह। प्रतिषिद्धानुष्ठानिनां लितितिनन्तु निर्गुणविद्यावतोपिगति
रंगीकार्या विद्यावत्त्वाविशेषात्। एनान्ब्रह्मगमयतीत्यमानवपुरुषस्य परब्रह्मगमयितृत्वश्रवणाच्च नवेदं ब्रह्मपदं कार्यब्रह्मपरं तत्प्रांतं स
कस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि रूढस्य मुख्यार्थत्वसंभवे गुणाकल्पनया कार्यपरत्वायोगात्। किंचेदं ब्रह्मप्राप्यं तस्य सर्वात्मकस्य सर्वपरंपरब्रह्म
परमेव तत्त्वम् कारणोऽस्य प्रमाणत्वादित्यत आह। निर्गुणेति। अयं भावः नतावत्स्वं ब्रह्मप्राप्यं तस्य सर्वात्मकस्य सर्वदा प्राप्तत्वात् तानचाप्राप्त
त्वभ्रमात्प्राप्तमेव प्राप्नोतीति संप्रतं तात्त्वमस्यादिवाक्यजन्यसाक्षात्कारात्प्राणादर्शभ्रमसंभवेपि तत्त्वदसंभवात्तस्मारगत्या कार्यब्रह्मणपे
वकथंचिद्ब्रह्मशब्दो व्याख्येयः ततश्चामानवः पुरुषः सगुणोपासकानामेव लोकांतरवर्त्तिकार्यब्रह्मप्रापयतीत्यभ्युपेयं तदाहुराचार्यवाचस्प
तिमिश्राः कार्यस्यापि प्राप्यपूर्वत्वादप्राप्तप्राप्यगतिः प्राप्यपेद्ब्रह्मणपरं प्राप्तत्वाज्जगदात्मकत्वात्तर्हि साक्षात्कारवतः सद्यएव विदेहकैवल्यमा
दितिशंकते। किंतितिप्योतिषो मार्दिजन्यस्वर्गस्यैहिकशरीरेणोपभोग्यस्य प्रारब्धकर्मणा प्रतिबंधात्तत्रा शनांतरमेव विदेहकैवल्यमित्याह राम
१३६

पावदिति। प्रारब्धकार्यं पुण्यकल्पादिपर्यंतमनु मोक्षव्यं सुखदुःखादिरूपं येन तत्प्रारब्धकर्म यथा वसिष्ठादीनां पौरोहित्यादिप्रापकं मतं च मक्षिप्रश
रवन्मध्येन विनश्यतीति किंतु स्वकर्त्तृसकर्त्तृसकलभोगमुक्त्वा घेवशाम्यतीत्यर्थः। ब्रह्मसाक्षात्कारवतः प्रारब्धकर्मविस्थानमक्षिपतिनन्विति
। श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रारब्धकार्याणां देहपातलक्षणावधिमतीश्वावगमेन क्षीयंते चास्य कर्माणीति सामान्यश्रुतेरनारब्धकार्यकर्मविनाश
परत्वादनारब्धकार्याणामेव सुकृतदुष्कृतकर्मणां विधायामप्यादिनाशमित्याह। तस्येति। अन्यथा पादिवषाणां हिरण्यगर्भमनूदालकप्र
भृतीनां ब्रह्मसाक्षात्कारवतां सद्यो न जीवितं भवेत् प्रयतेषां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञानां महाकल्पसमयांतजीविताचानस्ये
ते महाविद्ये। न ब्रह्मविदः ब्रह्मविदश्च वाल्यपुराणपशास्त्रो मनुष्याइतिसंभवति तस्मादागमानुसारेणामारब्धकार्याणां सत्यपि तत्त्वसाक्षात्का
रेवृत्यान्युक्तमिति भावः। ननु पदितस्य तावदेव चिरमिति प्रारब्धकर्मविस्थानमपि तिपादकश्रुत्यंतरवशात् क्षीयंते चास्य कर्माणीति सामान्य
श्रुतेरनारब्धकार्यपरत्वं तर्हि यथा पुष्करपलाशआपो न श्लिष्यंते एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रधूयंते इति विशिषश्रवणात्सामान्यवचनं न्या
येकर्मविशेषवपसंहरणीयं चाधर्मस्य रागादिनिबंधनतपाशास्त्रीयेन ब्रह्मज्ञानेन विनाशोयुक्तः। धर्मब्रह्मज्ञानयोस्तु शास्त्रीयत्वेनन्यो
तिष्ठोमदर्शपूर्णमासवदविरोधान्नोछेद्योछेदकभावः अन्यथानुत्पन्नफलस्यापि धर्मस्य नाशे स्वर्गादिसाधनत्वमतिपादकज्योतिष्टोमवा

वरु
१३७

कास्यामाभावापत्तेः तस्माद्दुष्कृतमेव संचितं कर्म ज्ञानं विनाप्यभिलाशंकमनाहियापस्य संचितपापत्वमयुक्तं विद्यानिवर्त्यत्वं किंतु तन्निवर्त्याः विद्यानिवंधन
त्वमयुक्तं तद्भेतत्सुकृतेप्यविशिष्टं भेएवं विषयेतत्तरतीति श्रुत्यंतरे सुकृतदुष्कृतयोरुभयोरपि ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणात् एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदू
यंत इत्यादिश्रुतेरपि सुकृतदुष्कृतनाशपरत्वात् इह च प्रयोगश्चायं पुण्येपि पाप्मशब्दस्तु यथा पुण्यपापे उपकम्यस सर्वे पाप्मानो निवर्त्तंत इत्य
त्र ततश्च सुकृतदुष्कृतभेदेन द्विविधमपि ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यमित्यभिप्रेत्याह संचितमिति तस्य पुत्र इति। पयपि सर्वात्मकस्य ज्ञानिन इष्टद्विष
द्विष्टविभागो नास्ति तथापि ज्ञानपूर्वकाज्ञानाभिप्रायेणापरिहर्त्तव्यावात्तत्संभवादिति वोध्यं ब्रह्मज्ञानाज्ञाननिवृत्तेन जानामीति व्यवहारात् तन्नि
वंधनसंचितकर्मनिवृत्तिप्रसंगात् च विद्यातो विशेषाभावप्रसंगाच्च तन्निवृत्तौ जीवन्मुक्तस्य देहादिप्रपंचोनुपपन्न इति चोदयति। नन्विति
।जीवन्मुक्तज्ञानात् ब्रह्मसाक्षात्कारात् पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वसंपादनपटीयःशक्तिविशिष्टाज्ञानविनाशेपि प्रातिभासिकत्वसंपादनपटीयःश
क्तिविशेषविशिष्टाज्ञानस्यानिवृत्तेर्देहादिधारणं संप्रयुक्तमित्यभिप्रेत्याह तिप्रतिवंधेति। ननु सर्पवाधेपि भयकंपानुवृत्तिवज्जीवन्मुक्तस्याविद्या
संस्कारवशाद्देहादिप्रपंचोस्तु किं शक्तिविशेषविशिष्टाज्ञानकल्पनया गौरवात् शक्तिभेदे मानाभावाच्चेति चेन्न। अविद्योपादेयदेहादि
प्रपंचस्य तन्निवृत्तावस्थानायोगात् न च तत्त्वज्ञानोत्तरकालीनदेहादेरविद्यासंस्कार एवोपादानं नाविद्येति वाच्यं संस्कारस्यापि भावकार्यत्वपाउपादा

राम
१३८

नाविद्यमानत्वेन सत्यायाद्यानत्वे सत्यत्वापत्तेः नाविद्याया एव उपादानत्वेन तन्निवृत्तौ संस्कारस्याप्यनुपपत्तेः सर्पादिभ्रमवाधेपि भयकंपानुवृत्तिर्न भ्रम
संस्कारादिना भंतरमपि स्मरणानुपपन्नः संस्कारस्य तावत्कालं स्थापित यावत्पर्यंतं भयाद्यनिवृत्त्यापत्तेः किंतु सर्पभ्रमजनितभयप्रयु
क्तधातुवैषम्यविशेषादेव धातुवैषम्यस्य च कार्यानुसारेण तावत्कालावस्थायीति कल्प्यते ततो न संस्कारवशाज्जीवन्मुक्तस्य देहादिप्रपं
चः किंतु शक्तिभेदविशिष्टाज्ञानात् नि च शक्तिभेदे मानाभावः कार्यवलेनैव तत्कल्पनात् तथा हि यथा विक्षेपावरणात्मककार्यद्वयवले
न तदनुकूलं शक्तिद्वयं कल्प्यते तथेहाप्यश्रुतवेदांतानां प्रपंचे पारमार्थिकत्वभ्रमः श्रुतवेदांतानामनुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां व्याव
हारिकत्वभ्रमः उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां प्रातीतिकत्वभ्रमः जनकयाज्ञवल्क्योद्दालकोद्भवच प्रह्लादप्रभृतीनां यावद्देहपातं प्रातिभासिक
त्वभ्रमदर्शनविद्यायास्त्रिविधभेदैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैरिति भावानैरुक्तं। अत एव शास्त्रे ज्ञाननश्यति परमार्थत्वभ्रमं नश्यति वा परोक्ष्या
त्व्यावहारिकत्वभ्रमभारध्वनाशात् प्रातिभासमात्रमिति शक्तित्रयं स्पनाशादत्युक्तं। तथा च श्रुतिः तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावात् भूय
श्चांते विश्वमायानिवृत्तिरिति सर्वशक्तिविशिष्टाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः। ननु कस्यापि मुमुक्षभविष्णुकवामदेवादिमुक्तिप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिवि
रोधइत्यपरूच्यामतांतरमाह परेत्विति। ननु लाघवसहकृतानुमानानुगृहीतानामजामित्येकवचनश्रुतिविरोधान्नाविद्यानानात्वं। वक्ष्यमाण

वे॰शि॰
१३२

री।त्वात्तद्दोषनिरासासंभवादित्यस्वरसात्त्वमानात्मोहाद्येवेति एकमुक्तौ न सर्वमुक्तिरित्येतत्स्वत्रकारवचनेनापि द्रष्टव्यम् ।तत एवेतानन्वेतत्स्वत्रमन्य
परं कल्पितमित्यत आह तद्वक्तौ नेति तथा चैकमुक्तौ न सर्वमुक्तिरित्यभ्युपगमाद्वैतदधिकरणविरोधो दुर्वार इति आह एतच्चेति निन्वेकाविद्याप
ज्ञाननाशात्तत्त्वमभ्युपगतमतेप्येकमुक्तौ न सर्वमुक्तिरेवं तदपसारकावरणशक्तिनिवर्त्यादूपेनैतत्त्वनियामकाभावेन ब्रह्मसाक्षात्कारात्सर्वावरणशक्तिवि
शिष्टाविद्याविनाशावश्यंभावादित्याशंक्यपर्याश्शुक्तिसाक्षात्कारात्फलबलेनैकावरणशक्तिविनाशापर्यासर्वज्ञानप्रागभावहत्तिस्वरूप
प्रयोजनसाक्षेनेन कस्याचिदेवप्रागभावस्य निवृत्तिरेवमन्यत्रापि भूतमपंचोपलंभानुरोधेनपरमब्रह्मज्ञानेनतदीयानर्थनिवृत्तिहेत्वावरणशक्तेरेव नाशः।मा
न्यदीयसंस्कारहेत्वावरणशक्तीनामिति व्यवस्थोपपद्यतइत्याहतस्मादिति।परिच्छेदमतिपाद्यमर्थं निगमयति।तदेवमिति।प्रमाणान्तंतत्तत्प्रमा
णानां स्वादोवनः ततज्ज्ञातव्यं तु यौगिकमाहि विडंबोधनंसुवर्णरसेविलाकालोक्यनिरेषामपाकृता।विडंबनं तुपासनं तु वेदांतसिद्धामदार्थलंक्रिया॥ अ
नेनमहेशमेवं घेन वेदांतार्थविवेकं विना।गुरूपलब्धेनतारकं ब्रह्मतुष्यतु।वंदेहं वदंनीयानां वंद्यानां वामनाध्वरीकामितः शेषकल्पारागकलनाकल्पवल्लरीम्
इति श्रीमद्धर्मराजाध्वरींद्रात्मजरामकृष्णाध्वरिविरचिते वेदांतशिखामणौ अष्टमः परिच्छेदः॥ समाप्तश्चायं ग्रंथः संवत।श्री रामाय रामिलिखितमि

राम
१३२

123